بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ يەر ئۆزلەشتۈرۈش تارىخى

UYGUR.COM

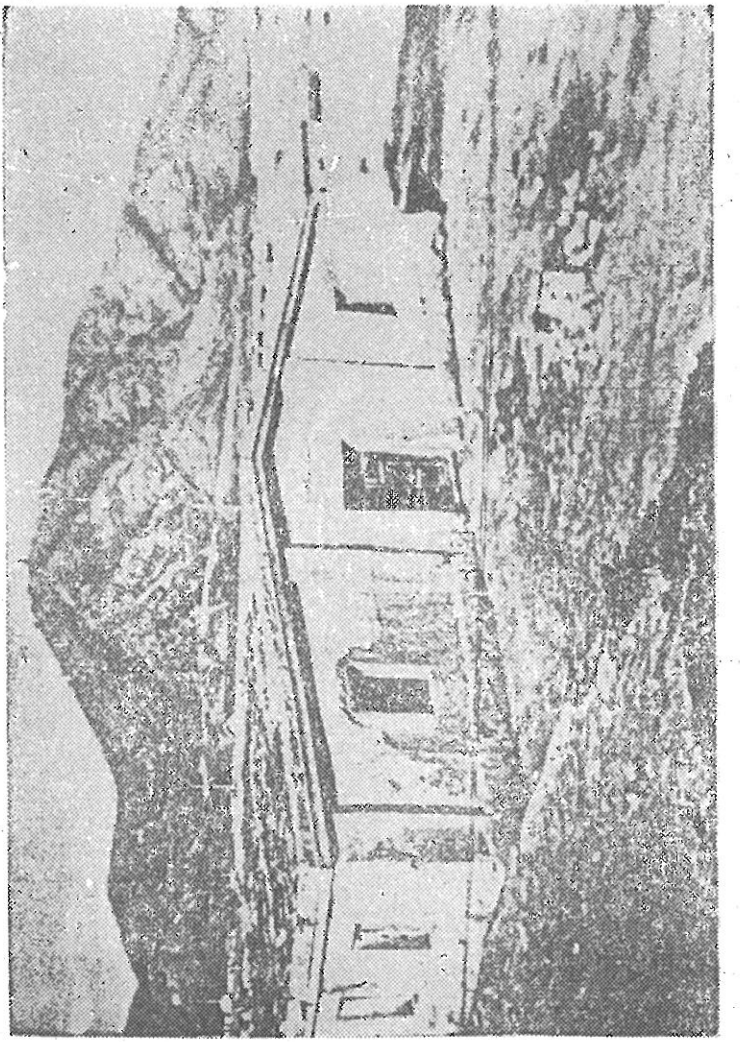

3 ۋىلايەت ھۆكۈمىتى قارمىقىدىكى يۇلتۇز ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسى

مۇندەرىجە

بايىنغولىن ئوبـلاستىنىڭ بوز يەر ئـۆزلەشتۈرۈش قىسـ
قىچە تارىخى ..... يى باۋرۇي، ۋاڭ يىپىڭ 1
چاقىلىقتا ماتارىپنىڭ پەيدابولۇشى ۋە تەرەققىيقىلىشى
..... سۇلايمان ئابدۇرېھىم 32
بۇگۇرنىڭ كونا بازىرى ۋە ھازىرقى بازار ئـەھۋالى
..... ئوسمان روزى 49
كورلا خەلـقىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسـمەتلەر .....
ئابلاسايىت، باۋۇدۇن چوڭ 54
يەنە تارىمۋادىسىدىكى قارا قوشۇنلۇقلار توغرىسىدا .....
..... سۇلايمان ئابدۇرېھىم 58
خان يولى ۋە ئۆتەڭ ..... ئوسمان روزى 70
ئابلىز ھوشۇر ــ« چىڭگىزخان » نىڭ قىسقىچە تەر ـ
جىمىھالى ..... ئابلىمىت مەخسۇم 74
چەرچەنىڭ ناھىيەبولۇپقۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى قىسـ
قىچە ئەھۋالى ۋە ناھىيە بولۇپقۇرۇلغـاندىن كېيىنئازادلىقـ
قىچە ئۆتكەن ئامبال ياكى شەنجاڭلار..... غوپۇر ئەزىز 79
ئۆتمۈشتىكى بۇگۇر ھاكىمىيىتى توغرىسىدا .....
..... ئەمەت ئىبراھىم، سۇلايمان بارات 102
ياقۇپ بەگ كورلىدا ..... مەخمۇتجان ئاسىم 106
ئازادلىق ھارپىسىدا لوپنۇردا بولۇپ ئۆتكەنۋەقـەلەر

هەققىدە ئەسلىمە ..... غۇپۇر ياقۇپ 107
3 ۋىلايەتئىنقىلابىنىڭ بايىنبۇلاق رايونىدىكىپائالە -
يەتلىرىدىن پارچىلار..... تىيەن دوجۇ ..... موللاخۇن
روزى تەرجىمىسى 123
قاراشەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ 18 - ئەسىرىدىكى ئەھۋالى...
ياسىن ھەسەن، ئابدۇۋەلى 135
ئازادلىققىنبۇرۇنقى لۇپنۇرخەلقى...غولامىدىن ئەيسا... 148
تاغ مازىرىمىتى تونۇشتۇرۇش..... مۇتەللىپ تۇردى.....174
چاقىلىق دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى،قاراشەھەر ۋالىسى يالقۇنىڭ
جۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ..... ئابدۇۋەلى روزى 182
ھەرىپەتپەرۋەر زات موساشاكرۇك توغرىسىدا .....
ئابلا سايىت، باۋۇدۇن چوك 211
زونۇن ئىسلاموپنى ئەسلەيمىز .....
ئىبراھىم سەيدۇللا، سۇلايمان ئابدۇرېھىم 216
گومىندالڭئەسكەرلىرىدىنھال سوراش ھەسلىسى ھەققىدە
ئىزاھەت: ..... غۇلامىدىن ئەيسا 224

بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسقىچە تارىخى

يى باۋرۇي ژاڭ يىپىڭ

بەرىنچى. ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوزيەر ئېچىشنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شەكىللىنىشى

ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوزيەر ئېچىش — بەلگىلەنگەن شەرتات بويىچە ئادەم كۆچى تەشكىللەپ ئوخشاش بولمىغان كۆلەمدە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش چۈنچىلە دەۋردە پەيدا بولغان. جى بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى گۇەن جۇڭ «ئەسكەرلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش» نىڭ ئەمەلىيەتە تەشەببۇس قىلغان. چىڭ شىخۇاڭ تەختىگە چىققىنىدىن كېيىن 6 يىلدىن كېيىن يوقىتىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن «رۇئىلار بىلەن تىلىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ زىمىنلىرىدا سۈرگۈن قىلىنغان مەھبۇسلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، جاۋ، جى، چۇ، ۋېي قاتارلىق يەگلىكلەردىكى مەھبۇسلارنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خىتاۋنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبتىكى شاڭجۈن، گۈيلىن، نەنخەي قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە 7 قېتىم كۆچۈرۈپ، بوزيەر ئاچقۇزۇپ ۋە چېگرانى ساقلاتقۇزۇپ، ئۇزۇق - تۆلۈك بازىسى قۇرغان. بۇ يەرلەردىكى ھەر-

بىر تېرىقچىلىق مەيدانلىرى، ئەمەلىيەتتە ھەربىر ئىدارە قەشتەكى مەھبۇسلار تېرىقچىلىقى ئىدى. جۇ فۇيەن بۇ خىل چارىنى «جۇگۇنى روناق تاپقۇزۇپ، خولارنى يوقىتىشنىڭ ئۇپۇ چارىسى» دەپ تەرىپلىگەنىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاتاقلىق سىياسەتچىسى چياۋسۇ قانۇنچىلارنىڭ تېرىقچىلىق جەڭىسى سىياسىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا پۇقرالارنى چېگرا رايونلارغا كۆچۈرۈپ ۋە ماكانلاشتۇرۇپ، شەھەر ۋە قەلئەلەرنى قۇرۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ۋە ئەسكەرىي تەلىم - تەربىيىنى كۈچەيتىشنىڭ بىر يۇرۇش تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەربىي تېرىقچىلىقنىڭ نەزەرىيە ئاساسىنى ياراتقانىدى. خەن ۋۇدي دەۋردە ئىچكى موڭغۇل، خىتاۋ رايونىدا پۇقرالارنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۇرۇشىنى يولغا قويغاندىن باشقا، ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان 600 مىڭ ھەربىي ئەمەلدار ۋە چېرىكلەر خېشى كارىدورى ئەتىراپىدىكى جايلاردا بوزيەر ئۆزلەشتۇرۇشكە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئەسلى - جەمەتىگە لايىق بولغان ھەربىي تېرىقچىلىق تۈنجى قېتىم يولغا قويۇلغانىدى. كېيىن بۇ ئۇسۇل شىنجاڭنىڭ شۆندلىمى (ئۇيغۇرنىڭ شىمالىدىكى بىر جاي)، چۆيلى (بۈگۈرنىكى كورلا رايونى) ۋە بۈگۈر رايونلىرىغا كېڭەيتىلدى. بۇ خىل ھەربىي تېرىقچىلىق بىلەن پۇقرالارنىڭ تېرىقچىلىقىنى تەڭ يولغا قويۇش ئۇسۇلىنى ساۋساۋ «چېرىكلەرنى كۈچەيتىپ، ئۇزۇق - تۇلۇكنى غەملەشنىڭ ياخشى ئۇسۇلى» دەپ تەرىپلەپ، ئۆزىنىڭ تەرىغىلىشىدىكى ئايماق، ۋىلايەتلەردە بۇ ئۇسۇلنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويدى. غەربىي جىن سۇلالىسى ئەسكەرلەرنىڭ بوزيەر

ئۆزلەشتۈرۈشىگە ئەھمىيەت بەرگەنىدى، شەمالىي ۋېـي سۇ لالـ
سى پۇقرالارنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشىگە ئەھمىيەت بەرگەنىدى.
تاڭ سۇ لالىسى دەۋرىـدە «ھەربىي ئىشلار بىلەن دېھقـانچىلىق
بىرلەشتۈرۈلگەن» مەكسىمە تۈزۈمى يولغا قـويۇلغـانىدى. يۈەن
سۇ لالىسى دەۋردە ئەسكەرلەرنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشى ۋەپۇقـ
رالارنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشى دۆلەتنىڭ ھەممىلا جايىدا ئـو
مۇملاشتـــى. مىڭ سۇ لالىسىنىڭ دەسلـەپكـــى يىللىرىـدا جۇ
يۈەنجاڭ بوزيەر ئـۆزلەشتۈرۈشنى ئەسكىرى كـــۈچنى قـــۇدرەت
تـــاپقۇزۇپ، ئـــوزۇق - تـــۆلۈكنـــى تـولۇقـــلاپ، دۆلـەت -
نىڭ خاتىرجەملىكىنى قوغدايدىغان تۈپ سىياسەت قىلدى. كې -
يىن يەنە «ئېچىش» نىزامىنى تۈزۈپ، سودىگەرلەرنىڭ بـوزيەر
ئۆزلەشتۈرۈشىنى يولغا قويدى. چىڭ سۇ لالىسى پۇقرالارنىڭ چىگـ
را رايونىدا بوزيەر ئېچىشقا رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئېتىبـــار
بېرىش سىياسەتلىرىنى يولغا قويۇپ، يېڭى ئېچىلغان يەردىـــن
10 يىلغىچە باج - پاراق ئالماسلىقنى قارار قىلدى، كۆچۈش
ۋە ئېچىش راسخوتى تارقاتتى، بىر قىسىم ئىشلـــەپچىقىرىـــش
ھەيلىنىنى قەرز بەردى. شۇنجۈڭنىڭ 18 - يىلىدىن چېنـلـوگـ
نىڭ 31 - يىلىغىچە بولغان 100 يىلغـــا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە
دۆلەت بويىچە 200 مىليون مودىن كۆپرەك بوزيـــەر ئېچىلدى.
بۇ چېگرا رايونىنى ئېچىش ۋە ئاھالىنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەت -
تە مۇھىم رول ئويناندى. چىڭ سۇ لالىسى دەۋردە يەنە تـۇغـ
لۇقلار تېرىقچىلىقنى يولغا قويۇلدى. يەرلەر ۋە مەمـۇلاتلار 8
تۇغلۇق ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئىلكىدە ئىدى، لېكىن بۇ
يەرلەرنى سەرگەردان بولۇپ يۇرگەن ئەسكەرلەر ۋە ئوتاقچىلار

ئۇلارغا ۋەكالەتەن تەرىيەتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە ھەربىي تەربىيەلەش لەگىنىڭ باشقىچە بىر خىل شەكلى ئىدى. ئىلىدا يولغا قويۇلغان دېھقانلار (خۇجالار) تەربىيەلەش، ئەمەلىيەتتە سوۋېتلەرنى تەربىيەلەش ئىدى. بۇ مىڭ سۇئالنىڭ دەۋرىدىكى سوۋېتلەرنى تەربىيەلەشتىن ئازراقلا پەرقلىنەتتى.

بۇ قېتىمقى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ شەكلى تارىختا ھەر خىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ھەربىي تەربىيەلەش (جۇملىدىن تۇغلۇقلار تەربىيەلەش)، پۇقرالار تەربىيەلەش (جۇملىدىن ئۇيغۇرلار تەربىيەلەش)، سوۋېتلەرنى تەربىيەلەش ۋە مەھبۇسلار تەربىيەلەشتىن ئىبارەت 4 خىل شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغان. ئەگەر بۇ رۇن چىن دەۋرىدە ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاستىدىكى مەھبۇسلار تەربىيەلەش يولغا قويۇلغان. ئوندىن قالسا خەن سۇئالنىڭ دەۋرىدە ھەربىي تەربىيەلەش ۋە پۇقرالار تەربىيەلەش يولغا قويۇلغان. ئەگەر ئاخىرىدا مىڭ سۇئالنىڭ دەۋرىدە سوۋېتلەرنى تەربىيەلەش يولغا قويۇلدى. بايىنغولىن رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش ھەربىيلەرنىڭ بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈشىدىن باشلانغان.

ئىككىنچى. بايىنغولىن رايونىنىڭ تارىختىن بۇيانقى بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

بايىنغولىن ئوبلاستىغا 8 ناھىيە، بىر شەھەر (قاراشەھەر، خېجىڭ، خوشۇت، باغراش، بۈگۈر، لوپنۇر، چاقىلىق، چەر-

چەن ناھىيىلىرى ۋە كورلا شەھىرى) قارايدۇ. يەر - زىمىنى كەڭ بىر رايون. خەن سۇلالىسى غەربىي رايونىنى باشقۇرغـــاندا باينىخولىن رايونىدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش سىياسىتىنى نـۇقتـىلىق يولغا قويغان. چۈيلى (بۇگۈنكى كورلا رايونى)، ئـوروم-تاي (بۇگۈر) شىنجاڭدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى راۋاجـلاندۇرۇشنىڭ بۆشۈكى بولغان.

غەربىي خەن سۇلالىسى جياڭ چيەننى غەربىي رايونغـــا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئات سودىسىدا پەرغانە دۆلىتى (بۇگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە ۋادىسى) بىلەن ماجرا-لىشىپ قالغاندا، مىلادىدىن ئاۋالقى 104 - يىلى (خەن سۇلا-لىسىنىڭ تەيچۇن تۇنجى يىلى)، خـەن ۋۇدى نى گـــۇاڭلىنى ئىپتىشى ساندۇنى قىلىپ تەينىلەپ، قوشۇن بىلەن پەرغانىگـــە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. يولغا ئېلىپ ماڭغان ئوزۇق - تـۆ-لۈك يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، يىراقتا بۇروش قىلغۇچـى بـــۇ قوشۇن «كۆچى يەتكەنلەر چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئوزۇقلاڭ-غان، ئاجىزلار ئاچلىقتىن يول ئۈستىدە مىكلاپ ئۆلگـەن» تە-راگىدىيىلىك ئاقىۋەتكە قېلىپ مەغلۇپ بولدى. يۈەنچۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادىدىن ئاۋالقى 102 - يىلى) پەرغانىگە 2 - قېتىم ھۇ-جۇم قىلدى. 60 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا ئوزۇق - تۆلۈك قورال - جابدۇق توشۇش ئۈچـۈن بىر قېتىمدىـــلا 100 مىڭ كالا، 30 مىڭ ئات، ئېشەك، بىر قانچە 10 مىڭ تۆگە قاتـار-لىقلارنى ئالۋاغا تۇتتى. تىرانسپورت كۇچىنىڭ مـــۇشۇنـداق زور بولۇشى بۇتۇن خاندانلىقنى پاتمپاراق قىلىۋەتتى. «ئەسكەرلەر دۆلەتنىڭ ياردىمىغا تايانماي، ئۆزىنى - ئۆزى تەمىنلەش» تى

ئەشقا ئاشۇرۇش، ھەمدە ئۇيان - بۇيان ئۆتكەن ئەلچىلەر ۋە چوڭ تېتىكى خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ تاماق ۋە ياتاق مەسىلىسى ھەل قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى غەربىي رايونىدا ھەربىي تەربىيلەشنى تۈنجى قېتىم يولغا قويدى. «خەن نامە»، غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە بۇ ئەھۋال تەپسىلى بايان قىلىنغان.

ئېرىشى سانغۇنى پەرغانىغا ھۈجۇم قىلغاندىن كېيىن، غەربىي رايونىدىكى دۆلەتلەر قورقۇپ، خەن سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى غەربىي رايونغا كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن دۆگخۇ ئاغىنىڭ غەربىدىن لوپنۇرغىچە مۇقەۋا - قورۇلار قۇرۇلدى. بۇگۈر، چۈيلىدا بىر قانچە يۈزدىن بوزىيەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلۇپ، بۇلارنى ئەلچى چېرىكچى باشقۇردى. چەت دۆلەتلەرگە ئەلچىلىككە ماڭغانلارنىڭ ياتاق ۋە تامىقىنى تەمىنلىدى. بۇ چاغدا ئىپىلغان بوزىيەر كۆلىمى 500 مىڭ موغا يەتكەنىدى.

جىڭخې يىللىرى، ئاشلىق دۆۋىسى (تۇتۇق بېگى) - ساڭ خۇگلىياڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى يەنمۇ مۇستەھكەملەش ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، چېگرا مۇداپىئە مۇئەسسەلىرىنى كۆپەيتىش، 3 نەپەر چېرىكچى ئامبال (شاۋۈي) ئەۋەتىش، سۇ ئىنشائاتى ئېلىپ بېرىش ۋە بۇگۈر، كورلا رايونىدا بوز يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. پادىشاھ خەن ۋۇدى 32 يىلغىچە داۋاملاشقان سەرتقا قارىتىلغان ئۇرۇش تۈپەيلىدىن دۆلەت خەزىنىسىنىڭ

قۇرۇپ كېتىپ پۇقرالارنىڭ ئۇستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقنىڭ كۆپۈيۈپ كەتكەنلىكىنى، بۇ ۋاقىتتىكى دۆلەت تۈپ سىياسىتى-نىڭ ئەسكەرلەر ۋە پۇقرالارنى ئارام ئالدۇرۇش ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ساڭ خۇئىلياڭنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىم-دى، ھەمدە «بۇگۇر جىنايىتى» ھەققىدە ئان يارلىقى چۈشۈ-رۈپ، شىمالدا ھونلارغا زەربە بېرىش، پەرغانىغا ھۇجۇم قى-لىش ۋە كورلا رايونى، بۇگۇرلەردە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش قا-تارلىقلارغا ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتتى. بۇ پوزىتسىيە قارا چاپلاش ۋە تۇنجۇقتۇرۇپتىش پۈرىقىغا ئىگە بولغاچقا، بوز-يەر ئۆزلەشتۈرۈش كۆلىمىنى كېڭەيتىش تەكلىپى ئەملگە ئاشى-مىدى. خەن جاۋدى يىللىرى، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي رايوندىكى «شەھەر بەگلىكلىرى» ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كې-لىش كۆپۈيۈپ، مۇناسىۋەت يېقىنلاشتى. يۇەنخەنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە ئاۋالقى 77 - يىلى) ساڭ خۇئىلياڭنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ئۇزۇن تەتى شاھزادىسى لەيدەننى چىرىك-چى ئامبال (شياۋۋې) قىلىپ تەيىنلەپ، بۇگۇردە بوز يەر ئاچقۇزدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دائىرىسىدە كورلا رايونىمۇ بار ئىدى. شۇ چاغدا كورلا رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى لوپنۇر، بوستان (بۇگۇنكى چوقۇرى يېزىسى)، كىنگىت (قارا شە-ھەر) قاتارلىق دۆلەتلەر ھونلارنىڭ مالاي تۈتۈق بېگى باتىم-قانىنىڭ كونترولىلىقىدا ئىدى. لەيدەن بوز يەر ئېچىش رايو-نىنى غەربكە يۆتكىدى. بۇ كۈچا ئاقسۇنىڭ كالىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. لەيدەن ئۆلتۈرۈلۈپ، پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرالمىدى. شۇ يىلى خەن جاۋدى پىشامشان (بۇگۇنكى چاقىلىق) پادىشاھى

ۋى تۈجمىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن بىردىمانى 40 ئەسكەرنى مىراڭ-
دا (بۇگۈنكى چاقىلىقتىكى توبۇت قەلئەسى) بوز يەر ئېچىشقا
ئەۋەتتى. ھازىر بۇ قەدىمقى قەلئە ئەتراپىدا شۇ چاغلاردىكى
بوز يەرلەرنىڭ مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان كونا ئىزلىرىنى كۆر-
گىلى بولىدۇ. بۇ قەدىمقى قەلئەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا كەڭلى-
كى 10 ـ 20 مېتىر، ئۇزۇنلىقى 34 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۆسۈ-
تەك بار. بۇ ئۆستەڭگە مىراڭ دەرياسىدىن سۇ باشلانغان. ئۆسۈ-
تەك لېنىيىسىدە 7 تارماق ئۆستەك بار، قوش يۆنۈلۈشلۈك سۇ-
غۇرۇش، مەركەزلەشتۈرۈپ سۇ بۆلۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇ
سۇغۇرۇش رايونىدا 45000 مودىن كۆپرەك يەر بار. ئېرىق-
ئۆستەك تورلىرىنىڭ مۇكەممەل بولۇشى، سۇ باشلىمىنى تىزگىن-
لەشنىڭ ئەتراپلىق بولۇشى، تا بۇگۈنگىچە بايقالغان قەدىمقى
سۇغۇرۇش رايونلىرىدا ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. مۇشۇنداق
چوڭ كۆلەمدىكى قۇرۇلۇشنى 40 نەچچە ئەمەلدار ۋە ئەسكەر
ئورۇندىتىپ كېتەلمەيدۇ، بۇ قۇرۇلۇشقا پىشامشان دۆلىتى يارىدەم
بەرگەن. كېيىنكى مەزگىللەردە كىمورانىدا بوز يەر ئاچقان سۇ-
مەي كۆچ تەشكىللەپ چەرچەن دەرياسىنى توساشتىن ئىبارەت
چوڭ تېپتىكى سۇ ئىنشائاتىنى ئېلىپ بارغان.

« سۇچىلىق دەستۇرى ئىزاھى، دەريالار پارچىسى » دا:
« دۆڭئۇ ئىدىكى سۇ مەيى، جىنۇ چۈەن، دۆڭئۇ ئىدىن مىڭ نەپەر
ئەسكەرنى بوزيەر ئېچىشقا يۆتكەپ بېرىپ، چېدىر ئۆيلەرنى تە-
كىپ، پىشامشان، كىنگىت، كۆسەن دۆلەتلىرىنىڭ ھەر بىرسىدىن
مىڭدىن ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ چەرچەن دەرياسىنى تۇسىدى.
دەريانىڭ سۈيى شاۋقۇنلۇق ئېقىپ، بەزىدە ياسىغان تۇسمىنى

ئېلىپ كەتتى..... 3 كۈن قاتتىق ئىشلەپ، دەريانى ئاخىر تو-
سىدى، دەريا سۈيى ئارقىغا قايتىپ، ئەتراپتىكى مۇنبەت تۈپ-
راقلار سۈغۇرۇلدى. خولار بۇ ئىشنى كارامەت ئىش دەپ ماخ-
تاشتى. يەرلەر 3 يىل تېرىلىپ، تاغار - تاغارلاپ ئاشلىق ئې-
لىندى » دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن شۇ چاغلاردىكى كىشىلەر،
چاقماق، چەرچەن رايونلىرىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ
گۈللەنگەن دەۋرىنى بىلمۇ الغىلى بولمدۇ.

مىلاددىن ئاۋالقى 68 - يىلى، قاڭقىل (بۇگۇنكى تۈر-
پان) پادىشاھى هونلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەن سۇلا-
لىسىنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. خەن سۇلالىسى سىلاڭ (مۇنا-
ۋىن نازىر) جىڭ جى، شياۋ ۋېي (چىرىكچى) سىماشىنى
مەھبۇسلارنى باشلاپ بېرىپ كورلىدا بوز يەر ئېچىپ، ئاشلىق
تۇپلاشقا ئەۋەتتى. كۈزلۈك يەنىمىدىن كېيىن، جىڭ جى بوز يەر
ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى ئاساسىي كۈچ قىلىپ، « شەھەر بەگ-
لىكلىرى » دىن 10 مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەر تۇپلاپ قاڭقىلنىڭ
جاۋ خى (يارغۇل) شەھىرىگە هۇجۇم قىلدى. ئوزۇق - تۈ-
لۈك تۈگەپ، ئەسكەرلەر كۆپ قىرىلىپ كەتكەچكە كورلىغا قايت-
تى. كېلەر يىلى يەنە قاڭقىلنىڭ تاش شەھىرىگە هۇجۇم قىل-
دى. قاڭقىل پادىشاھى يېڭىلىپ، خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بول-
دى. جىڭ جى كورلىدا 300 ئەسكەرنى بوز يەر ئېچىشقا قال-
دۇرۇپ، قالغان ئەسكەرلىرىگە قاڭقىلدا بوز يەر
ئاچقۇزدى.

قاڭقىل — هونلارنىڭ بوز يەر ئېچىش بازىسى ئىدى.
خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى قاڭقىلدا بوز يەر ئاچقاندىن

كېيىن، هونلار ئاشلىق مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالدى. هونلار كۆپ قېتىم ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ بۇز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرگە هۇجۇم قىلدى. جىك جى كورلا رايونىدىكى 1500 نەپەر بۇز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرنىڭ هەممىسىنى قاتىقىلىغا بۇز يەر ئېچىشقا يۆتكىدى. هونلار ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى كۆپەيتىپ هۇجۇم قىلدى. جىك جى هونلارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇنۇملۇك هالدا قارشى تۇرالماي قاچقىلىدىن چېكىنمەكچى بولدى. بىر قانچە كۈن هونلارنىڭ مۇهاسىرىسىدە قېلىپ ئاخىرى مۇهاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ چېكىندى. خەن سۇلالىسى « يول يېراق، چىقىم كۆپ » دېگەننى باهانە قىلىپ، قاچقىلىدىن چېكىنىپ چىقىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەر ۋە قاچقىل پۇقرالىرى بىرلىكتە كورلا رايونىغا قايتىپ ئورۇنلاشتى. قاچقىلنىڭ كىنگىتتىكى شاهزادىسى جۇنسۇنى قاچقىل پادىشاهى قىلدى. قاچقىلنى هونلار ئىگىلىۋالدى. قاچقىل پادىشاهى: « خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرىگە يېقىنراق تۇرساق، هونلاردىن قۇتۇلۇپ، خەن سۇلالىسىغا يېقىنلىشىپ، خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلالايمىز » دېگەن. شۇ چاغدا كورلىدا بۇز يەر ئېچىشنىڭ كۆلىمى تارىخقا پۈتۈلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەسكەر سانىدىن، شۇ چاغلاردا بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ يۇقىرى پەللىگە چىققانلىقىنى ۋە بۇ مەزگىلنىڭ 10 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

خەن شۇەندى شىك جياۋ 2 - يىلى (مىلادىدىن ئاۋالقى 60 - يىلى) كورلىدىكى بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىغا يېقىن بولغان ئوردى شەھىرىدە (بۇگۈنكى بۇگۈر چېدىر يېزىسى)

غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، پىشاۋشانىنىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يول ۋە قاۋقىلىنىڭ غەربىدىكى شىمالىي يول (كىروران، ئالدى قاۋقىل، كىنگىت، كۆسەن (كۆچا)، سۇلى (قەشقەر) ئىارقىلىق پامىردىن ئۆتىدىغان يول) نى باشقۇردى. بۇ ۋاقىتتا يىپەك يولىدىكى جۇڭگو بىلەن غەربىي رايونىدىكىلەر قاتنىشىدا « ئۆتەڭلەر ئارىلىقىدا يۇلۇچىلار ئۇزۇلمەي، ياقا يۈرت سودىگەرلىرى ۋە ئېلىپ - سېتارچىلىرى ھەر كۈنى قورغان تۇۋىگە كېلىپ تۇرغان » دەپدىپ بىلىنىڭ ئەھۋال بارلىققا كەلگەن. ئىككىنچى يىلى، ھون پادىشاھى باتىمىقان خەن سۇلالىسىغا ئەل بولدى. ھونلارنىڭ كىنگىتتە تەسىس قىلغان مالاي تۇتۇق بېگى مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ھونلار ئاجىزلىشىپ غەربىي رايونغا ھۇجۇم قىلالمايدىغان بىكى ۋەزىيەت ئاستىدا، ئويسۇن (بۇگۇنكى ئىلى دەريا سى ۋادىسى)، قاۋىلى (سەمەرقەنت، بۇگۇنكى ئارال دېڭىزى بىلەن كاسپى دېڭىزى ئارىلىقى)، پەرغانە قاتارلىق دۆلەتلەرنى يېقىندا تۇرۇپ نازارەت قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى كورلىدىكى بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى غەربتىكى يەركەنت رايونىغا يۆتكىدى. غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دائىرىسى يەركەنتتىن بۆلۈنۈپ چىققان بەش كەنت كىچە كېڭەيدى. بۇ چاغدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى باشقۇرۇغۇچى شياۋ ۋې (چىرىكچى) غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسىگە قارايدىغان قىلىندى.

خەن ئەندىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، غەربىي رايونىدىكى

دۆلەتلەر غەربىي رايون تۈتۈق ھىراۋۇل بىلەن گۈك ۋە دۇۋەنشىغا كۆپ قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. پادىشاھ ئەندى تۈتۈق ھىراۋۇل بەگنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا يارلىق چۈشۈرۈپ، بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ كەتتى. شىمالدىكى ھونلار قايتىدىن باش كۆتەردى. ھەربىي چىرىكچى ئامبال بەن يۈك كىروراننا 500 ئەسكەر ئەۋەتىپ بوز يەر ئىچىپ، غەربتە كىنگىت، كۆسەن، جەنۇبتا پىشامشان، ئودۇن (خوتەن) نىتوساپ تۈرۈپ، شىمالدا ھونلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەن پادىشاھى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىدى، شۇنىڭ بىلەن بايىنغولىن رايونىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىدى.

ۋې، جىن سۇلالىلىرى لوپنۇرنىڭ خەيتۇ دېگەن جايىدا غەربىي رايون چاڭشىسى (تۇرە ئامبال) تەسىس قىلىپ، قوجۇدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرىدىغان تىركەك ۋە ئوتتۇرانچى تىركەك چىرىكچى تەسىس قىلىپ غەربىي رايونىنى بىر تۈتاش باشقۇردى. بايىنغولىن رايونىدىكى چەرچەن، پىشامشان، كىنگىتلەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي رايونىدىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر ئۆز ئالدىغا بولۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلارغا بېقىندىلىقىنى بىلدۈردى. « شىمالىي سۇلالىلار تارىخىنىسى، غەربىي رايون تەزكىرىسى » ۋە « لو يالڭ ئىمپراتورخانىنىڭ خاتىرىسى » دا چەرچەندە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىكى

يېزىلغان. كىروران قەدىمقى شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان ۋې، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تاراشا پۈتۈكلەردە بوز يەر ئۆز - لەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە دائىر خاتىرىلەر بار:

« سۇ بېگىگە 10 جاڭ يەر ئۆلچەپ بېرىلدى ».

« يىڭ (ئەمەلدار نامى) غا دەريانىڭ شىمالىدىكى سۇغۇرۇشقا ئېلىنىدىغان بىر چىڭ (100 مو) يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاغدۇرۇلدى».

«جاڭجيەنلىك قول ئاستىدا 21 ئەسكەر بولۇپ، 2 چىڭ (200 مو) ئارپا تېرىدى. 20 مو يەرنى كېسىپ ئېلىپ 9 مو يەرنى تاختىلاپ، 70 مو يەرنى سۇغاردى، 27 مو بۇغداي تې- رىدى، 29 مو يەرنى كېسىپ ئېلىپ (9خېتىدا ئۇقسان بار)، 185 مو يەرنى تاختىلاپ، 20 مو يەرنى سۇغاردى. 50مو يەرنى ئوتىدى».

يەنە جىن دەۋرىگە ئائىت بىر تاراشا پۈتۈكتە «كاتىپ يۇ- قىرىدىن ئەۋەتىلگەن بەگنىڭ پەرمانىغا بىنائەن كالا بىلەن يەر ئاغدۇرۇش بويىچە ئىمتىھان ئالدى.» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن جىن دەۋرىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەس- كەرلەرنى يىغىپ ئىمتىھان ئېلىش شەكلىنى قوللىنىپ، يەر ئاغ- دۇرۇش تېخنىكىسىنى يۇقىرى كۆتەرگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

1890 - يىلى سۇۋېن ھىددىن كىروران خارابىسىدىن قې- زىۋالغان تارىخىي ھۆججەتلەردە، جەنشىك، تەيشى، يۈكجيا - نىڭ يىل نامىلىرى ئاتىرىلەنگەن. جەنشىك، ساۋۇبىنىڭ يىلنامىسى. تەيشى، جىن ۋۇدىنىڭ يىلنامىسى. يۈكجيا، جىن خۇەيدىنىڭ يىلنامى. بۇنىڭدىن مىلادى 265 - يىلىدىن 310 - يىلىغىچە بول-

غان 40 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە كەروران رايونىمىزغا، جەن - سۇلالىلىرىنىڭ كونترولىغىدا بولۇپ كەلگەنلىكىنى بەلگىلىگەنلىكتۇر. بۇ تارىخىي پۈتۈكلەردە بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئاشلىق توپلىغانلىق ھەققىدە «شەھەرگە قارىشىلىق يەرلەرگە ئەتىدىن باشلاپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ» دېگەنلەر يېزىلغان. ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جياڭ جۇن غەربىي رايونىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، ۋۇجى شياۋۋۇپ (تىركەك ۋە ئوتتۇرانچى تىركەك چىرىكچى) ۋە غەربىي رايون تۈرتۈق ھەمراۋۇل بېگى تەسىس قىلىپ،ۋۇپ،جەن سۇلالىلىرىنىڭ كونا ئۆزۈمى بويىچە قوجۇ ۋە كەروراننى باشقۇرغان.

تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلەرنىڭ ئاشلىقى بىلەن راسخوت قىينچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئەسكەرلەر بىلەن دېھقانچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. ئەسكەرلەر «ئۇرۇش بولمىسا، دېھقانچىلىق قىلغان، ئۇرۇش بولۇپ قالسا دەرھال ئۇرۇشقا قاتناشقان». بۇز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەر بار جايىنىڭ ھەممىسىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن.تاڭ سۇلالىسى ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، مۇھىم جايلاردا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئىچكىلىغان يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ھەيدانلىرى 992 گە يەتكەن. جىنگىۋەنىڭ 14 - يىلى (مىلادى 640 - يىلى) قوجۇنى تىنچىتقاندىن كېيىن، نۇرغۇن يىگىتلەرنى ئەسكەرلىككە يۆتكەپ، يەنە گەزلىمىلەرنى ھەربىي راسخوت قىلغان، ھەربىي تېرىقچىلىق يولى بىلەن ئۇرۇق ھەسىلىسىنى ھەل قىلغان. جىڭدىن تۆۋەن جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار

قويۇپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ھەر بىر قاراۋۇلخانا ۋە تورالاردا 20 ـ 30 غىچە ئەسكەر قويۇلۇپ، بوز يەر ئېچىپ ئۆزلىرىنى باققان. ئايماق، جەلىلاردىكى ھەربىي دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا، ھەر بىر مەيدانىنىڭ 50 چاك (بىر چاك 100 مو) دىن يېرى بولغان. بايىنغولمن رايونىدىكى كەڭ ئىگىتتە 7 مەيدان بولۇپ، جەمئىي 35 مىڭ مو يېرى بولغان. كىنگىتتكە تەۋە كۆمۈش تاغ (بۈگۈنكى كۆمۈش) دىمۇ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن، ئىقتىسادىي ئۇنۇمى كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغان. «يېڭى تاڭنامە، ئۇزۇق ـ تۇلۇك، مال تەزكىرىسى» دە: «جىنگۈەنىڭ 1 ـ يىلى، غەربىي رايونىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، قوجۇدىن تارتىپ كۆسەن، كىنگىت، باردكۆلنىڭ شىمالىدىكى سىرتاردوشلارنىڭ كونا جايلىرىغىچە بولغان 10 ئايماقتا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلدى، دەسلىۋىدە ئاشلىق يېتىشتۈرگىچە، كەم، باشقا جايلاردىن ئاشلىق سېتىۋالدى.» يەنە «ئۈرۈمچى، بۈگۈر ھەربىي دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى ئېكىنزارلىقلارغا كۆز يەتمەيتتى» دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان بۈگۈر شائىر لىگېنىڭ شېئىرىدىكى بۈگۈر بولۇپ، بۈگۈنكى مىچۈەن ناھىيىسى دائىرىسىدە، بايىنغولمن رايونىدىكى خەن دەۋرىدىكى بۈگۈر ئەمەس.

شىمالىي سۇلالىسى تاك سۇلالىسىغا قاراشلىق جىگىلارنىڭ كۈچلىنىپ ئىچكى قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغان ساۋاقىغا ئاساسەن، ئىچكى جەھەتكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، تاشقى جەھەتكە سەل قارىدى. جەنۇبىي سۇلالىسى چاڭجياڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى باشقۇرۇش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، غەربىي

رايونىنى باشقۇرۇشقا كۆچى يەتمەيدى. يۇمەن سۇلالىسى دەۋردە دۆلەتنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېگىدەك ھەربىي تېرىقچىلىق ۋەيرانچىلىقلىرالار تېرىقچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ مەركىزىي غەربىي جەنۇبقا قارىتىلدى. بايىنخولىن رايونىدەۋسەددىكى چەرچەن، كىنگمت ئىككى جايدىلا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈلمىسىدە ئىلگىرىكى ھەم قاراۋۇللۇق قىلىش ھەم بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، قاراۋۇللۇق قىلىش بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئايرىدى. ھەر قايسى قاراۋۇللۇق ئورۇنلىرىدا مۇنتىزىم ئەسكەرلەربىلەن بوزيەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەر تۈرغۇزۇلۇپ (سان جەھەتتە ھەر قايسىسى يېرىمىنى ئىگىلىدى)، ئايرىم - ئايرىم ھالدا باشقۇرۇلدى. ھەر بىر قاراۋۇللۇق ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئورنىدا 1000 - 2000 چىگىشچە (بىر چىڭ 100 موغا باراۋەر) يەر بار ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جۇيۇەندجاڭ سۇلالە تىكلىگەن دەسلەپكى يىللىرىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قانۇنى چىقىرىپ، پۈقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىنى مەھكىمە قۇرۇپ باشقۇرىدىغان، ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىنى قاراۋۇللۇق ئورنى باشقۇرىدىغان قىلدى. چىگرا رايوندىكىلەرنىڭ %30 ى شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ، %70ى تېرىقچىلىق قىلدى. ئىچكى جايلاردا %20 ى شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلسا، %80 ى تېرىقچىلىق قىلدى. ئۇلارغا كالا، دېھقانچىلىق قوراللىرى - سايمانلىرى تەقسىم قىلىپ بەردى. مۇكاپاتلاش ۋە جازالاشنىڭ كونكرېت چارىلىرىنى بېكىتتى. لېكىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي كۆچى قومۇل، لوكچۈن، تۇرپان بىلەنلا چەكلەنگەن.

لەنگەچكە، پەقەت قومۇلدىلا بوز يەر ئۆزلەشتۇردى، بايىنغولسن رايوندا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇلمىدى.

چىك سۇلالىسىنىك دەسلەپكى يىللىرى، چىك سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشنىك بېسىمى ئاستىدا، چىك سۇلالىسى ئالۋاك - ياساقنى ئازايتىش، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشنى مۇكاپاتلاش سىياسىتىنى يولغا قويدى. پادىشاھ كاڭشىك جۇڭخارىيەدىكى غالدان سەردىنىنىك ئىسيانىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ھەر قايسى جايلاردىكى ئەسكەر قوماندانلىرىنىك جاۋچوڭگونىك «3 قېتىملىق تەكلىپى» گە ئەھمىيەت بېرىش ۋە غەربىي رايوندا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. چىيەنلۇڭنىك 23 - يىلى (مىلادى 1758 - يىلى) جاڭجۈن يۈگۈي قارا شەھەردە ھەربىي تېرىقچىلىقنى يولغا قويدى. كېيىنكى يىلى، چوك - كە - چىك خوجىلارنىك توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، جىياڭجۈن ئاگۈي، باۋنىك، سۇك جۇنلەر ئارقا - ئارقىدىن بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشنى داۋاملىق كېڭەيتىپ، قارا شەھەر، كورلىنى بوزيەر ئۆزلەشتۇرۇشنىك مۇھىم جايى قىلدى. داۋگۇاڭنىك 17 - يىلى (مىلادى 1837 - يىلى) سايىدۇلا قارا شەھەرنىك غەربىدىكى قايدۇ دەرياسىنى قاشلاپ، تۇگۈك، ئەرگۈك ئۆستەڭلىرىنى يېڭىدىن قازدۇرغان. داۋگۇاڭنىك 24 - يىلى (مىلادى 1844 - يىلى) غەربىي رايونغا سۇرگۈن قىلىنغان لىن زېشۈي ۋە ئەمەلدار ئېلىپ تاشلانغان قارا شەھەر ئىش باشقۇرۇش ئامبىلى چۇەنجىك جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەرنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، سۇ مەنبەسىنى ئېچىپ، ئېرىق - ئۆستەك ياسىشنى تەشەببۇس قىلدى، 700 مىك مو بوز يەر ئاچتى. لىن زېشۈي بىكار يۈرگەن خۇيـ

زۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن قارا شەھەردىكى ھەربىي تەر-
بىقچىلىق مەيدانىنى ئەملدىن قالدۇرۇپ، خــۇيزۇلارنىڭ بوز
يەر ئۆزلەشتۇرۇش مەيدانىنى قۇردى، ئارقىدىنلا ئىش باشقۇر-
غۇچى ئامبال بولدى. لېن زېشۇينىڭ پىلانى بويىچە بېيداچۇي
ئۆستەڭىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا يېڭىدىن غول ئۆستەڭ ۋە ئىك-
كى تارماق ئۆستەڭ قېزىپ، سۇنى يېڭى ئاچقان يەرلەرگە باش-
لىدى. كورلىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا يېقىن ئەتراپتىكى يەرلەر-
نى ئېچىش ئۈچۈن، قايدۇ دەرياسى (كۆنچى دەرياسى) نىڭ سۇ
باشلىمىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، كونا ئۆستەڭگە پارالليل ھالدايې-
كى بىر چوڭ ئۆستەڭنى (بۇ گۇنكى شاڭخو ئۆستەڭى) ۋە 4تار-
ماق ئۆستەڭنى ۋە بىر سۇ چۈشۈرۈش ئۆستەڭىنى ياسىدى. شۇ
يىلى كۆنچى دەرياسىغا كەلكۈن كەلمەپ، قارا شەھەردىكى تۇ-
گۇك، ئەرگۈك ئۆستەڭلىرى ۋە لېن زېشۇينىڭ لايىھەسى بويى-
چە ياسالغان غول ئۆستەڭنىڭ سۇ باشلىمىنى بۇزۇپ تاشلاپ،
قاشاسىنى ئېقىتىپ كەتتى. ئىلى جاڭجۇنى سايمۇئا بېيدا چۆي
قاشاسىنى 2300 جاڭ ئۇزۇنلۇقتا ئېگىزلەتتىش، 40 جاڭدىن كۆپ-
رەك ئۇزۇنلۇقتا تاشتىن سۇ باشلىمى ياساش، ئوتتۇرىدا چۆ-
شۈرگە توسمىسى ياساش، ئادەتتىكى چاغلاردا ئېقىتۇرتىش، 30
لىدىن كۆپرەك كونا قاشانى بېيداچۇيگىچە ئېگىزلەتتىش توغرىسىدا
پەرمان چۈشۈردى. زوزۇڭتاڭ قوۋانلىق ياقۇپ بەگنى ئىوقاتقان-
دىن كېيىن شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ
بەردى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەمرى لېۋجىنتاڭ ئىشلەپچىقىرىش-
نى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، بىر يەر
ئۆزلەشتۇرۇش كۆلىمىنى كېڭەيتىش تەدبىرىنى قــوللىنىپ، ھەر

مىللەتتىن بولغان ئەسكەرلەرنىڭ ئاجىزلىرىنى ئايرىپ چىقىپ، ئۇلارغا يەر كۆرسۈتۈپ بېرىپ، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارغا ئايلاندۇردى. ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاستىدىكى سۇركۈنلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرىدىمۇ پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانىدىكىگە ئوخشاش كالا، ئوروق، ئۆي، قورال - جابدۇق، ئۇزۇقلۇق ئاشلىق تەقسىم قىلىپ بېرىدى، ھەمدە ئائىلىلىرىنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە رۇخسەت قىلىدى، قارا شەھەر، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ئادەم كۆچۈرۈپ يېپەكچىلىكنى تەرەققى قىلدۇردى. يېپەكچىلىك ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، يېپەك چىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆگەتتى. شۇ چاغلاردا تىكىلگەن ئۇجمە دەرەخلىرى دۆلىتىمىز قۇرۇلغان چاغلاردىمۇ كۆكلەپ تۇراتتى. ئەپسۇسكى، 1954 - يىلى ئەتىيازدا يۇز بەرگەن قاتتىق سوغۇقتا توڭلاپ قۇرۇپ كەتتى.

گۇاڭشۇينىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1891 - يىلى) چىڭخەي، گەنسۇ ۋە شەنشىدىكى خۇيزۇلار ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتەردى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەمرى تاۋمۇ سەركەردان بولۇپ يۇرگەن خۇيزۇلارنىڭ تۈرمۈش قىيىنچىلىقىدىن تەۋەككۇل قىلىپ چاتاق چىقىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، لوپنۇرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى 400 لىدىن يىراقلىقتا پۇچاق شەھىرىنى قۇرىدى، پۇچاق شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا 40 لى يىراقلىقتا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەھكىمىسى قۇرۇپ، خۇيزۇلارنى ئورۇنلاشتۇردى. گۇاڭشۇينىڭ 22 - يىلى (مىلادى 1896 - يىلى) قوزغىلاڭ كۆتەرگەن شىنىڭ خۇيزىلىرىنىڭ سەردارى لىيۇتۈڭچۈن خېشى كارىدورىدىكى نيۇچاۋدىكى ئورۇشتا يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشتى.

تاۋمۇ ساۋساۋنىڭ سەۋەبى ياغلىقلىقلار قوشۇنىغا تاقابىل تۇرغان. «ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاستىدىكى پۇقرالار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش» چارىسىنى ئۈگىنىپ، ئەل بولغان 8 مىڭدىن كۆپرەك ئادەمنى تارىم دەرياسى بويىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، نوپۇس ۋەيرانچىلىقىدىن ساقلىنىپ قالغان ئۇرۇنلاشتۇردى. «ئۇيغۇر چاۋدۇخۇاخاتىرىسى»دا يېزىلىشىچە، ئەل بولغانلارنى شىنجاڭدىكى لوپنۇر (بۇگۈنكى لوپنۇر ناھىيىسى)دىن تارتىپ چاقىلىقتىكى بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئىنچىكە (بۇگۈنكى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چۆكۈل)گە 200 دىن كۆپرەك ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ھەتتىجىدە بۇ خىل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ھۆججەتلىك بولمىغان. بۇ ھەقتە يازغۇچىنىڭ: «چىڭ خانىدانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەمىرلىرى سەرگەردانلارنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كۈچلەپ ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ، ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشەلمىدى. لوپنۇر دىن چاقىلىقتىچە بولغان جايلاردا نۇرغۇن پۇل خەجلەپ، ئەل بولغان خىمۇاكلىق خۇيزۇلارنى ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ، ئىككى يىل بولا - بولماي، ھەممىسى قېچىپ كەتتى. بۇنىڭدىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ قىيىنلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.» دېگەنىدى.

بۇ قېتىمقى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغانلىقى سەۋەبى ۋە بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان خۇيزۇلارنىڭ قەيەرگە كەتكەنلىكى شىبەنىڭ «شىنجاڭ سايا‌ھەت خاتىرىسى» دا تەپسىلى بايان قىلىنغان:

«پۇچاڭ شەھىرى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى گۇاڭشۈيـ

نىڭ 18 ـ يىلى (مىلادى 1892 ـ يىلى) قۇرۇلغان. گۈاكشۇيـ
نىڭ 21 ـ يىلى (مىلادى 1895 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ خـــۇيزۇلار
لىيۇسىنفۇنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتەردى. كـۆپ قېتىملىق
قورشاپ يوقۇتۇش ئارقىسىدا ساق قالغانلىرى غـەربكە قـاراپ
قاچقان. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەمرى بۇ خـۇيـزۇلارنى پـۈچاڭ
ئەتىراپىغا ئورۇنلاشتـۇرغـان. بىر قانچە يىل تـىرىقچىلىق قىلـ
غان بولسىمۇ، قاتناش قولايسىزلىقىدىن ئالغان مەھسۇلاتلىرىنى
باشقا جايلارغا سېتىپ چىقىرالمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇ بېسىپ
كېتىپ ھوسۇل ئالالمىغانلىقتىن باشقا ياقلارغا كۆچۈپ كەتىشـ
كەن. ئاخىرى ئۇلارنى قارا شەھەر دەريياسىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنـ
لاشتۇرغـان. شۇڭا بۇ جايىنى خۇيزۇلار جاكزىسى دەپ ئاتىغان.
خۇيزۇلارنى پۈچاڭ ئەتىراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن
پۇل خەجلەپ سالغان قۇرۇلۇشلار خارابىيلىشىپ كـەتكەن. بۇـ
گۈنكىي كۈندە خارابە قالدۇقلىرىلا قالغان يۇجـي (ئاتامان)
مەھكىمىسىنىڭ 3 ئۆيىلا بۇزۇلماي ساق قالغان».

«پۈچاڭ ئەتىراپىغا ئورۇنلاشـتۇردى» دېگەن گەپتىن قا
رىغاندا، ئەينى يىللاردا چاقىلىقتىن لوپنۇرغىچە بوز يەر ئۆز
لەشتۇرۇشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان خۇيزۇلارنى پۈچاڭ شـەھىرىـنىڭ
يۇجىسى (ئاتامان) بىر تۇتاش بـاشقۇرغـان. شـىنجاڭ 1917 ـ
يىلى (مىنگوىنىڭ 6 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا پۈچاڭغا كەلگەن. يەنە
پۈچاڭ شەھىرى قۇرۇلۇپ 25 يىلدىن كېيىن پۈچاڭغا كەلگەن.
بۇ چاغدا پۈچاڭ شەھىرى خارابىلىشىپ كەتكەن. پـۈچاڭـنىڭ
غەربىدىكى 5 كىلو مېتىر يىراقلىقتىكى تىكەنلىك يـــەزىســـىدا
140 ئۆيلىكتىن كۆپرەك خورجالاز (دېھقانلار) بـولۇپ، يـــېڭى

خورجا ۋە كونا خورجا دەپ ئايرىلغان. يېڭى خورجالارنىڭ ئادەم سانى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، كۆپۈنچىسى تۇرپاندىن كەلگەن. بۇ يەردا خەنزۇچە شۆتاك (مەكتەپ) ۋە بازار بولغان. پۈچاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى 25 كىلو مېتىر يىراقلىقتا پايانسىز كەتكەن قومۇشلۇق كۆللەر، كۆجۈم-كۆجۈم مەھەللىلەر بولۇپ، خۇيزۇ ۋە خەنزۇلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. پۈچاڭدىن تاش چۆككەن ئارىلىقىدا «تىەنجىن جاڭزىسى» نىڭ خارابىسى بولۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭ، يول ۋە ئېتىزلار مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. 1956 - يىلى 7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 2 - دېۋىزىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى قۇرۇق قۇدۇقتىن تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى ۋە بىر قانچە «شىەنخىك پۇلى» دېگەن خەت بېسىلغان مىس داچەنلەرنى تاپقان. بەزى كىشىلەر بۇنى 1885 - يىلىدىكى (گۇاڭشۈيىنىڭ 11 - يىلى) كۆچمەنلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن يىللىرىدىكى يادىكارلىقلار دەپ ھېسابلىدى. ھازىر بۇنى ئىسپاتلايدىغان ھەقىقى ماتېرىيال بولمىغاچقا، پەقەت پەرەزلا قىلىنىۋاتىدۇ.

چىڭسۇلالىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش جەھەتتە تارىخىمىزدىكى تەجرىبىلەرنى قوبۇل قىلىپ، بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان بىر يۈرۈش باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئورناتقان. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ ھەر بىر مەيدانىدا ئادەتتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرىدىغان مۇئاۋىن قۇماندانىيىرسىي ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان دۇسەدىن ئىككىسى تەسىس قىلىنغان. 400 نەپەر

بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەر 8000 مو ئەتمراپىددىكى يەرنى باشقۇرغان. بۇ يەرلەر «گۈك» (مەسىلەن: تۈگۈك، ئەرگۈك قاتارلىق) دەپ ئاتىلىدىغان ئاساسىي قاتلام ئىشلەپچىقىرىش ئورنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ بېرىلگەن. ھەر بىر «گۈك»دا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرىدىغان چىنزۇك (مۇدىر) ياكى بازۇك (كاتىباش)دىن بەرسى، ئەسكەرلەرنى باشقۇرغۇچىدىن ئىككىسى قويۇلۇپ، 1600 مو يەرنى ئۆز قارمىقىدىكى 80 نەپەر بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرگە بۆلۈپ بەرگەن. ھەر بىر ئەسكەرگە 20 مو يەر، بىر كالا ياكى ئات، بىر قىسىم دېھقانچىلىق سايمانلىرى تارقىتىپ بېرىلگەن. بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنىڭ تۇرمۇش خىراجىتىنى باشقۇرغۇچى ئورۇن تەكشۈرۈپ تارقاتقان. ھەر بىر ئەسكەرگە ھەر ئايدا تۇز، كۆكتات پۇلى، 36 جىڭ ئاشلىق، يېرىم جىڭ چاي تارقىتىپ بېرىلگەن. ھەر يىلى 2 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە بولغان ئالدىراش مەزگىلدە ھەر بىر ئەسكەرگە ھەر كۈنلۈكىگە يېرىم جىڭدىن ئاق ئۈن قوشۇپ بېرىلگەن. دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئاياغلاشقاندا ھەر بىر رايون تۇزۇمىدىكى ھۆكۈمەت «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش قائىدىسى»دىكى چارە بويىچە مۇكاپاتلاش ۋە جازالاشنى ئېلىپ بارغان. چاردىدا: «يېشىل تۈغلۇق بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەردىن ھەر بىر ئادەمنىڭ ھەر يىلى ئالغان ئاق ئاشلىقى 18 نومۇرغا يەتكەنلەرگە، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بىر قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەنى دەپ خاتىرىگە ئېلىنىدۇ. قوشۇمچە باشقۇرغۇچى ئەمەلدار ئىككى قېتىم خاتىرىگە ئېلىنىدۇ، مەخسۇس باشقۇرغۇچى ئەمەل

دارغا بىر دەرىجە قوشۇلىدۇ. ئەسكەرلەرگە بىر ئايلىقتىن تۇز، كۆكتات پۇلى تارقىتىلىدۇ. ئالغان ھوسۇلى 28 نۇمۇرغا يەتكەندە، ئەمەلدارلىرىنىڭ مەنسەپى ئۆستۈرۈلىدۇ، ئەسكەرلەرگە 2 ئايلىقتىن تۇز، كۆكتات پۇلى تارقىتىلىدۇ. ئالغان ھوسۇلى 15 نۇمۇرغا يەتكەندە مۇكاپاتلانمايدۇ ۋە جازالانمايدۇ. 15 نۇمۇرغا يەتمىسە، ئەمەلدارلىرى جاۋابكارلىققا تارتىلىدۇ، ئەسكەرلەر جازالىنمىدۇ.» دەپ بەلگىلەنگەن.

شىنجاڭ ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭ دۇدۇسى (ئەمرى) ياڭزىڭشىن «مالىيە قىيىنچىلىقى»، ۋە «سەرگەردانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش» تەك ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بوز بەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان سۇ ئىنشائاتى كومىتېتىنى تەسىس قىلغان. ئۇ «ھەربىي تەربىيىچە چىقىق»، «پۇقرالار تەربىيىچىلىقى» ئۇسۇلىنى ۋە دېھقانلارنى ئۆزلىرى مەبلەغ توپلاشقا ئىلھاملاندۇرۇش چارىسىنى قوللانغان. 1916 - يىلىدىن 1921 - يىلغىچە بولغان 6 يىلدا، شىنجاڭ بويىچە 25 ناھىيىدە ئېرىق - ئۆستەڭ ياسىلىپ، بىر مىليون مو دەك بوز يەر ئېچىلغان. بايىنغولىن رايونى تەۋەسىدىكى قارا شەھەر، لوپنۇر، چاقىلىق، چەرچەن ۋە بۇگۇر ناھىيىلىرىدە كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم قولغا كەلگەن. بۇگۇر ئامبىلى جىڭخىك پۇقرالارنى تەشكىللەپ، 4 كىلو مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى شىڭفىك غول ئۆستەڭنى ۋە 15-20 كىلو مېتىر ئوپچۇرىسىدىكى 8 تارماق ئۆستەڭنى ياساتقۇزۇپ، 7285.8 مو بوز يەر ئاچقۇزۇپ، 294 ئۆيلۈك سەرگەردانىنى ئورۇنلاشتۇرغان. چەرچەندىكى ئۇيغۇر پۇقرا مەمتىمىن چەرچەن بازىرىنىڭ غەربىدە 10 كىلو -

مېتىر يىراقلىقتىكى يېڭى ئۆستەڭدە 20 مىڭ مو ئۆپچۆرمىسىدە مۇنبەت بوز يەر ئاچقان، ئۇزى مەبلەغ توپلاپ كەڭلىكى بىر جاڭ، چوڭقۇرلىقى 2-3 مېتىر، ئۇزۇنلىقى 45 كىلو مېتىر كېلىدىغان غول ئۆستەڭنى ياساتقان، چەرچەن ئامبىلى لۇكشىلىن دېھقانلارنى تەشكىللەپ، بۇ غول ئۆستەڭنى يەنە 45 كىلو مېتىر ئۇزارتقۇزۇپ، چەرچەن دەرياسىغا يانداش قىلىپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلىقى 17 كىلو مېتىر كېلىدىغان 2 ئۆستەڭ قازدۇرۇپ، 25 مىڭ مو بوز يەر ئېچىپ، 400 ئۆيلۈك سەرگەردانلىنى ئورۇنلاشتۇرغان. لوپنۇر ئامبىلى خەنيۈشيۇ دېھقانلارنى ھاشارغا تارتىپ كورلا خامەنگۈ جىلغىسىدىن لوپنۇرنىڭ غەربىگىچە بارىدىغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلىقى 80 كىلو مېتىردىن كۆپرەك كېلىدىغان ئۆستەڭ چاپقۇزغان، ھەمدە ئۆستەڭنىڭ 2 قېشىغا سۆگەت تىكتۇرۇپ ئۆستەڭ قاشاسىنى چېكىتقان. چاقىلىق خەلقى 1918—1919 يىلىغىچە ۋاشىشەرى ۋە مەرەندە ئېيرىق ئۆستەڭ ياساپ، بوز يەر ئېچىپ ئۇرغۇن ھوسۇل ئالغان. قارا شەھەر لىۇشىخۇدىكى پۇقرالار بېيداچۇي ئۆستەڭگە يانداش قىلىپ كۆنچى دەرياسىدىن يەنە بىر ئۆستەڭ ئالغان. بۇ ئۆستەڭ تۇرغۇت مۇڭغۇلىرىنىڭ ئوتلىقىدىن 5 كىلومېتىردەك كېسىپ ئۆتەتتى. ياڭزىكشىن قارا شەھەر ئامبىلى لىۇشىنىڭ يېڭى ئۆستەڭنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يەنە بىر تارماق ئۆستەڭ قېزىشنى، تارماق ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىي تەرىپى قارا شەھەر لىۇشىخۇلىقلارنىڭ يەر ئېچىشىغا بېرىلىشى، تارماق ئۆستەڭنىڭ شىمالىنى موڭغۇل چارۋىچىلارنىڭ يەر ئېچىشىغا بېرىلىش ھەققىدە بۇيرۇق قىلغان. بۇ موڭغۇل خەلقى

نىڭ همماينسىگە ئېرىشكەن. «جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنى باش-قۇرۇش تارىخى» نىڭ ئاپتورى زىڭ ۋېنتۇ ياڭزىكشىننى «شىنجاڭ سۇ ئىنشائاتى تارىخىدا سۈكجۇن، لېنزېشۇي بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنىدىغان ئادەمدۇر» دەپ ماختىغان.

ئۇچىنچى. تارىختىن بۇيان بايىنغولىن رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى

(1) دۆلەت مۇداپىئەسى مۇستەھكەملەنگەن، «يىپەك يولى» نى قوغدىغان. تارىختىن بۇيان غەربىي خەن، جىن، سۇي، تاڭ، چىڭ قاتارلىق سۇلالىلار بايىنغولىن رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئېلىپ بارغان. خەن سۇلالىسى دەۋردە چۆيلى (بۇگۇنكى كورلا رايونى)، ئۇرۇمتاي (بۇگۇر)، جىن، سۇي سۇلالىلىرى دەۋردە چاقلىق، چەرچەن، تاڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋردە قارا شەھەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەركىزى بولغان. خەن سۇلالىسى دەۋردىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، غەربىي رايونىدىكى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ ھونلارغا قارشى تۇرۇپ «يىپەك يولى» نى قوغداشتەك ستراتېگىيىلىك تەدبىر بولغان. چۆيلى، بۇگۇر (ئۇرۇمتاي) دا بوز يەر ئېچىلغاندىن كېيىن، «يىپەك يولى» دا قاتناۋاتقان خولارنىڭ سودىگەر، مېھمانلىرىنى ۋە بېرىپ - كېلىۋاتقان ئەلچىلەرنى كۈتۈۋېلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپلا قالماي، يەنە «دۆلەتتىن راسخوت ئالماي ئۆزىنى ئۆزى قامداش» مەقسىتىنىمۇ ئىشقا ئاشۇرغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشىك، يوڭچىڭ، چيەنلۇڭ، داۋگۇاڭ قاتارلىق پادىشاھلىرى

غەربىي رايونىنى زور كۈچ بىلەن باشقۇرۇپ، ئاخىرىدا شىمال جاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تۈزۈمنى ئۆزگەرتىپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ چىگرانى قوغداپ، ئەنگلىيە ۋە چارروسىيىنىڭ چىگرا رايونىمىزغا خىرىس قىلغان سۈيىقەستلىرىنى كۈچلۈك ھالدا تارمار قىلغان.

(2) بايىنغولىن رايونىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئىلگىرى سۈرۈلگەن. خەن سۇلالىسى غەربىي رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتىن ئىلگىرى، «چۈيلى قاتارلىق دۆلەتلەردە تۆمۈردىن ياسالغان سوقا ۋە باشقا دېھقانچىلىق قوراللىرى ـ سايمانلىرى ئىنتايىن كەم ئۇچرايتتى. كېرىكىدە، پىشامان قاتارلىق دۆلەتلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق ھالىتىدە تۇرغاچقا، ئۇزۇق ـ تۈلۈكتە قوشنا دۆلەتلەرگە تايىناتتى. ھەربىي تەرەققىياتقا يولباشچىلىق قىلىۋاتقان كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىر قەدەر ئىلغار بولغان تۆمۈر سوقا، قورال ـ سايمانلار، تېرىلغۇ كالىسى ۋە سۇغۇرۇش تېخنىكىسى بۇ جايلارغا يېتىپ كەلگەن ھەمدە ئومۇملاشتۇرۇلغان، بۇنىڭ بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى يەپەك يولىغا جايلاشقان دۆلەتلەر پەيدىنپەي مۇقىملاشتى. ئۇيغۇراقلاشقان دېھقانچىلىق جەمئىيىتىگە كىرگەن. لېكىن تەڭرىتاغ شىمالىدىكىلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ يەنىلا «ئوت ـ چوپ، سۇقوغلۇشۇپ، كۆچۈپ بۇرۇپ ياشايدىغان قالاق ھالدىكى كۆچمەنلىك ھالىتىدە تۇرىۋەرگەن. سۇغۇرۇلىدىغان دېھقانچىلىق رايونىدا، سۇ ئىنشائاتى ـــ دېھقانچىلىقنىڭ جېنى ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ چەرچەن دەرياسىنى توسۇش، چاقىلىق، قارا شەھەر، كورلا قاتارلىق جايلاردىكى چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپ ـ

تىكى سۈ ئىنشائاتلىرىنى يەككە، تارقاق ۋەئۆزىنىلاتەمىنلىيەلەيدىغان دېھقانلار ياساپ كېتەلمەيدۇ، بەلكى بۇ قۇرۇلۇشلار بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلغان.

(3) مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئۆز ئارا چۈشۈنۈش ۋە ئىتتىپاقلىق ئىلگىرى سۈرۈلگەن. تارىختىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا خېلى كۆپ ساندىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر شۇ جايدا ئورۇنلۇشۇپ شىنجاڭدىكى مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ قالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۈچۈن شىنجاڭغا موڭغۇل، خۇيزۇ، خەنزۇ، مانجۇ، شىبەقاتارلىق مىللەتلەر كەلگەن. شىنجاڭئۇلكە بولغاندىن كېيىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ، خۇيزۇلار دالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ، بوز يەر ئېچىش، سودىگەرچىلىك ۋە مەدىكارچىلىق قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان، يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇ-لارنىڭ نوپۇسىمۇ بارغانسېرى كۆپەيگەن. مىللەتلەر ئۆز ئارا بەرىش - كېلىش، ئورتاق كۆرەش قىلىش داۋامىدا چۈشۈنۈش ۋە دوستلۇقنى كۈچەيتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ خا-ھالىنىڭ ئولتۇراقلىشىشىنى تەڭشەشتە مۇھىم رول ئوينىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داڭلىق ۋەزىرى لىن زېشۈي شىنجاڭغا سۈرگۈن قى-لىنغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ئۆزى-نىڭلا ئوزۇق - تۈلۈكىنى ھەل قىلىشتەك تار مەھكىمىچىلىك قارىشىنى بۇزۇپ تاشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەر خەل-قىنىڭ سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلان-

دۇرىشىغا پائال تۈرده يارده‌م بەرگەن ۋە ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرىنى ئۈيغۇرلارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، بىكار يۈرگەن ۋە يەرسىز ئۇيغۇر دېھقانلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، چىگرا رايونىنىڭ ئىگىلىكىنى تەرەققى قىلدۇرغان. ئۇنىڭ يەراقنى كۆزەرلىكى ھەقمقەتەن ماختاشقا ئەرزيدۇ.

(4) تارىختىن بۇيانقى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىگتۈەنمنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى ئۈچۈن، ئىجابى ۋە سەلبى تەجرىبىلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى. خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ، سۇي، تاڭ سۇلالىرىدىچە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتە ئەسكىرى ئىشلار بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىر گەۋدە قىلىنغان. يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى قاراۋۇللۇق قىلغۇچى ئەسكەرلەر بىلەن بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى ئايرىپ، ھەر قايسىسىنى مۇۋاپىق ئورۇنغا ئىگە قىلغان، ھەمدە پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرىشىگە كالا، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۇرۇق بەرگەن. چىڭ سۇلالىسى بالا - چاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ چېگىشقا رۇخسەت قىلغان، مۇكاپاتلاش جالىزالاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇلار بىگتۈەنمنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى ئۈچۈن تەجرىبىلەر بىلەن تەمىن ئەتتى.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، پىيادە ئەسكەرلەر 6 - دىۋىزىيەسى (ھازىرقىنى يېزا ئىگىلىك 2-دىۋىزىيە) بايىنغولىن رايونىغا كېلىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، چىگرا ساقلاشتىن مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىش ئورنىغا ئايلىنىش

داۋامىدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە يولداش ماۋزېدۇڭ ـ نىڭ «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە چىگرانى ساقلاش» تىن ئىبا ـ رەت سىتراتېگىيىلىك تەدبىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، ھا ـ كىمىيەت قۇرۇلۇشى، باشقۇتقۇلارنى تازىلاش ۋە جەمئىيەت ئامان ـ لىقىنى قوغداشقا پائال قاتنىشىش ھەقىدە بىر ۋاقىتتا، بايمە ـ غولنى ئوبلاستىدىكى پارتىيە ـ ھۆكۈمەتلەر، ئارمىيە ۋە خەلق ـ نىڭ يارديمى ئارقىسىدا، ئارمىيىمىزنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشتەك شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، تارىختىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەجرىبىلىرىنى تەنقىدى ھالدا قوبۇل قىلىپ، يې ـ زا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، ھەر ـ بىي ئىشلار، مائارىپ ۋە سودا ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەرەق ـ قىي قىلدۇرۇش فاكتىنى يولغا قويدى. 39 يىلدىن بۇيان، قا ـ را شەھەر، كېرىلا، تارىم، چاقىلىق ۋە چەرچەندە 5 چوڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنى قۇردى. ئازاد 1 ـ ئۆستىگى، 18 ـ ئۆستىگى، چەرچەن غول ئۆستىگى، چارا، داشخەيزى سۇ ئامبارلىرىنى ۋە نۇرغۇنلىغان سۇغۇرۇش ۋە زەي چىقىرىۋېتىش ئېرىق ـ ئۆستەكلىرىنى ياسىدى، ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق مەي ـ دانىدىن 16 نى قۇرۇپ چىقتى. شىكەرچىلىك، قەغەزچىلىك، تو ـ قۇمچىلىق، ئىلېكتىر، كۆمۈر قېزىش ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇ ـ لاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق سانائەت كارخانىلىرى ـ دىن 66 نى قۇردى. دېھقانچىلىقتا پىلانلىغان يەر كۆلىمى 5 مىلـ ـيون 200 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ كۆلىمى 900 مىڭ مو بولۇپ، يىللىق ئاشلىق مەھسۇلاتى 120 مىڭ تونىغا،

ساپ پاختا مەھسۇلاتى 100 مىڭ دەندىن كۆپرەككە يەتتى، 65 مىڭ موددىن كۆپرەك ئورمان ۋە مېۋىلىك باغ بىنا قىلىندى. تارىم دەرياسى ساھىلىدىكى چۆللۈكتە يېشىل سەددىچىن سېپىلى قۇرۇلدى. چارۇدىسى 200 مىڭ تۇياقتىن ئاشتى. ئىشلەپچىقىرىش يىلدىن - يىلغا يۇكسىلمەكتە. يېزا ئىگىلىك 2 - دەۋرىيە چىگرا رايونىنى گۈللەندۇرۇش ۋە بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۇرۇشتە قۇدرەتلىك تۈرتكە ئايلاندى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە ئىقتىسادىي ئۇنۇم جەھەتتىن ئالغاندا، تارىختىكىلەردىن قالغان بىر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە قارىغاندا زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى.

ئۆمەر يۈسۈپ تەرجىمىسى

چاقىلىقتا مائارىپنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

سۇلايمان ئابدۇرېھىم

1. دەسلىپى مائارىپ

چاقىلىقتا 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىچە مەكتەپ يوق ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەن تەرەپتىن تۆمۈرخان غوجا ئىسىملىك بىر ئۆلىما كېلىپ مەكتەپ ئېچىپ، 150 دەك ئوقۇغۇچىنى يىغىپ ئوقۇتقان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى « غوجا ھاپىز » دېگەن كىتابنى باشلىغاندا شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېھقان قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كەتتى، ھەر تەرەپتىن كەلگەن قاچاقلارنىڭ مالمانچىلىقىدىن بۇ كىچىككىنە جاي پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قالغان. كىشىلەر تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈپ كېتىپ، ئوقۇغۇچىلارمۇ ئازلاپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تۆمۈرخان غوجا كەتمەكچى بولۇپ تەيياراندىدا خوتەن تەرەپتىن قادىر ئاخۇنۇم دېگەن بىر ئۆلىما كېلىپ، تۆمۈرخان غوجا ئوقۇغۇچىلىرىنى قادىر ئاخۇنۇمغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. بۇ چاغدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەشھۇرلىرى تۆمۈر ئەلەم ئاخۇنۇم، قۇربانشاھ خەلىپە، مەھەممەتشاھ ھاجى ۋە باشقىلار. بۇ چاغدا دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ زەربىسىدە جەم-

ئىمپەت داۋالىغۇچ تۇرغاچقا، ئوقۇشىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك راۋاجلان-
مىغان. ئوقۇغۇچىلارمۇ گايىدا ئازيىپ، گايىدا كۆپىيىپ
تۇرغان.

19 - ئەسىرنىڭ 80-يىللىرى دېھقان قوزغىلاڭلىرى تىنچ-
چىپ، جەمئىيەت تىنچلانغان. نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىپ،
3 - 4 يۈزگە يەتكەن، قۇمۇر ئىلىم ئاخۇنۇمنىڭ تەشەببۇسى
بىلەن ھازىرقى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ غەربىگە بىر
مەدرىس سېلىنغان. بۇ مەدرىس «ئىلىم ئاخۇنۇمنىڭ مەدرىسى»
دەپ ئاتالغان. مەدرىسكە 8 - 10 مو يەر ۋەخپى قىلىنىپ ئو-
قۇتقۇچىنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتلەندۈرۈلگەن. ئۆشرە - زاكاتتىن
يېتىم - يېسىر تالىپلارنىڭ تۇرمۇشى خەۋەر ئېلىنغان. قادىر
ئاخۇنۇم خېلى ئىقتىدارلىق، تاتتىق قول، يېتىشكەن ئۆلىما بول-
غاچقا ئوقۇشىمۇ ئوبدان راۋاجلانغان. خېلى كۆپ ئوقۇمۇشلۇق
ئادەملەرمۇ يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ مەشھۇرلىرى: تۇرسۇن
ئىلىم ئاخۇنۇم، ئابدۇكېرىم ئىلىم ئاخۇنۇم، شائىر، ئىسلام
تارىخچىسى، خەتتات قۇتلۇغمەت مەللا، نۇرى مەللا، قادىر
مەللا، ئەخمەت باۋاجاق، توخسۇن بەگنىڭ سادىق مەللا، ياسىن
ئاخۇن، دورەمبەگ ۋە باشقىلار.

1897 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاقىلىقنى رەس-
مىي ناھىيە قىلىپ قۇرۇشنى تەستىقلىغان. 1903 - يىلى ھا-
زىرقى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئورنىغا يامۇل سېلى-
نىپ (كېشىلەر ئۇنى «كونا يامۇل» دەيدۇ) ھۆكۈمەت رەس-
مىي ئىش باشلاش بىلەن تەڭ بىر خەنزۇچە سىنىپ «شۆتاك»
ئېچىلغان. بۇ سىنىپقا ھەر يىلى 15 دىن 20 گىچە ئوقۇغۇچى

مەجبۇرى ئېلىنغان بولۇپ، تۆگچى (تەرجىمان) تەرىپىدىلەش
ئۈچۈن مەخسۇس خەنزۇچە خەت ئۆگىتىلەتتى. تو لەيپو (ئەسـ
لى خەنزۇ، ئۇيغۇرچىنى راۋان سۆزلەيدۇ، ئۇيغۇرچە ئىسمى
تۇردى بەگ) دېگەن كىشى ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. بۇ سە ـ
ۋەپتىن بايلارنىڭ بالىلىرىنى ئېلىش شەرت قىلىنغان بولسىمۇ،
بايلار بالىلىرىنى بەرمەسلىكتىن پارا بېگەن بەگلەر كەمبە ـ
غەللەرنىڭ بالىلىرىنىمۇ تۇتۇپ بېرەتتى، لېكىن بۇ بالىلار
ئالۋاڭ ـ سېپىلىقنىڭ كۆپلىكىدىن ئويدانراق بىر نەرسە ئۆگىنەل ـ
مەيتتى. بۇلارنىڭ مەشھۇرلىرى سادىق مولا (كېيىن يىجـاڭ
بولغان)، سەيىت شائىر، ئالوپى (ئاۋۇت بەگ زايىت ئوغلى)
قاتارلىقلار. ھازىر كېيىنرەك ئوقۇغان ھايات بارلىرىدىن سا ـ
جىت مولا، بارات ماخۇ، قاسىم داۋاڭلار بار. ئىمىن جوپەن
شۆتاڭدا دىنىي دەرس ئۆتكەن.

چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغانىدىن كېيىن، سودا ـ تە ـ
جارەت راۋاج تاپقان. نوپۇسىمۇ كۆپەيگەن. مەخسۇس بازار سې ـ
لىنىپ، چوڭ جامە، كاروان ساراي، قازىخانا قۇرۇلغان. بۇ ـ
نىڭ بىلەن ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرگە بولغان ئېھتىياج كۆپەي ـ
گەن. بۇ ئىشلارنى نەزەردە تۇتۇپ، قەشقەرلىق ئىمىن ھاجىم
(شەيتان) ھازىرقى پوچتىخانا بىلەن سودا شىركەت ئارىلىقىدى ـ
كى جايلارغا بىر مەدرىس سالدۇرۇپ، قەشقەردىن قادىر ئىشانىم
دېگەن بىر كىشىنى ئېلىپ كېلىپ مۇدەررىس قىلغان. بۇ، مەد ـ
رىسكە ئاساسەن چوڭ تالىپلار قوبۇل قىلىنىپ، ئىسلام شەرئىـ
تى بايان قىلىنغان چوڭ ـ چوڭ كىتابلار ئوقۇلغان. بۇلاردىن
مەشھۇرلىرى ئابلىز قازى، يۈسۈپ ئەلەم، مەھەممەتقۇربان ئە ـ

لەم ۋە باشقىلار. ئۇششاق بالىلار داۋاملىق « ئەلەم ئاخۇنۇم مەدرىسىسى » دە ئوقۇغان. بۇ مەدرىسىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى قادىر ئاخۇنۇم 90 ياشتا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوقۇش بىر مەز - گىل ئۈزۈلۈپ قالغان. كېيىن ئېزىز ھاجىنىڭ مەھەللىسى (ھازىرقى قورغان مەھەللىسى) دە مەھەممەت نىياز ئاخۇن دېگەن كىشى 3 يىلدىك بالا ئوقۇتۇپ، ئەرەبىستانغا ھەجگە كەتكەن. ئورنىغا ئۆز شاگىرتى جالالىدىن قارىم قالغان. ئۇمۇ 4 يىلدىن كېيىن ئەرەبىستانغا ھەجگە كېتىپ، ئورنىغا ئۆز ئىنىسى سەيىدە ئەخمەت خوجا دېگەن كىشى « ئەلەم ئاخۇنۇم مەدرىسىسى » دە بالا ئوقۇتقان. لېكىن داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرغان ئىچكى مالىمانچىلىق، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپەيمىشى بىلەن ئالۋاڭ - سېلىق ھەددىدىن ئارتۇق كۆپەيىپ كەتكەنلىكتىن، ئوقۇش ئانچە راۋاج تاپالمىغان.

2 . يېڭى پەننى ماۋارىپ

1) يېڭى ماۋارىپنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى قىلىشى .

چاقىلىقتا پەننى ماۋارىپ 1935 - يىلى باشلانىدى. بۇ ۋاقىت شىنجاڭدا شىڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ 2 - يىلى ئىدى. تۈرپانلىق گاجىت ئاخۇن ھاكىم ئىدى. ئۇنىڭ ئاۋۇال دىنىي مەكتەپتىن 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى تاللاپ پەننى مەكتەپكە مەجبۇرى قوبۇل قىلدى. يېڭىسۇلۇق توختى مولا بىلەن مۇسا قارى ئوقۇتقۇچى بولۇپ بەرەر ئايدەك « ئاقايىت

زورورىيە » دېگەن دىنىي كىتابتىن دەرس ئوقۇتتى. شۇنداقلا روسچە گىمناستىكا قىلىش، مېڭىش - تۇرۇش قاتارلىق تەر - بىيە پائالىيىتى ئېلىپ بارىدى. 1936 - يىلى چاقىلىقتا « ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » قۇرۇلدى. تۇرپانلىق خالىق ئېپەندى ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلدى. ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇرچە ئېلىپبە، ھىسابتىن نومۇرلارنى يېزىشنى ئۆگەتتى. تولەيپو، ئالىم بەگ دېگەن كىشىلەر خەنزۇچە دەرس ئوقۇتتى. كېيىن ھەربىدىن ئەمەت ئىسمائىل بىر كىشى كېلىپ خەنزۇچە دەرس ئوقۇتتى ھەم ئوقۇغۇچىلاردىن مەشكە دەسسەتتى. بۇ چاغدا مەكتەپ يوق ئىدى. ھاشىم بەگنىڭ جايىدا ئوقۇدى. « ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » ئوقۇتقۇچىلارنى ماڭاش بەلەن تەمىنلىدى.

1937 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان زۇنۇن ئاخۇن دېگەن كىشى ھاكىم بولۇپ كەلدى ھەمدە يازلىق تەتىلدە 7 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تاللاپ ئۆز ئىشخانىسىدا ھىسابتىن 4 ئەمەلنى ئۆگەتتى. 1937 - يىلى يازدا زۇنۇن شەنجاڭنىڭ بۇاستە قول سىلىشى بىلەن ناھىيىمىزدە تۇنجى قېتىم ئاستى - ئۈستى تاختاي پوللۇق 8 سىنىپلىق بىر مەكتەپ سېلىندى. بۇ مەكتەپتە شۇ يىلى 190 نەپەر ئوغۇل، 160 نەپەر قىز جەمئىي 350 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. 1937 - يىلى تاشكەنتتە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنىستىتوتىنى پۈتتۈرگەن ئەبەيدۇللا روبەيدۇللا ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ كېلىشى مەكتەپكە يېڭى تۈس كىرگۈزدى. ئەبەيدۇللا روبەيدۇللا ھىساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت قاتارلىق دەرسلەرنى ئوقۇتتى. ياسىن ئېپەندى، پەخرىددىن، خا-

لىق ئەپەندىلەر ئۈيغۇر تىلى، تەنتەربىيە، شېئىر، رەسىم قا-
تارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى. 1938 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەبەيدۇل-
لا روبەيدۇللا، ياسىن ئەپەندى، پەخرىددىنلەرنى شېك شەھەي
تۇتۇپ كەتتىمۇ قانداق؟ مائارىپ بىر قېتىم زەربىگە ئۇچرە-
دى. شۇ چاغدا مەكتەپتە 390 نەپەر ئوغۇل - قىز ئوقۇغۇچى
ئوقۇيتتى. مۇشۇ يىللاردا «ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش
ئۈيۈشمىسى» ۋاششەردە 3 سىنىپلىق بىر مەكتەپ، ئۈتامدا 3
سىنىپلىق بىر مەكتەپ، يېڭىسۇدا 3 سىنىپلىق بىر مەكتەپ،
ھەرەندە 2 سىنىپلىق بىر مەكتەپ ئاچتى. بازار ئىچىدىكى مەك-
تەپنى ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمى، يېزىلارداكى مەكتەپنى ئۈيە-
غۇر ئۈيۈشمىسى باشقۇردى. كىيىنرەك مەدەنىي ئاقارتىش
ئۈيۈشمىسى ياقا ئۆستەك بىلەن توغراقلىققا بىردىن مەكتەپ
ئاچتى. شۇنداق قىلىپ ناھىيە بويىچە 22 سىنىپ، 24 ئوقۇتۇ-
قۇچى، 1000غا يېقىن ئوقۇغۇچى بولدى.

1939 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنى
پۈتتۈرۈپ مەمتىمىن ياقۇپ كەلدى ھەم ناھىيىلىك 1 - مەك-
تەپكە مۇدىر بولدى. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا جالال مەھەممە-
دى، تۇردى توختى، ئۆمەرجان ئىسمايىللار قوشۇلدى. ئوقۇ-
تۇش قوراللىرى ئاساسەن تاشكەنتتە بېسىلغان باشلانغۇچ مەك-
تەپلەرنىڭ قاتتىق مۇقاۋىلىق دەرسلىكلىرى ئىدى. ئوقۇتقۇ-
چىلار پۈختا تەييارلىق بىلەن دەرسكە كىرەتتى. دەرستىن
سىرتقى ۋاقىتلاردا ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرگە بولاتتى. 1941 -
يىلى مەمتىمىن ياقۇپ ئۈيغۇر ئۈيۈشمىغا يۆتكەلدى. ئورنى-
غا بۇگۇراۋۇك سەيدۇل توختى مەكتەپ مۇدىرى بولدى. ئۆلكە-

لىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ، ئابدۇراخمان قۇربانوب، ھەسەن مەھمەمدىلار كەلدى. ناھىيىمىزدە تۇنجى رۇشتنى سەنەت (گاۋجى بەن) ئېچىلدى. 1941 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىمىزدىن تۇنجى قېتىم ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى قارا شەھەر ئىلايەتلىك ئاددى سەۋىەن قارمىقىدىكى مۇئەللىملەر يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا ئەۋەتىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئېھتىياج دەسلەپكى قەدەمدە ھەل بولدى. پەننى ماڭارىپ ناھىيىمىزگە يېڭىلىق ئېلىپ كەلدى. ئۇ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، يىلتىز تارتىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى نامايان قىلىپ، تۇنجى ئەۋلات يېڭىچە كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشكە باشلىدى. 1938 - يىلى زۇنجۇن شەنجاڭنىڭ تەكلىپى بىلەن تاشكەنتتە ئوقۇغان بىر سەنئەتكار كېلىپ تۇنجى قېتىم سەھنىدە كانسېرت كۆرسەتتى ۋە چاقىلىق خەلقىنى ئۆزلىرىگە قاتتىق جەلپ قىلدى. شۇ ۋاقىتتا سەھنىدە ئوقۇلغان:

قاشىڭىزنى قارا دىدىلەر،
قارا كۆز ئۇكام يار - يار.
ئاچچىل قېشىڭنى مەن بىر كۆرەي،
نادان ئۇكام يار - يار.

دېگەن ناخشىنى كىشىلەر ھازىرغىچە ئېيتىپ يۈرمەكتە. يۇقىرىدىقى قىسمىنى خەزمەتلەرنىڭ ئىشلىنىشىگە خۇسۇسەن زۇنجۇن شەنجاڭنىڭ قول سېلىپ ئىشلىشى، ئاممىۋى سورۇنلاردا يېڭى مەكتەپ، يېڭى ئىلىم - پەننىڭ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىنىشىغا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن تۆمۈر سوقا، ئورما ئورۇش ماشىنىسى

(سالماسپۇرۇشكا)، بۇغداي تاسقايىدىغان چوڭ شاماليچىنى ئىشلەتىپ، ئەمەلىي كۆرسۈتۈش قاتارلىقلار كەشىلەردە يېڭى ئالاھىدا قىلىپ، يېڭى پەننى ماۋارىپنى چۇشەنىشكە ئىنتىلىش روھىنى تۇرغۇزدى.

2. دەرسىتىن سىرتقى پائالىيەتلەر (ئىككىنچى دەرسخانا پائالىيىتى): 1) ئىككىنچى دەرسخانا پائالىيىتى ئاھايىنى مول مەزمۇنلۇق ئېلىپ بېرىلاتتى. تاك ئاقىرىش بىلەن مەكتەپكە كېلىپ قىلىنىدىغان مۇزاكىرىدىن باشقا، مەكتەپ ئېچىدە، گاھىدا ناھىيە بويىچە شەھەر مۇسابىقىسى، ناخشا - ئۇسسۇل مۇسابىقىسى، گىمناستىكا مۇسابىقىسى، يۇگۇرۇش مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلاتتى. شەھەر ئوقۇپ مەشكە دەسلەش ئالاھىدە ھەيۋەتلىك بولاتتى. مەيدانغا چىققان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مېڭىشلىرى تەكشى ۋە رەتلىك ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ناخشىلىرى ئىنتايىن جارانلىق، شۇنداقلا ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى.

ئۆزىمىز سوللاردا، ئۆچمەس كۆكلەردە،
بىز ۋەتەننىڭ چىن ئوغلى بىز.
بىرلىك بايرىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ،
ۋەتەن ئۈچۈن قۇربان بولىمىز.

دېگەن ئىنقىلابىي شەھەرلارنى ئوقۇپ، مەشكە دەسسەش بىلەن ھەيۋەتلىك كۆرىنەتتى. بۇنداق ناخشىلار ئاڭلىغۇچىلارنىڭمۇ روھىنى ئۇرغۇتاتتى.

2) تەبىئەت ئوقۇتقۇچىلىرى ھەر ئايدا بىر - ئىككى قېتىم ئوقۇغۇچىلارنى دەريا بويلىرى، تاغ جىنىسلىرى بار جايلار، سازلىقلار، ئېتىز - ئېرىق، ئورمانلىقلارغا ئاپىرىپ يەر

قاتلاملىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، سۇ ۋە قۇرۇقلۇقنىڭ ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئۆسۈش خۇسۇسىيەتلىرى، تاغ جىنسلىرىنىڭ تەركىبلىرى (قۇمتاش، ھاكتاش، گىرانىت تاشنىڭ تەشكىل قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭدىكى دالاشپاتى، كۋارتس ھەم سلۇدا قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىشى) قاتارلىقلارنى كۆزىتىشكە ئۆگىتەتتى. گايى چاغلاردا سىياسەت دەرسى ۋاقتىدا دەريا بويىدىكى دۆڭلۈكلەردە ئوقۇغۇچىلارنى ئىككىگە ئايرىپ پاكاراق، كىچىكرەكلىرىنى ياپونىيە ئەسكىرى، چوڭراق، ئېگىزرەكلىرىنى جۇڭگونىڭ ئەسكىرى قىلىپ، ئۆز ئارا ئۇرۇش شەكلىنى ئالغان ماۋزۇدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدا ئۇرۇش چوقۇم ياپونىيەنىڭ مەغلۇبىيىتى، جۇڭگونىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلىشاتتى. ئالدىرىدا ئىككى تەرەپنىڭ سولۇم يىغىنى چاقىرىلىپ، شەرتنامە تۈزۈلەتتى، ئەسىرلەر ئالماشتۇرۇلۇپ، ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ياكى ئامېرىكىدەك چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئۆمىكى ياراشتۇرۇپ قويغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئويۇن ئاياغلىشاتتى. بۇ پائالىيەت ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا ياپون باستۇنچىلىرىنىڭ چوقۇم مەغلۇپ بولۇشى، جۇڭگونىڭ چوقۇم غەلىبە قازىنىشىغا ئىشەنچ تۇرغۇزۇلۇپ، ياپون باستۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوتقۇزۇش، تىرىشىپ ئۆگىنىپ يېڭى جۇڭگو قۇرۇش روھى تۇرغۇزۇلاتتى.

3) «تۆگزىجۇن» (بالىلار ئارمىيىسى) تەشكىلاتى: مەكتەپلەردە «تۆگزىجۇن» تەشكىلاتى قۇرۇلغان بولۇپ جەمئىيەتتە ۋە ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ئەك ئابرويلۇق تايانچ كۈچ ئىدى. ئۇلار بىر قۇر كۆركەم كىيىنىپ، مۇزىسىگە خۇددى ھەربىيلەرنىڭ مىلتىقىدەك ئالا كالتەك قويۇپ، بىر خىل قەدەم تاشلاپ، ئىنتىزامغا

تىزام بىلەن ماڭسا ئىتايىن سۈيۈملۈك ئىدى. كۆپ ھاللاردا ئاممىۋى يىغىنلارنىڭ تەرتىبىنى شۇلار ساقلايتى. بولۇپمۇ «12 - ئاپرىل» ۋە«18-سېنتەبىر»بايرامليرىدا مەيدان تەرتىبىنى ئالاھىدە قوغدايتتى. ھېچقانداق تەرتىپسىزلىككە يول قويمايتتى. ئوقۇتۇقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇلارغا قەتئىي بويسۇناتتى. پائالىيەت ئۆتكۈزۈلىدىغان مەيدان بىلەن تاماشىبىنلار ئارىلىقىدا 2 مېتىر بوشلۇق بولاتتى. ئۇلار مۇشۇ بوشلۇقتا تۇرۇپ تەرتىپ ساقلايتتى. بىرەرمۇ ئادەمنىڭ ئىختىيارىچە مېڭىپ يۈرۈشىگە ۋە پائالىيەت مەيدانىغا كىرىپ قالايمىقان قىلىشىغا يول قويمايتتى. ھەممە كىشى ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. ئۇلارمۇ ئاممىغا كۆيۈنەتتى. خۇسۇسەن ئاجىز، مېيىپ كىشىلەرگە ياردەم بېرەتتى.

تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى شۇ دەۋرگە لايىق تورنىك ئويناش، گىمناستىكا، ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش، يىراقتا ۋە ئۇزۇنغا سەكرەش، بەلباغ تاشلاش، قارغۇ چاشقان قاتارلىق ئويۇنلار ئېلىپ بېرىلاتتى. «18-سېنتەبىر» بايرامليرىدا مۇنەۋۋەر تەنتەربىيە ھەۋەسكارلىرى تالىلىنىپ، ئۇلارغا ئۆتكۈزۈلىدىغان تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىگە قاتناشتۇرۇلاتتى.

4) ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشلىرىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مەكتەپ خاتىرىسىگە ئاساسەن سىنىپلار ئارا ئايدا بىر قېتىم سېلىشتۇرۇپ باھالاش ئېلىپ بېرىلاتتى. سىنىپلارنىڭ ئىشلىرى بېشىغا ھەر بىر سىنىپنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئايروپىلان، ماشىنا، ئات ياكى پاقىدىن ئىبارەت رەسىم جازىسى ئېسىلاتتى. بۇ باھالاش، ئۆگىنىش، تەرتىپ - ئىنتىزام، تازىلىق قاتارلىق

ئۇچ نۇقتا ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلاتتى. باھالاشقا مەكتەپ مۇدىرى باشلىق بارلىق ئوقۇتقۇچىلار، سىنىپ ھەيئەتلىرى ھەتتا قارا خىزمەتچىلەرمۇ قاتنىشىپ ئەركىن پىكىر قىلاتتى. ئەك ياخشى سىنىپقا ئايروپىلان، بىر قەدەر ياخشىسىغا ماشىنا، ئوتتۇرا ھال سىنىپقا ئات، ئەك ناچار سىنىپقا پاقىنەك رەسىمى تەقدىم قىلىناتتى. رەسىم تارقىتىش يېغىنى مەكتەپ بويىچە چوڭ مەيدانداېلىپ بېرىلاتتى. بازلىق ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلار قاتنىشاتتى. رەسىمنى مەكتەپ مۇدىرى ئۆز قولى بىلەن تارقىتاتتى. ھەر بىر سىنىپقا نۆۋەت كەلگەندە سىنىپ مۇدىرى بىلەن سىنىپ باشلىقى چىقىپ تاپشۇرۇپ ئالاتتى. باھالاشنىڭ مەخپىيەتلىكىنى قاتتىق ساقلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن باھالاش يېغىنى ئايالغىلمىشاي دېگەندە نۆۋەتچى ئوقۇتقۇچى چىقىپ، ئوقۇغۇچىلارنى مەيدانغا تەزاتتى. بۇ ئىشنىڭ تەسىرى ھەقىقەتەن زور ئىدى.

1941 - يىلى زۇنۇن شەنجاڭ كەنتىگە ئۇرۇنباۋاققا جايلاشقان بولۇپ كەلدى. ئۇ «ئادەم ئۆلمەيدۇ، كەتمەيدۇ. قىلغان ئىشى خاتىرەبولۇپ قالمايدۇ»دەپ ھازىرقى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇنغا بىر قىزلار مەكتەپ سالدۇرۇپ، قىز ئوقۇغۇچىلارنى ئايرىپ ئوقۇتۇشقا بۇيرىدى. 1942 - يىلدىن باشلاپ ماۋارىپ تۇرغۇنلاۋقا چۈشۈپ قالدى. يېڭى مەكتەپ سېلىش بىلەنمۇ ماۋارىپ تەرەققى قىلمىدى.

3 - چاقىلىق ماۋارىپنىڭ ۋەيران بولۇشى

1944 - يىلى شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. شىڭشىسەي ئۆزىنىڭ ئىلغارلىق نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ،

ھەقىقى ئالۋاستى قىياپىتى بىلەن قايتىدىن گومىنداڭنىڭ قوي-
نىغا ئۆزىنى ئاتتى، شۇنىڭ بىلەن 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارت-
لاپ، ئەمدىلا شىنجاڭدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن باشلىغان
گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى ئالاقىزادە قىلىۋەتتى. ئۇلارزور تۈركۈم-
دە ئەسكەر يۆتكەپ خەلقنى باستۇرۇش ۋە قىرغىنچىلىق قىلىش
سىياسىتى يۈرگۈزدى. ناھىيىمىز چاقىلىقىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا قال-
مىدى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىلىرى گومىنداڭنىڭ ئىچ-
كىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ قاتنىشىدا مۇھىم رول ئويناغان قۇمۇل-
نىڭ توسۇلۇپ قېلىش خەۋپىنى تۇغدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئۇلار دىققەت نەزىرىنى ئىچكىرىگە قاتنايدىغان ئىككىنچى يول
بولغان چاقىلىق - دۇڭخۇاڭ يولىغا مەركەزلەشتۈردى. چاقىلىق-
تا قاتتىق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي بېسىم سىياسىتى يۈرگۈزدى.
چاقىلىققا كېلىپ ئەسكەر يۆتكىگەنلىكتىن ھەر 4 نوپۇسقا بىر
ئەسكەر توغرا كەلدى. خەلق ئەسكەرلەرنى بېقىشى كېرەك ئىدى.
نەتىجىدە ئالۋاڭ - سېلىق ھەسسىلەپ ئاشتى. پۈتۈن خەلق
ئەسكەرلەر ئۈچۈن ئوتۇن، سامان، يەم بۇغۇز، ئاشلىق، قوي،
كالا، توخۇ، تۇخۇم توشۇدى. بۇندىن باشقا تاشيول قۇرۇلۇ-
شى (چاقىلىق - دۇڭخۇاڭ، چاقىلىق - كورلا، چاقىلىق-چەر-
چەن تاشيولى)، سېپىل سوقۇش، تاشيول ئىدارىسى قۇرۇلۇشى،
چوڭ ئاشلىق ئامبىرى سېلىش قاتارلىق تۈگىمەس ھاشارلار
ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ، ئەرلەر ھاشاردا ئىشلىدى. ئاياللار
ئەسكەرلەر ئۈچۈن ئون تاسقىدى. ئەزەلدىن كەمبەغەل بولغان
چاقىلىق خەلقى كۈن كۆچۈرەلمەيدىغان ھالەتكە كېلىپ قالدى.
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشپىيونلار ھەممىلا يەرگە يامراپ كەتتى. سەللا

دارازلىق بىلدۇرگەن كىشى ئۆزىنى تۇرمىدە كۆرەتتى. قاتتىق ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان خەلق بالىلىرىنى مەكتەپكە ئەۋەتمىدى.

خۇسۇسەن ئۆقۇتقۇچىلار ۋە ئىلغاراراق ئىشچى-خىزمەتچىلەر قاتتىق نازارەت ئاستىدا قالدى. مۇنداق شارائىتتا مەكتەپلەردە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇش تەس بولۇپ قالدى، پۈل پاخالىلىشىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشىغا ھىچنەرسە كەلمىدى. چەت ناھىيىلەر-دىن كېلىپ، مەكتەپ ئىشخانىسىدا يېتىپ- قوپۇپ خىزمەت قى-لىۋاتقان ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئامالسىزلىقتىن كىتىشكە باشلىدى. قالغان-لىرى ئاپىپچىلىقتىن چۈشكۈنلىشىپ ھاراق ئىچىپ، قىمار ئوي-ناپ يۈردى. ھائاردىپ تۇغرىسىدا گەپ قىلغان ھەر قانداق ئادەم كاپىر، جېدىت، فىزىل پاچاق، «ئىلى ئۇيغۇرلىرى»نىڭ قويرۇقى دەپ ھاقارەتلەپ قاتتىق جازالاندى. ئىشپىيونلار ھەم-مىلا يەردە لالما ئىتلاردەك پۈراپ يۈردى. ئىشپىيون، ساقچىلار-نىڭ ئوقۇتقۇچىلارنى ئۇرۇش، ھاقارەتلەش ۋەقەلىرى يۈز بە-رىپ تۇردى. مەسىلەن: 1945 - يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك 1- باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئىمىن نىياز، جالال مەھەم-مەدى، ئىمىن مەھەممەتلەرنى تۇختى موسا باشچىلىقىدىكى ساقچى ئەسكەرلەر ئۇرۇپ يارىلاندۇرغان. ساقچىلار ئاتقان بىر پاي ئوق ئىمىن مەھەممەتنىڭ پاختىلىق چاپىنىنىڭ مۇرە-سىنى تېشىپ ئۆتكەن. ئىمىن نىياز توختى تۇختى موساڭنىڭ قولىدىكى مىلتىقنى دەسسەپ سۇندۇرۇۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلار كوچىغا يالغۇز چىقالمايدىغان بولۇپ قالغان. 1945-يىلى يازلىق تەتىلدە ناھىيىلىك - 1 مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى

يوشۇرغان قورال - ياراق، تەشۋىقات ۋەرەقىسى بار دېگەن بۆھتان بىلەن مەكتاپ ئوقۇتۇش بىناسىنىڭ تىمىدىكى تاختاي پولنى قومۇرۇپ، ئورنىغا دېھقانلارنى ھاشارغا تۇتۇپ تۇپا توشقۇزغان. 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى مامۇتخان باشلىق ئىشچى - خىزمەتچىسى، ئوقۇتقۇچى، سوددىگەرلەردىن بولۇپ 37 ئادەمنى تۇتقۇن قىلىپ سوددىگەر مەھەممەت ئىلمنى (مىللىي ئارمىيە رازۋېتچىكى) تىرىك كۆمگەن. باشقىلارنى ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن قىينىغان. ھەممىسىگە مەلۇمكى بۇچاغدا ئاللىقاچان 11 بېتىم ئەزالىنىپ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، جايلاردا سايلاشقا تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. شۇ يىلى يىلنىڭ ئاخىرىدا، 11 بېتىمدىن كېيىنكى ناھىيىلەردە ئۆتكۈزۈلۈدىغان سايلام بولۇپ، مەمتىمىن ياقۇپ ھاكىم بولدى. مەمتىمىن ياقۇپ ئۆلكىلىك دارىلى مۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ كىلىپ، مۇشۇ يەردە خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇچتۇرپان لىق قۇتلۇق قاسىمنى ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈم باشلىقى قىلىپ تەينىلەپ، مائارىپ خىزمىتىنى تۇتۇپ باقتان بولسىمۇ. تۇرلۇك توسقۇنلۇقلار تۇپەيلىدىن ئىش تازا ئاقماي قالدى. يۇقىرىقىلارنى ئاز دېگەندەك ئەزەلدىن كىشىلەرنى نادانلىقتا تۇتۇپ كەلگەن دىنى ئىلاھىيەتچىلىك ھەممە يەرگە خۇددي ۋاباكىسىلدەك يامراپ كەتتى. دىن دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى (موللىلار) مەكتەپلەرنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىق، تەرتىپ مۇدىرلىقتەك مۇھىم ۋەزىپىلىرىنى قولغا ئېلىۋېلىپ، مەكتەپنىڭ ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن كارى بولماي ھەپتىلەپ،

تايلاپ چوڭراق ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ مازار - ماشايمقىلاردا قورئان تالاۋەت قىلىش، مەسچىت - مەدرىسىلەردە مەۋلۇت ئوقۇش قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار قاتتىق تەنجازاسىنى يولغا قويدى. ھەر كۈنى تاياق زەربىدىن ئالقانلىرى ئىششىپ كەتكەن، پالاقلا ئېسىپ (بىرتال كالتەكنىك ئوتتۇرىسىغا ھالقا شەكىللىك زەي ئوتكۈزۈپ، تاياق يەگۈچىنىڭ پۇتىنى زەي ھالقىغا ئوتكۈزۈپ، ئىككى ئادەم مۇرىسىگە ئېلىپ، كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بىر ئادەم تاياق بىلەن تاپانغا ئۇرۇدىغان جازا قورالى) ئۇرۇش نەتىجىسىدە يەرگە دەسسىيەلمەي قالغان ئوقۇغۇچىلارنى كۆرۈشكە بولاتتى. نەتىجىدە نۇرغۇن، ئوقۇغۇچىلار تاياقتىن قورقۇپ، مەكتەپتىن قاچىدىغان بولۇپ قالدى. ھوللىلارنىڭ ئېيتقىنىچە « تاياق تەگكەن جايغا قىيامەت كۈنى گۈل ئونۇپ چىقارمىش.» لېكىن ئۇلارنىڭ بۇنداق ئەسىھەتلىرى كارغا يارىمىدى. مۇندىن باشقا دىن دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى قۇرئان ساۋاتى بار ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ، باشقىلارغا ئايەت ئوقۇتۇپ تاپاۋەت قىلاتتى. بۇنداق ئىشقا مەكتەپ مۇدىرىنىڭ ياكى باشقا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئارىلىشىشىغا ھەددى ئەمەس ئىدى. مەسىلەن: 1947 - يىلى ئابدىراخمان قارى ئوقۇغۇچى ئابلىز راخمان بىلەن ئىمىن تۇرسۇننى ساقچىنىڭ مۇئاۋىنى باشلىقى كىرىم جۇجاڭنىڭ ئايالىغا ياسىن (يىنسىن) سۈيى ئوقۇپ بېرىشكە ئەۋەتكەندە مەكتەپ مۇدىرى نۇر بەختى خاپا بولسا، ئابدىراخمان قارىم نۇر بەختنىڭ گىلىنى سىقىپ ئۇرغانلىقىنى ئۆزكۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئىدىم. يۇ قېرىندىمنىڭ خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چاقىلىقتا مائارىپ تۈنجۇقۇپ قالدى.

4. چاقىلىق مائارىپىنىڭ قايتا گۈللىنىشى

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق يولىدا ئازاد بولدى. جۇملىدىن ئوتتۇرا ئەسىر قالاقلىقىدا تۇرۇۋاتقان چاقىلىقمۇ كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدە يېڭى، دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ يېڭى تاڭ نۇرىنى كۆردى. بۇ چاغدا ناھىيە بويىچە 15 سىنىپ، 17 ئوقۇتقۇچى قالغان ئىدى. 1950-يىلى 1 - ئايدا ھەر قايسى جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار پارتىيە رەھبەرلىكىدە قايتىدىن يىغىلىپ يىغىلىش باشلىدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچىلار قارا شەھەر ئوتتۇرا مەكتەپ قارىمىقىدا ئېچىلغان 1 - نۆۋەتلىك مۇئەللىملەر يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا ئەۋەتىلدى. بۇ كۇرسىنىڭ مۇددىتى بىر يىل ئىدى. كېيىن ئارقا - ئارقىدىن 2-3- تۈركۈملىرىمۇ ئەۋەتىلدى. ھەمدە تولۇقسىز دارىل مۇئەللىملىرىگىمۇ ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلدى. بولار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ چاقىلىقنىڭ مائارىپ قوشۇنىنى تولۇقلىدى ۋە زورايتتى، شۇنداقلا كوممۇنىستىك پارتىيە چاقىلىق مائارىپىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن باشقا ناھىيىلەردىن تەجرىبىلىك، پىشقەدەم مائارىپچىلارنى يۆتكەپ كەلدى. مەسىلەن: 1951 - يىلى كورلىدىن مەھەممەت موسا، ئابدىقادىر جامال يۆتكەپ كېلىندى. 1952 - يىلى بۈگۈردىن مەھەممەت روزى يۆتكەپ كېلىندى. 1953 - يىلى لوپنۇردىن ياسىن ئاسىم يۆتكەپ كېلىندى.

1951 - يىلدىن 1955 - يىلغىچە ئۈدا 5 يىل ئۇلاپەت بويىچە ئوقۇتقۇچىلار ئىنىڭ يازلىق تەتىل ۋاقتىدا مۇئەللىملەر

كۆرسى ئېچىلىپ، ئاھىيىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىمۇ قاتنىشىپ، ئىدىيە ئۆزگەرتىپ، ماركسىزملىق دۇنيا قاراشنى تەكلەش، ما-تىماتىكا، تىل - ئەدەبىيات، پىداگوگىكا دەرسلىرى تولۇقلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش، پا تىيىنىڭ مائارىپ فاكۇلتېتىغا سادىق بولۇش، جان-دىل بىلەن خەلق ئۈ-چۈن خىزمەت قىلىش روھىنى تۇرغۇزۇش، كونا جەمئىيەتتىن يۇقتۇرۇپ كەلگەن كونا ئەخلاق، كونا كۆز قاراش، كونا ئەس-تىل، كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ پارتىيىنىڭ مائارىپ لۇشيەنىنى توغرا ئىجرا قىلىشتىن ئىبارەت مائارىپچىلارنىڭ تا-رىخى بۇرچى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، سىياسىي، كەسپىي سۈپىتى بىرقەدەر ياخشى بولغان مائارىپ قوشۇنى تەرەققى قىلىشقا باش-لىدى.

1958 - يىلى ئاھىيىمىز چاقىلىقتا تۇنجى قېتىم ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇشى سېلىنىپ، 1959 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22-كۈنى رەسمى دەرس باشلىندى. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېشەك مىنىپ كورلا قاراشھەر يېكى چەر-چەنگە بېرىپ ئوقۇش قىيىنچىلىقى مەڭگۈ ئايىغلاشتى. كېيىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپمۇ تەشكىل قىلىندى. ھازىر ئاھىيىمىزدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئاپتونوم را-يونىمىزدىكى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەرىدىلا ئەمەس، بەلكى بېيجىڭ، شاڭخەي، دەنجىڭ، دالىيەن، شەنيەن، لەنجۇ قاتارلىق ئېچكى ئۆلكىلەرىدىكى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇماقتا، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى سان جەھەتتىلا ئەمەس، سۈپەت جەھەتتىمۇ كۆپ تەرەققى قىلدى.

بۇگۇرنىڭ كونا بازىرى ۋە ھازىرقى بازار ئەھۋالى

ئوسمان روزى

بۇھەقتە تەزكىرە ئىشخانىمىز، 1985 - يىلى 9 - ئايدا يەزىپ چىققان، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، بۇگۇر ناھىيە يەرنامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسىدە، بۇگۇرناھىيىسىدىكى مەمۇرىي رايونىنىڭ تارىخى ئۆزگىرىش ئەھۋالى دېگەن مەخسۇس تېمىدا خېلى ئەتراپلىق سۆزلەنگەن ئىدى.

مەن، پەقەت بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ كونا بازىرى ۋە ھازىرقى بازىرىنىڭ جايلىشىش ئورنى ھەمدە تەرەققىياتى توغرىسىدا تەپسىلىرەك قىلىپ، كىيىنكى ئەۋلاتلارغا ئازراق بولسىمۇ تارىخى تەزكىرە قالدۇرۇش، مەقسىتىدە، بۇ قىلىيازمىنى يازدىم.

1868 - يىللىرىدىن، 1876 - يىللىرىغىچە ياقۇپ بەگ - نىڭ ئەسكەرلىرى، بۇگۇرنىڭ كونا بازىرى بولغان ئۆتەڭ بازىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، ئوت قويۇپ، ۋەيران قىلىۋەتكەندىن كىيىن، بۇگۇر ئۆتەڭ بازىرى ھازىرقى بازارغا كۆچكەن.

بۇگۇرنىڭ كونا بازار-ئۆتەڭ بازىرى، ئاق بۇلاق يېزا 5 - ئاھالىلار كومىتېتى (ئۆتەڭ دادۇي) نىڭ 2 - ئاھالىلار گو-

رۇپىسى (كونابازار مەھەللىسى) ئورنىدا ئىدى.

ئۆتەك بازىرىنىڭ ئىچىدىن خان يولى كېسىپ ئۆتىدۇ. بازارئىچىدە ھەممىگە تونۇش بولغان سېرىق ھاجىمنىڭ ئائىلىسى بار. شۇڭا قىستىكى بەگلىك تۇزۇمىدە ئەڭ دەسلەپكى بەگلەردىن ھېكىم بەگنىڭ، ئاندىن ھەيدەر بەگنىڭ، ئاندىن يۇسۇپ بەگنىڭ، ئاخىرىدا سىددىق بەگنىڭلەر بەگ بولۇپ، بۇگۇرنىڭ سىياسىي-ئىقتىسادىي تۇزۇملىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. 1902 - يىلى بۇگۇر ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ھاكىم تۇزۇمىگە ئۆزگەرتىلگەن.

بۇگۇر كونا بازىرى، ئۆتەك بازىرى، ھازىرقى بازارغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئەڭ دەسلەپكى بۇگۇر بازىرى قىلىنغان جاي - بۇگۇر بازار ئىچى كونا بازار مەھەللىسى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن جاي بازارقىلىنغان. بۇ ھازىرقى ناھىيىلىك كۆمۈركان ئائىلە قوروسى ئورنى، ناھىيىلىك كىتابخانا، سىموئت زاۋۇتى ئائىلە قوروسىنىڭ ئورنى تارىختا ئۆتكەن سادىق تۆرە، خەلپىخان ئاغىچا، ناسۇالچى ئالماس باي، دۆڭ شۆتاك (خەنزۇ مەكتەپ) توختى ھاجىم باي، دېگەنلەرنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئالدى تەرەپلىرىدىن، خانقاغا بارغىچە يوللارنىڭ ھەممىسى بازار كوچىسى قىلىنغان.

بازارنىڭ شەرقى -جەنۇبىي تەرەپلىرى—

ھازىرقى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئائىلە قوروسى ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بازارنىڭ غەربىي-شىمال تەرەپلىرى ھازىرقى ناھىيىلىك يىمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ ئىشخانا ئورنى ئائىلە قوروسى ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بازار كوچىسىنىڭ ئۇستى

يېپىقلىق بولۇپ، ھەر 20 مېتىر ئارىلىقتا يورۇقلۇق چۈشۈش تۆشۈكى قويولغان. بازار كوچىسى تاربولۇپ، ھارۋا ، ھايۋانلار كىرىشكە بولمايتتى. بازار كوچىسىنىڭ ئىككى تەرىپى سودا دۇكانلىرى ئىدى. شۇ ۋاقىتتىكى ئاتاغلىق سودىگەرلەردىن، ئابدۇمانىپاي (قەشقەردىن)، ئىلاخۇن باي (قەشقەردىن)، ئابلاخانباي (ئافغانىستاندىن)، مامۇت بايۇەتچى (قەشقەردىن)، دولان روزى ھاجىم (يەكەندىن)، ئىزىز ھاجى (قۇمۇلدىن) قاتارلىق سودىگەرلەر بۇگۇر بازىرىنى ئاۋاتلاشتۇرغان. بازارلارنىڭ ئاۋاتلىشىغا ئەگىشىپ سودىگەرلەرمۇ كۆپەيگەن

1932 - يىللىرىغىچە، بۇگۇر بازارىنىڭ ئانچەچوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىغان. 1933 - يىلىدىن 1938 - يىللىرىغىچەبۇ گۇرنىڭ بازىرى كېڭەيتىلىشكە باشلىغان، بولۇپمۇ، 1938 - يىلىدىن 1942 - يىللارغىچە، ئاخۇن شەنجاڭ (قۇمۇلدىن) دەۋرىدە، بۇگۇرنىڭ كونا بازارلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پەلانلاپ باشقىدىن كېڭەيتىپ، يول چىقىرىپ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئورمان قويۇپ، بازار تۈزىكە كىرگۈزگەن، شەھەر ئىلىلىرىنى رەتلىك ئورۇنلاشتۇرغان.

بۇ، ئورۇنلاشقان شەھەر ئائىلىلىرىنىڭ سودا-سېتىق قىلىشى دۇكان-رەستىلەرنىڭ چېچىشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت يارىتىپ بىرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇگۇر بازارلىرى ئىچىدە ھەر خىل تىپتىكى سودا-سېتىقچىلار كۆپۈيۈپ، بازارکوچىلىرىمۇ تەدرىجى كېڭىيىپ، بازار ئۆستىڭىنىڭ شەرق تەرەپلىرىگىچە يوللار ياسىلىپ، شەھەر ئائىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان. بازار كوچىلىرىمۇ رەتلىك قىيابەتكە كىرگەن.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بۈگۈردە تۈرۈش-لۇق گومىنداڭنىڭ 382 - تـۈەنمىنىڭ ئەسكەرلىرى، بۈگۈرنى بۈ-لاڭ-تالاڭ قىلىپ، بازار ئىچىگە ئوت قويۇپ ۋەيران قىلى-ۋەتكەن.

1950-يىلى ئەتىياز پەسـلىدە، جۇڭگوخەلق ئازادلىق ئارمىيە-سىنىڭ ياردىمى بىلەن، ئوت قويۇلۇپ كۆيۈپ كەتكەن دۇكان، ئۆي-ئىمارەتلەر باشقىدىن ياسىلىپ، رېمونت قىلىنىپ رەتلى-نگەن. شۇنىڭ بىلەن 1978 - يىلىغىچە، شەھەرنى پىلانلاش قۇ-رۇلۇشىدا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىغان ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىمۇ، 1978 - يىللىرىغىچە، بازارئىچىدىن كەسىپ ئۆتۈپ ماشىنىلارمۇ كونا تاشيول بىلەن ماڭاتتى.

1978 - يىلىدىن كېيىن، بۈگۈر بازارئىچىدىكى تـاشيول هازىرقى يېڭى تاشيول ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. شەھەر كوچىلى-رىمۇ باشقىدىن رەتلىنىپ، بازار كـوچىلىرىدا چـوڭ ئۆزگە-رىش بولدى.

1985 - يىلىغا كەلگەندە، پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت بىناسى، مېھمانخـانـا، كىنو-تىياتىرخانا سېلىندى، ئەسلىدىكى بازاركو-چىسىدىن 2چوڭ كوچا قۇرۇلۇش ئورنىغا چىقىپ كەتتى. يېڭى-دىن 2 چوڭ يول چىقىرىلدى.

نەتىجىدە بازار كوچىسى رەتلەندى، ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن ئاتىلىپ كەلگەن 3 بۇرچەك شەھەر دەپدىغان كوچىلار رەتلە-نىپ، 4چاسا رەتلەنگەن، تـەكشى، قارامای ياقۇزۇلغان شەھەر كوچىسىغا ئايلاندى.

تارىختىن بۇيان بۈگۈر بازارلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئور-

نىنىڭ كۆچۈشى بولۇپ تۇردى. 1983- يىلى بۇكۇر بازارلىرى، ئەسلى ئورنىدىن بۇرۇندىن كۆنچى مەھەللىسى دەپ نام ئالـ غان جايغا كۆچۈرۈلدى.

ھازىر بۇبازار يېڭى بازار دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇيېڭى‌بازارغا، ھەرخىل تىجارەت، سودادۇكانلىرى،يايـ مىچىلار ئورنى قاتارلىق مۇلازىمەت قىلىش سورۇنلىرى قۇـ رۇلدى.

جۇڭگو كومپارتىيەسى 13 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھـى بىلەن بۇبازار كۈندىن-كۈنگە ئاۋاتلاشماقتا.

ئەسكەرتىش: ئاقبۇلاق يېزىسىنى ئىككىگە ئايرىش مـۇنا سىۋىتى بىلەن، تارلاق يېزىسى ۋە ئاقساراي يېزىسى دەپ‌ئاي‌ـ رىلدى. ئۆتەڭ ئاھالىلار كومىتېتى ئاق ساراي يېزىسىغا تـەۋە بولدى. ئاقبۇلاق يېزىسى‌دېگەن ئاتالغۇ ئەمەلدىن قالدى.

كورلا خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتلەر

ئابلا سايىت، باۋۇدۇن چوڭ

1931 - يىلدىن تارتىپ ئارقا - ئارقىدىن داۋاملىشىۋاتقان يېغىلىق ۋە پاراكەندىچىلىك كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا تۈرلۈك كۈلپەتلەر ۋە ئازاب ئوقۇبەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. دەرت - ئەلەم، غەم - ئەندىشە ئىچىدە خەلق ھالىدىن كەتتى.

ياپ - يېشىل كۆركەم زېمىن قايغۇ ۋە ماتەم تۈسىنى ئالدى. دەھشەتلىك ئېغىر ئاپەت خەلقنىڭ ھاياتىغا چاڭگال سالدى. يۇرت ئەھلى، مەھەللە ئىچى گويا قەبرىگاھ ۋە ياكى زىندانغا ئوخشاپ قالغاندى.

1941 - يىلى يۇرت ئىچىدە ئاچارچىلىق يۈز بەردى. بۇنداق ئەھۋالدا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ زەبەردە دەسمۇ خەلق بولسۇن! خۇددى ئۆلمەكتىڭ ئۈستىگە تەپمەك دېگەندەك ئاچارچىلىق دەستىدىن زار - زار قاخشاۋاتقان خەلقنىڭ ئۈستىگە «ئاق» ئاشلىق سېلىقى، ۋە يەنە لەڭ توشۇش سېلىقى يۈكلەندى. بۇ سېلىقلارنىڭ ئېغىرلىقىدىن نۇرغۇن ئائىلىلەر خانىۋەيران بولدى. كۆپلىگەن دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە يۇرتىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا پانالىق ئىزدەپ چىقىپ كەتتى، شۇڭا كۆپلىگەن يېزا - قىشلاقلاردا يەرلەر تېرىقسىز،

مۇنبەت ئېتىزلار ئۇنۇمسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ يۇرت ئىچىدە ئاچارچىلىق ئېغىرلىشىۋەردى. ئۇرۇمچىدىكى «لىك» توشۇشقا تۇتۇلغان بىچارە دېھقانلارنىڭ ئات - ئۇلاقلىرى قەھرىستان سوغۇقلاردا ئارا يولدا ئۆلۈپ ئۇلارنى تېخىمۇ دەرت ئەلەمگە قويدى. بەزى دېھقانلار ئىزرۇمچى يوللىرىدا ئەجەل داۋانلىرىدىن ئاشالماي ھاياتىدىن ئايرىلدى. شۇ قېتىمقى ئاچارچىلىق تا نەچچە يۈز كىشى ھاياتىدىن ئايرىلدى. يەنە نۇرغۇن كىشىلەر دەرت ئۈستىگە دەرت، زۇلۇم ئۈستىگە زۇلۇم تارتىش تۈپەيلىدىن دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ كېسەل بولۇپ ئالەمدىن كەتتى. ھايات قالغانلىرى زامان زۇلمىنىڭ قاتمۇ - قات زەربىسىدىن نىجان بولۇپ ئىگراۋاتقان خەلقنىڭ يەنە بېشىغا 1942 - يىلى «ۋاپا» «قارا كەزىك» دېگەن چوڭ ئاپەت ياغدى. شۇنىڭ بىلەن يۇرت ئىچىنى ئەجەل قىسمەتلىرى قاپلىدى.

بۇ ھەقىقەتەن «قوشلاپ كەلگەن كۈلپەت» ئاچارچىلىق، زۇلۇم دەستىدىن ھالىدىن كەتكەن ئاجىز خەلق بۇنداق قورقۇنۇچلۇق «ۋاپا» «قارا كېزىك» قاتارلىق ئېغىر يۇقۇملۇق كېسەلگە قانداقمۇ تاقابىل تۇرالىسۇن؟ مۇدھىش «قارا كېزىك» ئازغىنە ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن شەھەر، يېزا - قىشلاقلارغا تارقىلىپ مىڭلىغان كىشىلەرگە يۇقتى، كېسەل يۇقۇملانغان كىشىلەر لاغىلداپ تەترەپ ياتقان يېرىدىن قوپالماي ئۆلۈپ كەتتى. ھەر كۈنى تەرەپ - تەرەپتىن يىغا-زارە، نالە - پەريات ساداسى يۇرت ئىچىنى لەرزىگە سالدى، ئۆلۈم، كېسەل ۋەھىمىسى ھەممە يەرنى قاپلىدى. پۈتۈن خەلق سارىسىمگە

چۈشتى. نالە پەريياد قىلىۋاتقان مىڭلىغان كىشىلەردە قانداقمۇ ئامال بولسۇن، ئۇلار قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئالىلادىن مەدەت تىلەشتىن باشقا چارىسى يوق ئىدى. كېسەل تېز تارقالماقتا ئىدى. مۇشۇنداق ھايات - ماماتلىق پەيتتە يۈرت مۆتىۋەرلىرى ۋە دىنىي ساھەدىكى ئۆلىمالار - ئاخۇنۇملار خەلق-نىڭ نالە - زارى ھەم ئەجەل قىسمەتلىرىنىڭ ۋەھىمىسى ئالدىدا كورلا شەھىرىبويىچە كەمبەغەل يوقسۇل، مۇساپىرلارنى ئاچارچىلىق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇش، ئۇلارغا خەيرى - ساخاۋەت قىلىش ھەرىكىتىنى قوزغاپ، تەشكىلىي ھەيئەت تەشكىل قىلىپ پۇتۇن خەلققە مۇراجىئەتنامە چىقىرىپ، تۈۋەندىكى كىشىلەرنى بۇ ئىشقا مەسئۇل قىلغان.

مەخسۇت ئەلەم ھاجىم، مۇللا كېچىك ئاخۇنۇم، توختى قازى ئاخۇنۇم، ئىسمايىل ھاجى دامۇللام، مۇسا ھاجى، مۇسا شاكۈزۈك، ئەمەت ھاجى ئەشرەپ ھاجى، باۋۇدۇن چوڭ،ئەرشىدىن خەلپەت، ھەسەنۇپ داجىڭجاڭ قاتارلىق كىشىلەر مەسئۇل بولۇپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ يېزىلاردا بايلارنىڭ سەپەرۋەر قىلىپ ئاشلىق، مال چارۋا، شەھەرلەردە پۇل كېيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەرنى يىققان. نەتىجىدە قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە 15 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق، 30 - 40 دەك چوڭ - كىچىك مال - چارۋا، نەچچە مىڭ يۈەن نەق پۇل، نۇرغۇن رەخت، كېيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسە كېرەكلەر يىغىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن چوڭ مەسچىت ئىچىدە كەمبەغەل - يوقسۇل مۇساپىرلارغا يىغىلغان ئاشلىق، پۇل، كېيىم - كېچەكلەر، ئىگەللەنگەن سان بويىچە ھەر بىر ئا-

دەمگە تارقىتىپ بېرىلدى. لېكىن قورقۇنۇچلۇق «ۋابا»، «قارا كېزىك» كېسىلى توختاش ئۇياقتا تۇرسۇن بەلكى ئۇنىڭ تارقىلىشى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. ئەجەل باي، ئەمەلدار، بەگ-غوجاملارنىمۇ قوينىغا ئالدى. شۇ يىلى شەھەر ئىچىدە بەگ-دۆبىگى قاتارلىق يۇرت چوڭلىرى ۋە ئەمەلدارلارگىمۇ بۇ كېسەل يۇقۇپ بىر ئائىلىدە بىر كۈندە ئىككى جانىنىڭ جېنىغا چاڭگال سېلىپ يۇقىرى تەبىقىلەرنىمۇ زىل - زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ ناھايىتى بەك چۆچۈتمۇەتتى. ئۇ يىللاردا كورلىدا نەدىمۇ دوختۇر، دورا بولسۇن. بۇ مۇدھىش كېسەلگە ھېچقانداق ئادەم چارە قىلالمىدى. بەختىگە يارىشا پەسىل ئۆزگىرىپ ھاۋانىڭ سوۋۇن تارتىشى بىلەن كېسەلنىڭ تارقىلىشى پەسەيىپ يۇقۇش دولقۇنى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن خەلقىنىڭ كۆڭلى ئارامىغا چۈشۈپ خاتىرجەم بولدى. بۇ ئاپەتلىك يىللارنى بېشىدىن كەچۈرگەن كوولمىدىكى ھەر تەبىقە كىشىلەر 1942 - يىلى ئۇرۇمچىگە ئالاھىدە بېرىپ ئوموم خەلق تەلەپنامىسىنى سۇنۇپ ئاران دېگەندە يىل ئاخىرىدا ئۇرۇمچىدىن بىر دوختۇر ئەۋەتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن دورا كەمچىل، دوختۇر يېتىشمىگەنلىكتىن يەنىلا خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولالمىدى.

يەنە تاردم ۋادىسىدىكى قاراقوشۇنلۇقلار

توغرىسىدا

سۇلايمان ئابدۇرەھىم

ئۆتكەنكى ماقالەمدە «قاراقوشۇن» قانداق جاي؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ناھايىتى ئاددىيلا توختىلىپ ئۆتكەنىدىم. بۇ ماقالەمدە قارا قوشۇنلۇقلار ھەققىدە بەزىبىر تارىخىي پاكىتلار-نى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۈم. يولداشلارنىڭ ئۆيلىنىپ كۆرۈ - شىنى ئۈمىد قىلىمەن. تارىختىن خەۋىرى بار يولداشلارنىڭمۇ-تەكلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

«قارا قوشۇن ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى ئاتالغۇ ئىدى» — دېگەن مەسىلەكۆپ باش قاتۇرۇشقا، ئىزدىنىشكە تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىختا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كەلدى. ئىسلام دىنى شىنجاڭغا 10 - ئەسىردە كىرگەن، بۇئېنىق، لېكىن 9 - 10 - ئەسىرلەردە جۇڭگودا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا (جۇملىدىن شىنجاڭمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ناھايىتى زور بىر قىسىم سىياسىي تارىخىي ۋەقەلەر يۈزبەردى. بۇۋەقەلەرنى يەغىپ ئېيتساق:

1) ئەرەبلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسىغا قارشى دېھقانلار

ئۇرۇشى پارتلاپ، تاك سۇلالىسى تاريخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

2) مىڭ يىلغا يېقىن مەۋجۇت بولغان پىشامىشان بەگلىكى تاريخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

3) 9 - ئەسىردە شىنجاڭدا قۇجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقى بىرلا ۋاقىتتا قۇرۇلۇپ، بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلا ۋاقىتتا كونترول قىلدى.

4) توبۇتلار ۋە چاگزۇلار قۇجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ھازىرقى چاقلىق (پىشامىشان بەگلىكى)قارمىقىدىكى جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالدى.

5) خوتەنده بۇددىستلار بىرنەچچەقېتىم ئىسلام دىنىغا يېنىۋېلىپ، قاراخانىلارغا قارشى توپىلاڭ كۆتەردى ۋەھاكازالار.

بۇئىشلارنىڭ قارا قوشۇن بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ بۇنىڭغا تاريخ جاۋاب بېرىدۇ.

مىلادى 9 - ئەسىرگە كەلگەندە ئەرەبلەر ۋە ئىسلام دىنى ئۇتتۇرا ئاسىياغا يېيىپ كىرىشكە باشلىدى. ئەرەب قوماندانى ئىبنى قۇتەيبە بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ ئۇرۇشتا پىشامشان بەگلىكى (چاقلىق) تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن ئارقا سەپلىك رولىنى ئويناپ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئات-ئۇلاغ، يەمەك-ئىچمەك بىلەن تەمىنلىدى. لېكىن بۇدەۋر تاڭ سۇلالىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈزتۇتقان دەۋرى بولدى. زېمىنىڭ بەك كېڭىيىپ كېتىشى،

توختەماي داۋام قىلغان ھەربىي يۈرۈشلەر خەلق ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىقنى كۈچەيتىپ، تاڭ سۇلالىسىغا قارشى دېھقانلار ئۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 907 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى. پىشامىشان بەگلىكىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلدى. مىلادى 815 - يىلى توبۇتلار پىشامىشانغا تاجاۋۇز قىلىپ، پىشامىشان پادىشاھى بوبسانى ئۇلتۇرۇپ، خەلقنى بۇلاپ-تالاپ قاتتىق ۋەيران قىلغانىدى. ئارقىدىن چېكىدىكى چاگزۇلار بېسىپ كىرىدى. ۋە قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. ئەمدىلىكتە ئەرەبلەردىن ھەغلۇپ بولغان، ھاكىمىيىتى يىمىرىلىپ، باش پاناسىز قالغان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى پىشامىشانلىق ھەرخىمىسىنى قويماي بۇلاپ كېتىپ. يەنە بىرقېتىم قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن پىشامىشان بەگلىكى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا شىنجاڭدا ئىككى قۇدرەتلىك خانلىق پەيدا بولدى. ئۇنىڭ بىرى تۇرپاندا قۇجۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 850 -1250 - يىللار)، يەنە بىرى قەشقەردە قاراخانىلار خانلىقى (مىلادى 823 - 1222 - يىللار. بۇيىلنامە قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخىدىن ئېلىنىدى). بۇ ئىككى خانلىق شىنجاڭنى بىرلا ۋاقىتتا كونترول قىلىپ، 4 ئەسىر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. پىشامىشان بەگلىكى (ھازىرقى چاقىلىق) قۇجۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى. قۇجۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە چاقىلىقتا جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلىنىپ،

جەمئىيەت بىرقەدەر تىنچلاندى. خاراب بولغان شەھەرلەرقايتا تىدىن تىكلەندى. ئىگىلىكمۇ ئۆز ئىزىغا چۈشتى. لېكىن تەبەتلىكلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇردى. شۇنداقلا چېگىخەيىنىڭ كۆكنۇر كۆلى ئەترابىدا ياشايدىغان چاڭزۇلارمۇ بۇرايونغا بېسىپ كىرىپ پات-پات بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. نەتىجىدە كىشىلەر ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ، شەھەر-يېزىلاردا تۇرالماي، چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، تاردىم دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى يايلاقلاردا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكىدەك كەپە-ساتمىلاردا ياشاشقا مەجبۇربولدى. بۇنىڭ قۇجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بېشىنى قاتۇردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خوتەنده بۇددىستلار بىرقانچە قېتىم ئىسلام دىنىدىن يېنىۋېلىپ قاراخانىلار خانلىقىغا قارشى توپىلاڭ كۆتەردى. بۇتوپىلاڭلار باستۇرۇلغان چاغدا، بىرقىسىم كىشىلەر چاقىلىققا قېچىپ كەلدى. ئۇلار چاقىلىققا كەلگەندىن كېيىن تىنچ ياتماي، تىبەت ۋە باشقا بۇددا دىنىدىكى مىللەتلەرنى قاراخانىلارغا قارشى تۇرۇشقا كۈشكۈرتتى. نەتىجىدە چاقىلىق باشقىلار يېغىلىپ قاراخانىلارغا قارشى تۇرۇشنىيېلانلايدىغان سۈيىقەستنى بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش پەيدا بولدى. بۇ ھال بۇ ئىككى قېرىنداش دۆلەتنى مۇقىم تەدبىر قوللىنىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنداق قىلىپقاراخانىلارخانلىقىنىڭ پادىشاھى يۈسۈپ قادىرخان (مىلادى 998 - 1032 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە قۇجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن كىلىشىم تۈزۈپ يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ۋە

قاراخانىلارنىڭ خوتەنىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرۇشى ئۇچۇن تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى يىرقىسىم يايلاق قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قوشۇنى تۇرۇش ئۇچۇن كېسىپ بېرىلدى. بۇ جاي قاراخانىلار قوشۇنى نامىدا تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە هازىرغىچە «قارا قوشۇن» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئۇيەرنىڭ شىمالىدىكى قوۋچولدا قوجۇئىدىقۇت قوشۇنلىرى تۇردى. قاراخانىلار قوشۇنى تۇرۇش ئۇچۇن يەر كېسىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەتراپتا ئىسلام دىنىنى تارقىتىشقا يول قويۇلمىدى. پەقەت ئۆزلىرى ئۇچۇن بىر مەسچىت سېلىشقاروخسەت قىلىنىدى. شۇڭا قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى ئابدال دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى بىر تۇزلەڭگە مەسچىت سېلىپ نامماز ئوقىدى. (هازىرقى بۇمەسچىتنىڭ ئازىراق يىرىدا قۇم ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.) بۇمەسچىت هازىرغىچە كىشىلەر تەرىپىدىن(ئاق مەسچىت» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. «لوپلۇق» لارنىڭ هازىرغىچە ئالتە شەھەرلىكلەرنى قاراقوشۇنلۇق دەپ ئاتىشى شۇنىڭدىن قالغان.

مىلادى 1348 - يىلى (ئىچكى جۇڭگودا مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن 20 يىل بۇرۇن) چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان دۇغلات قەبىلىسىدىن بولغان بولاچى دوغلاتنىڭ ياردەمى بىلەن ئاقسۇدا خان بولۇپ، موغولىستان خانلىقىنى قۇردى. مىلادى 1352 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان 160 مىڭ موڭغۇلنى باشلاپ مۇسۇلمان بولدى. (تارىخىي ھەممىدىن). لېكىن موڭغۇللار ئىچىدىكى يۇقىرى قاتلام دىنىزاتلار (لامالار گېلىڭلار) تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن نارازى بولۇپ، 7مىڭ

ھوكۇل ئاقسۇنىڭ قارايۇلغۇن ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى ئاق ئې -
شەك لەگگىرى دېگەن جايلاردا توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييار -
لانغاندا، توغلۇق تۆھۈرخان ئالدىن خەۋەر تېپىپ، توپىلاڭنى
ئاسانلا بېسىقتۇردى. ئۇلارنىڭ قاچقىنى قېچىپ، ئۆلگىنى ئۆ -
ۈپ، قالغانلارنى قوراللىزلاندۇرۇپ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن
ئېقىمىغا سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنىڭ شۇجايلاردىن چىقىشىنى
چەكلىدى. ئىسلام دىنىنى مەجبۇرى قوبۇل قىلدۇردى. ئۇلارنى
شەرىئەت بويىچە قاتتىق باشقۇردى. ئۇلارنى شىمالدا چۆل
كۆلدە، جەنۇبتا قورغاندا (چاقىلىقتىن 70 كىلومېتىر شىمالدا)
دوسۇپ تۇردى. ئۇچاغلاردا بۇجايلاردا چوڭ يول يوق ئىدى.
ئۇلار كۆپرەك مەركەزلىك ھالدا يېڭىكۆل، چارا، كۆزلەك،
قاراچاچ، توغۇزلۇق قاتارلىق جايلارغا ئولتۇراقلاشتى. يېڭى
كۆلدە (33 - تۈەن ئەتراپى) يېقىنقى زامانغىچە « ھوكۇل
چۈشتى» دەيدىغان بىر كۆل بارئىدى، ھوكۇللار مۇشۇيەردە
ماللىرىنى سۇغۇرۇپ تۇرغان بولسا كېرەك. كېيىنكى ۋاقىتلار -
دا كۆزلەكتە ناھايىتى چوڭ بىر مەسچىت سېلىنغان. بۇمەس -
چىتنىڭ چوڭلىقىغا قارىغاندا بۇيەرنىڭ ئاھالە مەركەزلەشكەن
رايون ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە بەزى يې -
شىچوڭ ئادەملەر: «بۇرۇنقاراقوشۇنىدىن شۈكدى تېغىغچەھەھە -
مسى مەھەللە ئىدى»دەپ ھېكايە قىلىشىدۇ. كېيىنچە بۇموڭ -
غۇللار تارىم ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن ئاسىملاتسىيەقىلىنىپ. كەتكەن.
بىرقىسىمى ئۆزئاقتىدىلا قارا قوشۇنغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە قا -
راقوشۇنلۇقلارغا ئارىلىشىپ كەتكەن. ھازىردۇ بەزى كىشىلەر -
نىڭ (بولۇپمۇ «لوپلۇق»لارنىڭ) ھوكۇل چىراي بولۇشى ماڭا

شۇ كونا ئىرسىيەتنىڭ دەللىلى. يەنە بىرقىسىمى پۈرسەت تېـ
چىپ مىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغان قېچىپ بارغان. ئۇلارپات-
پات قاراقوشۇنىغا پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغانئىدى.

مىلادى 1514 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان سۇل-
تان سەئىدخان، دوغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ 6 - ئەۋلادى زورا-
ۋان پادىشاھ ھىرزا ئابابەكرىنى ئىغدۇرۇپ تاشلاپ سەئىدىيە
خانلىقىنى قۇردى. لېكىن مۇشۇنداق بىرتارىخىي شارائىتتاپۈر-
سەتتىن پايدىلىنىپ، گانېز باشچىلىقىدىكى تەبەتلىكلەربىسىپ
كىرىپ، قارا قۇشۇننىڭ جەنۇبىدىكى ئاق ھونلارشەھرى ئاب-
دالنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قاراقوشۇننىبۇلاڭ-تالاڭقە-
لىپ قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى. تەبەت باسقۇنچىلىرى ئىابدال
شەھىرىگە بىرقەلئە سېلىپ، مۇستەھكەم ئورنىشىۋېلىشقا ئۇ-
رۇنغان بولسىمۇ، لېكىن سەئىدىيە خانلىقى تەرىپىدىن قوغلاپ
چىقىرىلدى. (پولات قادىرنىڭ شەرقى تۈركىستان تارىخىدىن)
سەئىدىيە خانلىقى كونا قارا قوشۇننىڭ ھۇرمىتى ئۈچۈنبۇ-
يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، قاراقوشۇننى قاتتىق مۇداپىئەقىلدى.
تەبەت بىلەن بولغان چېگرا ماجراسىنى ھەل قىلىش ئۇ-
چۇن ئالتۇنتاغىدىكى قۇمتاشلىق بىلەن قاراچال ئىارلىقىدىكى
تۆگىلىك سايدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تەبەتبىلەن تىركىشىپ
تۇردى. بۇيەردىكى ئەسكەر تۇرغان سەپىل بىلەن ئىككى تە-
رەپ ئۇرۇشقاندا ئىشلەتكەن ئۇرۇش قوراللىرى تارىخىنىڭگۇ-
ۋاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

بۇيەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، شىنجاڭنىڭ
باشقا جايلىرىدا 14 - 15 - ئەسىرلەردە ئىسلام دىنى ئو -

مۇملاشقان بولسا چاقىلىقتا ۋە تاردىم دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قاراقوشۇندا 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بەزى كىشىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدى. لې - كىن ناماز ئوقۇش ئۇيۇمىيۈزلۈك بولمىدى. بۇتوغرۇلۇق مولـ لامۇسا سايرامى« تارىخىي ھەمدىيەدە»: «لوپ ئەھلىنى ھۇ - سۇلمان دېسە مەسچىتى يوق، ئەمەسمىكىن دېسە بۇتخانىسى يوق » دەپ يازىدۇ. يەنە شۇكىتابتا: بىر ئەسىرياكى ئۇ- نىڭدىن ئۇزۇنراق زامانىدىن بۇيان بۇشھەرلەردىكى ئىشان ھەزرەت، مولا ۋە ساھىپ ئادەملەر بۇجايلارغا بېرىپ (ئاپتور بۇيەردە ھىدايتوللا ئىشان (ئاپپاق غوجا)نىڭ قىلىچىدىن قې- چىپ بارغانلارنى كۆزدە تۇتسا كېرەك) ئۇلارنى ئىمانى ئىسلام ۋە بىنائى موسولمانچىلىققاتەرغىپ قىلىپ، ئاللانىڭ بىرلىكىنى ئۆگىتىپ تەلىم بەردى»دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا قارا قوشۇندا سەئىدىيە خانلىقى مۇنەۋۋەر بولغاندىن كېيىن، ئان- دىن بىرقىسىم باشپانا ئىزدەپ كەلگەن كىشىلەر تەرىپىدىن ئىسلام دىنى تارقىتىلغان.

1678 - يىلى سەئىدىيە خانلىقى ھىدايتوللائىشانىنىڭ جۇڭغارلارنى باشلاپ كېلىشى بىلەن مۇنەۋۋەر بولدى. ھىدا - يتوللا ئىشان «ئاپپاق غوجا» نامى بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ھا - ىملىقىدىكى دۆلەت «قەشقەرىيە» گە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، ئاھايىتى زور قىرغىنچىلىق بۇرگۈزدى. ئىبراھىم ھو- شۇر ئۆزىنىڭ «ئاپپاق غوجا» ھەققىدىكى ماقالىسىدا: « بىر يەرگەندىلا 30مىڭ كىشى ئۆلتۈرۈلدى» دەپ يازىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرقىسىم كىشىلەر «ئاپپاق غوجانىڭ قىلىچىدىن قې-

چېپ كىلىپ، چاقىلىقتا (خۇسۇسەن قارا قوشۇندا) پانالاندى. بۇنىڭغا سەۋەبچى بولغان خانلىقنىڭ قارا قوشۇندا تۇرۇشلۇق ھەربىي سەركەردىسىنىڭ ئوغلى مەھەممەت شەرىپ بەگ سەۋەبچى بولدى. ئۇچاغلاردا بۇكىشى يەركەندە ئوقۇۋاتاتتى. « ئاپپاق غوجا»نىڭ قەرغىنچىلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن مەھەممەت شەرىپبەگ خەۋپ ئاستىدا قالغان بىر قىسىم كىشىنى باشلاپ قاراقوشۇنغا كەلدى. بۇلارنى كونا ئابدال شەھىرى (ئاقھونلار شەھىرى) نىڭ شىمالىدىكى بىركۆل ياقىسىغا ئورۇنلاشتۇردى. بىرقىسمىنى ئاتمىش بۇلاققا ئورۇنلاشتۇرۇپ دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇردى. بۇلارنى يەرلىك قاراقوشۇنلۇقلار يەنىلا « ئابدالار» دەپ ئاتاشتى. مەھەممەت مىشىرپەبەگ بۇجايىنى ياخشى باشقۇرۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئادالەت ئۇرۇقىنى چاچقاچقا ھەممەيلەنىنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولۇپ خەلق ئۇنىڭغا «ئاتا غوجاخان» دېگەن ھۆرمەت نامىنى بەردى.

1678 - يىلدىن 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلەككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بولغان 80 يىللىق ۋاقىت شىنجاڭ تارىخىدا خۇجىلارنىڭ زۇلۇمەتلىك ھۆكۈمرانلىق دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋردە قاراقوشۇن ئايرىم بىردۇنيا بولۇپ، دۇنيادىن بىخەۋەر ياشىدى. 1755 - يىلى (چەنلۇكنىڭ 20 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى ئامورسانانى مەغلۇب قىلىپ، جۇڭغارىيەنى قولغا ئالدى. ھۇشۇ چاغدا جۇڭغارلارنىڭ «ھاممىلە قىمدىكى دۆلەت — قەشقەرىيە» دەخوجىلارنىڭ توپىلىڭى (بورھانەددىن غوجابىلەن غوجاجاھانلار توپىلىڭى) يۈزبەردى. خوجە -

لارنىڭ توپىلىكىنى باستۇرۇش ئۈچۈن كەكسۇ (گەنسۇ)نىڭ خۇ-
شى كاربىدورى ئارقىلىق چەققان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى-
چاقىلىق تەۋەلىكىگە قەدەم قويۇش بىلەن (بۇچاغدا ئاساسىي
ئاھالە قاراقوشۇندا ئىدى) قارا قوشۇنلارغا ناھايىتى ئېغىر
سېلىق سالدى. بۇنداق ئېغىر سېلىقنى (200كالا، 500قوي، 500
ئات، 300تاغار (دادەن) ئۈن، 100تۆگە، ھاشارغا 100ئادەم)
خەلق ئەلۋەتتە تۆلىيەلمەيتتى. لېكىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇن-
لىرى خەلقنى ئۆلۈم بىلەن تەھدىت سالغاچقا، ھەممەت شە-
رىپبەگ (ئاتا غوجاخان) ۋە پايانىمياز باتۇر قاتارلىقلارنىڭ
رەھبەرلىكىدە خەلق قوزغۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغاقاتـ
تىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇرۇش دەسلەپتە قاراقوشۇندا، ئۇ-
نىڭ كەينىدىن قارائىلىك بىلەن ساۋقويدى ئارىلىقىدىكى ساز-
لىقتا، كېيىن چىكەدىكى ئۆي (چىگىلىك ئۆي) دىن غەربتىكى
پايانىمياز يېقىلغان تۈزدە بولدى. مۇشۇ تۈزلەڭدە بولغان قان-
لىق جەڭدە پايانىمياز قاتارلىق باتۇرلار قەھرىمانلارچە قۇر-
بان بولدى. ئاتاغوجاخان قالغان ئادەملەرنى باشلاپ دۇشمەن
قولىغا چۈشۈپ كېتىش ئېھتىمالى بولغان بارلىق نەرسىلەرگە
ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىپ، ئۆزلىرى كەك لايقا ئارقىلىق چا-
قىلىققا كېلىپ، پۈقرالىرىنى يېغىپ چاقىلىق قەلئەسىنى سا-
لدۇردى. بۇقەلئەنىڭ خارابىسى يېقىنغىچە بارئىدى (شىمالىي
تەرىپى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەت ئالدىدىكى تاشيول، شەر-
قى بۇرۇنقى جالالىدىن ئاخۇن، ئىسمايىل كولۇانىڭ ئۆيىنىڭ
ئالدىدىكى ھازىرقى چوڭ ئۆستەڭ بويىدىكى يول، جەنۇبى
تەرىپى ھازىرقى ھەربىي گازارما. قول سانائەت بىرلەشمىسى،

پوچتىخانىدىن تارتىپ، شىنخۇا كىتابخانىسىغىچە، غەربى تە-
رىپى ھازىرقى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن تىكەنلىك يېزىلىق
ھۆكۈمەت بازىرىغىچە ئىدى)ئاتاغوجاخان ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلە-
رى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتىدە-
غان چوڭ يولىنى توسۇۋېلىپ قاتتىق ئۇرۇشتى. چىڭ سۇلالە-
سى قوشۇنلىرى قەلئەنى مۇھاسىرە قىلىپ، زەمبىرەككە تۆتۈپمۇ
ئالالماي، ئاخىرى دەريانىڭ تۆۋىنى توسۇپ، قەلئەنى سۇغا باستۇ-
رۇۋەتتى. ئالدىراشچىلىقتا پۈختا سېلىنمىغان ۋە ياخشى قۇرۇ-
لمىغان بۇسېپىل گۈركىرەپ ئاقىدىغان تاغ سۈيىگە بەرداشلىق
بېرەلمەي ئۆرۈلۈپ چۈشۈشكە باشلىدى. بۇتەكداشسىز كۆرەشتە
(چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى 12 مىڭ، خەلق ئارانلا 2 مىڭ-
غا يەتتى) خەلق باتۇرلارچە ئېلىشىپ، كۆپچىلىكى باتۇرلارچە
قۇربان بولدى. ئۇلار ئۆز قېنى بىلەن چاقلىق تارىخىغا بىر
قەھرىمانلىق سەھىپىسى يېزىپ قالدۇردى. پەقەت ئاتاغوجاخان
باشچىلىقىدىكى بىرقانچە كىشىلا ئالدىغا كەلگەننى چانىاپ قور-
شاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى (ئېيتىشلارغا قارىغاندا چاقلىق
دەرياسىنىڭ تاغ ئېغىزىدىكى ئۆۋىلەر كېيىنچە ئاتاغوجاخانلار
ياشىغان جاي ئىكەن). شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قو-
شۇنلىرى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاپ(يەتمىنى زا-
ۋاللىنىچە ھازىرقى ساقچىنىڭ ئورنىدىكى باۋۇدۇن ھاكىمنىڭ
بېغىدا بىر داش قازانىنىڭ تېگىدە قېتىپ قالغان جەسەت بار
ئىدى. بۇكىشى شۇچاغدا «چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قىلىچىدىن قې-
چىپ قازانىنىڭ تېگىگە مۆكۈنۈۋالغان بولسا كېرەك) چاقلىق
ۋە قاراقوشۇننى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى.

هایات قالغانلار جان ئەپقەچمپ باشقا يۇرتلارغاكەتتى.

كەپىنكى چاغلاردا ئادەملەر قاراقوشۇنغا قايتا يىغىلغان بولسىمۇ، بۇلار ئاساسەن قەرىلار، ئاياللار ۋە ئۇششاق بالىلار بولغانلىقتىن راۋاج تاپمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋا چىچەك، ۋاباكىسىلى تارقىلىپ كەتمەي،ئۇرغۇنكىشىلەر ئۆلۈپ كەتكەچكە ھەربىر جەمەت بىر گۇرۇپپا بولۇپ، باشقا جايلارغا كۆچتى. تارىخنى بويلاپ ماڭغانلىرى شايارغىچە يەتمەي باردى. غەربكە ماڭغانلىرى خوتەن ئوپقا، شەرقتە ماڭغان ئابدالار (ئاق ھون ئەۋلادلىرى) پەچان ۋە قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشتى. شۇنىڭدىن كې - ىن قاراقوشون چۆل قالدى.

خان يولى ۋە ئۆتەك

ئوسمان روزى

بۇگۈر ناھىيىسى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، بۇ يەردە قۇرۇلغان ئورۇمتاي دۆلىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدە، بۇ يەردە ئەلچى - چىرىكچى تۇرغۇزۇلغان.

خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شۈەندى زامانىسىنىڭ شىڭ-چۇ 3 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 59 - يىلى) بۇ يەردىكى ئوگىرى شەھىرىدە، غەربىي رايون قوروقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، بۇ يەر كوسەن (كۇچار) دۆلىتىگە قاراشلىق بولغان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، كوسەن قوروقچىبەگ مەھكىمىسى قارمىقىدىكى ئوگىرى ئايمىقىغا قاراشلىق بولغان.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە (بۇگۈر) دەپ ئاتالغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي 12 - يىلى (1886 - يىلى) بۇگۈردە مۇپەتتىش تەسىس قىلىنغان.

گۇاڭشۈي 28 - يىلى (1902 - يىلى) بۇگۈر ناھىيىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن ۋە قارا شەھەر مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغان.

مەكگو دەۋرىدە، ئافسۇ ۋىلايىتى ۋە قارا شەھەر باش‌ۋا-
لى مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، قارا شەھەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ‌باش-
قۇرۇشىدا بولغان.

1954 - يىلى كورلا ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولغان.

1960 - يىلدىن ھازىرغىچە بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم
ئوبلاستىغا قاراشلىق بولغان.

بۇ گۈرۈپپىنىڭ تارىخىتىكى تۇتقان ئورنى يۇقىرىقىدەك بولسا-
مۇ، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئورنى تېخىمۇ مۇھىم ئىكەنلىكى
تۇتقان.

بۇ گۈر، جۇڭگودەك چوڭ بىر دۆلەتتە، شەرق بىلەن غەرب-
نى تۇتاشتۇرغۇچى يىپەك يولى بولغانلىقتىن، بۇ يەردىن، خان،
ۋەزىرلەر، لەشكەرلەر، ھەزرەت ئالىملىرى، دانىشمەنلەر ئۆلمە-
داھىلار ئۆتكەن. بۇلار بېسىپ ئۆتكەن يوللار ئۆتەڭ (چۇشكۇن-
خانا، ئارامگاھ) نىڭ ئىچى بىلەن ئۆتكەنتى.

ئۆتەڭ بۇ گۈرۈپنىڭ دەسلەپكى (1902 - يىلدىن ئىلگىرىكى)
سىياسىي - ئىقتىسادىي مەركىزى بولغان. شۇڭلاشقا ئۆتەڭ با-
زىرىغا باردىغان مەخسۇس «لاخان يولى» ياسالغىچە، جەنۇبىي
شىنجاڭ تاشيولى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان.

خان يولىنىڭ باشلىنىش ئورنى — قەزىل كۆۋرۈكىنىڭ
غەربىي شىمال تەرەپىدىن‌باشلىنىپ، دادولان يېزا قەزىل ئاھالە
كومىتېتىنىڭ 3 - ئاھالىلار گۇرۇپپىسى، 4 - ئاھالىلار گۇرۇپ-
پىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يېڭى ھويلا ئاھالە كومىتېتىنىڭ 1 -ئا-
ھالىلار گۇرۇپپىسى ئولتۇراقلاشقان ئۆستەڭ بويىدىكى يول بىلەن

مېڭىپ، ئاقبۇلاق يېزا 5 - ئاھالىلار كومىتېتى (ئۆتەك) نىڭ 1 - ئاھالىلار گۇرۇپپىسىنىڭ ئىچىدىكى يول بىلەن شىمالغا قاراپ ماڭغانسىرى 2 - ئاھالىلار گۇرۇپپىسىغا (كونا بازار مەھەللىسىگە) كېلىدۇ. مۇشۇ ئورۇن بۈگۈرنىڭ قەدىمقى ئۆتەك بازىرى ئىدى.

بۇ خان يولى ئۆتەك بازىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، تارلاق يولى دەپ ئاتالغان، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سوزۇلغان چوڭ يولنى كېسىپ ئۆتۈپ ماڭغانسىرى 7 - ئاھالىلار گۇرۇپپىسىغا (تېمىكەن قورۇق مەھەللىسىگە) بارغاندا جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بىلەن تۇتىشىدۇ.

خان يولى باشلانغان جاي بىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىغا تۇتاشقان جايىنىڭ ئارىلىقى 10 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، يولنىڭ ياسىلمىشى سۈپەتلىك، يولنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر ئەتراپىدا بولغان.

خان يولىنىڭ بىر قىسىم ئورۇنلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا.

ئۆتەك بازىرىنىڭ كوچا يولى، شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان. كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە كەلگەندە، ئەنزۇلارنىڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ زاراتكارلىقى بار. ئىگەللىگەن ئورنى خېلى چوڭ.

خەنزۇ زاراتكارلىق بازار كوچىسىنىڭ شەرق قىسمىدا بولۇپ 4 چاسا تامنىڭ ئىچىگە ئېلىنغان. 10 مو ئەتراپىدا كېلىدۇ. زاراتكارلىقنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە كىرىش ئىشىكى بولۇپ، ئالاھىدە دەرۋازا بىكىتىلگەن.

1954 - يىلى، تېرىلغۇ يەرگە ئۆزگەرتىلىپ، زاراتكار -

لەقنىڭ ئەسلى ھالىتى يوقالدى.

1952 - يىللارغىچە كونا بازار مەھەللىسىدە، بۇرۇنقى سودا دۇكانلىرىنىڭ ئورنى ساقلىنىپ كەلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا يوللارنى رەتلەش، ئائىلىلەرنى رەتلەش قىلغاندا بۇزۇۋېتىلگەن.

گەرچە ئۆتەڭ بازىرى ھازىرقى بازارغا كۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، يىلدا 1 نۆۋەت كېلىدىغان روزى ھېيت، قۇربان ھېيتلاردا، يەنىنقى يىللارغىچە ئۆتەڭ ھېيتى ئوينۇلۇپ كەلگەن ئىدى.

بۇ ھەقتە خەلق ئاغزىدا مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغانىدى. ئۇزۇن دۇددەت ياخشى ئۆتەلمەي، ئاچرىشىپ كېتىش ھالىتىگە يەتكەن ئەر - خوتۇنلارنى، ئاتمىسىنىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ كەتكەن خوتۇنلىرىنى ئۆتەڭ ھېيتىغا ئاپارغاندىن كېيىن، يېڭى باشتىن ئەپلىشىپ ئىتتىپاق ئۆتۈپ كېتىدىغانلىقى، شۇڭا، قەز - يىغىتلەرنىڭ توي قىلىش ۋاقتىدا قەز تەرەپ، ئوغۇل تەرەپكە، قەزنىنى ھەر يىلى كېلىدىغان ئۆتەڭ ھېيتىغا ئايرىمسىز دېگەندەك ئالاھىدە شەرت قىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى — ئۆتەڭنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، ھېيت - بايراملارنىڭ خۇشال - خۇرام بولۇدىغانلىقى خەلق تىلىدا داستان بولۇپ ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزۇن بىر دەۋرلەرگىچە خەلق ئاغزىدا ساقلىنىپ قالىدىغانلىقىنى ئەمەلىيەتتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئابلىز ھوشۇر — «چىڭگىزخان» نىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

ئابلىمىت مەخسۇم

ئىنىم ئابلىز (ئابدۇل ئەزىز) 1912 - يىلى 1 - ئايدا بۇگۇر ناھىيە يېڭىسار يېزا مولا ھوشۇر دامولا ھاجى دېگەن دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1952 - يىلى 40 يە- شىدا ئۇزۇمچىسىدە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئەرەبچە، ئىنگلىزچە، پارسچە، تۈرك تىلى قاتارلىق 7 تىلنى بىلەتتى ھەم تەرجىمانلىق قىلاتتى.

ئۇ ئۇغۇلۇپ 16 ياشقىچە (1928 - يىلىغىچە) ئائىلە تەر- بىيىسىدە بولغان ۋە ئۆز ئاتىسىز مولا ھوشۇر دامولا ھاجىدا ئوقۇغان. 1928 - يىلدىن 1931 - يىلىغىچە كۆچا نامىيىسىدە موسايىپ دامولادا دىن ئوقۇغان. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوقۇشى ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەندىرىپ دېگەن نام بېرىلگەن. بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ مەنىسى بۆلبۈل دېگەن بولىدۇ. 1932 - يىلىدىن 1934 - يىلىغىچە 3 يىل قەشقەر دىنىي خانلىق مەد- رىسىتە ئوقۇپ دامولا دېگەن ئۇنۋاننى ئالغاندىن كېيىن ۋاقىتنى بوشقا ئوتكۈزمەسلىك ئۈچۈن 1936 - يىلىغىچە ھىندىستانغا بې- رىپ ئىككى يىلدىن دەرس ئوقۇغان. 1937-يىل دىن1942-يىلىغىچە

6 يىل ئەرەبىستاندىكى مەككىدە ئوقۇغان. ھەم ئوقۇتقۇچى بولغان. 1942 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە مىسىردا 4 يىل ئوقۇغان ھەم مۇساپىل ئەزھەر داشۋىسىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ دەل 35 ياشقا كىرگەن چاغلىرىدا مىسىرنىڭ ئەزھەر دېگەن تاغلىق مەكتىپىدە ھەر قايسى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ باشلىقى، پادىشاھلىرى ھەم دىنىي ئۆلىمالىرىنىڭ بىر قېتىملىق چوڭ يىغىندا ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن چۈشكەن سوئاللارغا جاۋاب بېرىشتە ئابدۇلئەزىزنىڭ بەرگەن جاۋابى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن شۇ قېتىملىق چوڭ يىغىندىلا مىسىرنىڭ پادىشاھى ئىنابدۇلئەزىزنى ماختاپ «بۇگۈندىن باشلاپ سېنىڭ ئىسمىڭ چىڭگىزخان بولسۇن، چۈنكى بۇرۇندا جۇڭگودا چىڭگىزخان دېگەن بىر كىشى ئۆتكەن. بۇ قېتىم سەن جۇڭگودىن 2 - قېتىم چىقتىڭ» دەپ جاكارلىغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئابدۇلئەزىز دېگەن ئىسىم چىڭگىزخان دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

«چىڭگىزخان» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئىناتاقلىق»، «مەشھۇر»، «ناھايىتى كۈچلۈك»، «تەڭداشسىز» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. ئۇ مىسىردىن ئەرەبىستانغا بېرىپ ماموت سىجىڭ بىلەن كۆرۈشكەن ھەم ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياپونىيىگە بارغان. شۇ مەزگىللەردە جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشى داۋاملىشىۋاتقان مەزگىل بولۇپ ئىنىم ئابدۇلئەزىزنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە: ياپونىنىڭ بىر باشلىقى «ھازىر جۇڭگو - ياپون ئۇرۇشى بولۇۋاتىدۇ. بىز جۇڭگونى چوقۇم بويسۇندۇرىمىز، سىلەر شىنجاڭدىكى مۇھىم ئادەملەر، سىلەر بېيجىڭغا بېرىڭلار بىز غەلىبە قىلغاندا چىڭگىزخان سەن شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي باشلىقى، ماموت

سىجاڭنى سەن ھەربىي باشلىقى بولىسەن» دېگەن. بۇ ئىككىسى ياپونىيىدىن بېيجىڭغا كەلگەندىن كېيىن شىمالىي شىنجاڭدا كومموئىنستلارنى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى، زىيالىيلارنى تۈتقۇن قىلىۋاتقان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ شىنجاڭغا بارماي ئاخىرى نەنجىڭ داشۇسىدە ئولتۇرغان. بۇ چاغدا مامۇت سىجاڭ ۋاپات بولغان. نامەزنى جىڭگىزخان چۈشۈرۈپ يەرلىكىكە قويغان.

چىڭگىزخان ئاخىرى جۇڭگونىڭ مىسىرىدىكى باش ئەلچىخانىسىدا بىر مەزگىل ئىشلەپ 1947 - يىلى 1 - ئايدا مىسىردىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەن. 15 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئالمىسى ۋە باشقا تۇغقانلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن بۈگۈر يېڭىسارغا كېلىپ 3 ئايدەك تۇرغاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى جاڭ جىجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى ماشىنا ئەۋەتىپ ئۇرۇمچىگە ئاپىرىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىچكى ئىشلار نازارىتىدە كوچاق، قوشۇمچە سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلىگەن. (ئەيسا بەگ رەئىس ئىدى). مۇشۇ ۋاقىت بەتتىم بۇزۇلۇپ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابى راۋاجلانغان مەزگىل بولۇپ توخسۇن، تۇرپان، پىچان ناھىيىلىرىنىڭ ھاكىملىرى ھاكىملىقنى تاشلاپ غۇلجا تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. بۇ ئورۇنلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى مۇرەككەپلەشىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بۇ 3 ناھىيىگە جەمئىيەت تەرتىپىنى تىنچىتىپ باشقىدىن ھاكىم سايلاش ئۈچۈن ئىنىم چىڭگىزخانىنى باشلىق، لى X X نى مۇئاۋىن باشلىق قىلىپ 25 دەك كىشىنى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى توخسۇن، تۇرپان، پىچان ناھىيىلىرىگە ئەۋەتىپ، توخسۇن ناھىيىسىگە

هامۇت داموللىنى شەنجاڭ، تۇرپانغا ئايدۇراخمان مۇھەتنىڭ ئورنىغا ئابلىمىت دېگەن چوڭ ئاخۇننى شەنجاڭ، پىچان ناھىيىسىگە ئۆكچۈن ۋاڭنىڭ ئىنىسى ئىسكەندەر غوجىنى شەنجاڭلىققا بەلگىلەپ تۇرمىدىكى مەھبۇسلارنى قويۇپ بېرىپ ۋەزىپىنى تاماملاپ 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇرۇمچىگە قايتىپ بارىدى. بۇ خىزمەتكە مېنمۇ بىرگە ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن مەنمۇ قاتناشتىم.

ئىنىم ئايدۇلاخۇنزۇ چىڭگىزخان بۇ ۋەزىپىنى تاماملاپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، شەنجاڭ ئۆلكىلىك ئۆيغۇر ئۆيۈشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى. 1948 - يىلى ئۆيغۇر ئۆيۈشمىسىغا رەئىسى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە جياڭ جېشىنى زۇڭتۇڭ سايلايدىغان ۋەكىل ناھزاتىنى تۆۋەندىكىچە چۈشۈرگەندە چىڭگىزخانىنى بۇگۈردىن ۋەكىل قىلىپ كۆرسەتتى. شۇ يىلى 4 - ئايدا بېيجىڭغا بېرىپ 9 - ئايدا قايتىپ كەلدى. جياڭ جېشىنى زۇڭتۇڭ سايلاش قۇرۇلتىيىغا بېرىپ قاتناشتى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىر ناھىيە، ئۇلايەت ئۆيغۇر ئۆيۈشمىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە تەكشۈرۈش ئۈچۈن باردى ھەم ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت دىنىي نازارەتكە باشلىق بولۇپ ھەربىر ناھىيىنىڭ چوڭ ئاخۇنلىرىنى بېكەتمەش تەستىقلاش ئىشلىرىنى بېجىردى.

1949 - يىل 7 - ئايدا تۇغقان يوقلاش ۋە ئارام ئېلىش ئۈچۈن بۈگۈر يېڭىساردىكى ئائىلىمىزگە كەلدى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئۇرۇمچىدىن ئۆلكىلىك تەمىنات نازارىتىنىڭ نازىرى مەمتىمىن بۇغرا، باش كاتىپ ئەيسا

بەگ، قۇربان قوداي، هاجى ياقۇپ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، پولات قادىر قاتارلىق كىشىلەر 3 ماشىنىدا يۈك - تاقىنى بېسىپ يېڭىسارىدىكى بىزنىڭ ئۆيگە چۈشۈپ چىگگىزخان بىلەن كۆرۈشۈپ بىر ئاخشام قونۇپ ئەتىسى جەنۇبقا (چەت ئەلگە) قاراپ ماڭغاندا سىددىق بەگنى بىرگە كېتەيلى دېسە ئۇ ئۇنىمىدى. ئىنىم چىگگىزخاننى ئۇنىمىغانغا ئۇنىماي بىرگە ئېلىپ ماڭدى. ئىنىم ئۇلار بىلەن بىللە ماڭغاندا 7 دانە يامبۇ، 400 سەر ياڭچەن، 17 سەر ئالتۇن، ئۇنىڭدىن باشقا ئېلى كۆپ قەغەز پۇلنى ئېلىپ ماڭدى. چېگرادا بارغاندا باشقىلار چېگرىدىن ئۆتۈپ كەتكەن. ئىنىم ئۆتەلمەي (كېچىكىپ قېلىپ) يەركەندە ئىككى ئاي تۇردى. قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئازادلىق ئارمىيە ئۇكامنى يەركەندىن قەشقەرگە چاقىرتىپ قەشقەر خانلىق مەدرىسە خەلق ھۆكۈمىتى، قەشقەر، ئاقسۇدىن چاقىرتقان دىنىي زاتلارنى 3 ئاي تەربىيەلەپ كۆرسىتىپ قاتناشتۇرۇپ 3 ئايدىن كېيىن قەشقەردە قولغا ئېلىپ 1950 - يىلى 7 - ئايدا قەشقەر تۇرمىسىدىن ئۇرۇمچى تۇرمىسىگە يۆتكەپ بىر يېرىم يىلدىن كېيىن 1952 - يىلنىڭ ئاخىرى ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.

چەرچەننىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى كى قىسقىچە ئەھۋالى ۋە ناھىيەبولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئازادلىققىچە ئۆتكەن ئامبال ياكى شەنجاڭلار

غوپۇر ئىزىز

چەرچەن ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى كېرىيە ناھىيىسىگە قاراشلىق چوڭراق بىرىيزغا باراۋەر جاي بولۇپ، بۇ جايغا بارلىق ھوقۇق جۈملىدىن مەمۇرىي ۋە دىنىي جەھەتتەھەمىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئىمتىيازغا ئىگە بىرلاكىشى باشچىلىق قىلىپ، بۇنداق باشلىقنىڭ مەنسەپ نامى ئاقساقال دەپ يىلىپ، چەرچەنگە شۇڭاقتىدا مولا ئىسلام ئاقساقلىم دېگەن كىشى نەچچە ئون يىل ھوكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن. شۇمەز - گىلدە باج-سېلىمقلارنى كېرىيىگە ئاپىرىپ بېرىدىغان، چوڭ-چوڭ دەۋائىشلىرى يۈز بەرسە دەۋاگەرلەر ئالاھىدە كېرىيىگە بېرىپ دەۋا ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ كېلىدىغان ئىدارە قىلىش ئۈسۈلى دا-ۋاملىشىۋاتقان بىر ۋاقىتتا، چەرچەن رەسمىي بىر ناھىيە بو-لۇپ قۇرۇلۇپ، تۇنجى قېتىم لوڭ دالاۋي (فاملىسى لوڭ بو-لۇپ، لوڭ دالاۋي دېگەن چەرچەن تارىخىدا مەشھۇر بىر ئام-بالىنىڭ نامى) دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ كەلگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا لوڭ ئامبال ئەينى زامانىدىكى ئادىل، ھەممىگە ئوخ-

شاش مۇئامىلە قىلمىدىغان ئادەم بولغاندىن تاشقىرى، چەرچەن-
گە كېلىپلا بۇجاينىڭ سۈيى مول، بوز يېرى كوپ ئىكەنلىكىنى
بىلگەنىدىن كېيىنلا پۇقرالارنى ھەيدەكەتلەندۇرۇپ بۈرۈن چۆكتۈل
يېزىسىنىڭ بېشىغىچىلىك سۇكىلىپ تۇرغان چوڭ ئوستەڭنى كې-
كەيتىپ چېپىپ، بۇئوستەڭنىڭ ئايىغىنى تـوغراقلىق يېزىسىنىڭ
چاتقىچىلىك ئېلىپ كېلىپ، بۇنىڭ بىلەن ئوستەڭ ئىككى تە-
رىپىدە كۆپلىگەن بوز يەر ئېچىلىپ يـۈرت ئاۋاتلاشقان. مۇشۇ
جەريانىدا لوڭ ئامبال چەرچەندىن بىرنەچچە قېتىم يـۆتكىلىشكە
توغرا كەلگەندە، يۈرت خەلقى يوقسۇلغا ئىلتىماس قىلىپ ئىككى
يىلدىن ئارتۇق ئامبال بولغان، كېيىن ئاخىرى يۇقىرىدىن يۆتـ-
كەپ كەتتىم، لوڭ ئامبالنىڭ ئورنىغا يىڭ داردىن دېگەن كە-
شى ئامبال بولۇپ كەلگەندىن كېيىنمۇ، پۇقرالار يۇقىرىغا ئىلـ-
تىماس سۇنۇپ، ئورۇمچىگىچىلىك ئادەم بېرىپ، لوڭ ئامبال-
نى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن لـوڭ ئـامبال ئىككى
يىلدىن كېيىن چەرچەنگە كېلىپ يەنە 3 يىلدىن ئارتۇق ئام-
بال بولغان. بۇجەريانىدا يەنە پۇقرالارنى ھەيدەكەتلەندۇرۇپ ئىلـ-
گىرى تـوختىتىپ قـويغان تۇغراقلىق چاتتىن بـاشلاپ ئۆس-
تەڭ چېپىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆستەڭ ئايىغىنى ھازىرقى جان-
داتېردىم كەنتىگە ئېلىپ كېلىپ، ئۆستەڭنىڭ 2 تەرىپىدىكى بـوز
يەرلەرنى پوقرالارگەئايرىپبېرىپكۆپلىگەنبوزيەر ئېچىلىپ، ھا-
زىرقى باغئېرىق يېزىغا ئاساس سېلىنغان. «جاندا تېرىم»دېگەن
نامنىڭ مەيدانغا چىقىشىمۇ، دەل شۇ ۋاقتىدا پۇقرالارغا بوز-
يەر ئايرىپ بېرىش جەريانىدا سايىت ئىسمىنىڭ كۆپ پەرزەن-
تىنىڭ بىر پۇقرا چوكى 15 ياش كىچىكى بىرياش ئەتىراپە-

ەدىكى قىز ئوغۇل 9 ـ 10 دەك بالىلىرىنى ئېلىپ ئۆستەك بـو-
يىغا كېلىپ لوك ئامبالغا: «مېنىك بالىلىرىم كۆپ ئۈچۈن مـاڭا
كۆپىرەك يەر بېرىڭ»دەپ تەلەپ قويغان. بۈچاغدا بۇنچىۋالائۇش-
شاق كۆپ بالىلىق كىشىنى كۆرگەن كىشىلەر: «بۇئادەم جاندا-
دەك كۆپ بالىلىق ئىكەنغۇ» دېيىشىپ كۆلۈشۈپ كەتكەن، ھەم
بۇسايىت ئاكىغا كۆپرەك بوزيەر ئايرىپ بېرىلگەن بولۇپ، بـۇ
كىشى ئۆزبالىلىرى بىلەن نۇرغۇن بوز يەر ئېچىپ تىرىلىۋاتقىلـ
غان، دېمەك، شۇنىدىن بۇيان شۇ سايىت ئاكام ئاچقان بوزيەر-
لەرنى «جانداتېرىم»دەپ ئاتاپ تاكى ھازىرغىچىلىك بۇنام ئا-
لاھىدە بىر كـەنتنىڭ نامى بولىۋاقتا. ھەم شۇ سايىت ئاكامنىڭ
پۈتكۈل ئەۋلادى ئۆز ئىسمىگە «جاندا»دېگەن لەقەمنى قوشۇپ
قوللىنىپ كەلمەكتە.

لوك ئامبال چەرچەنلىك دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەق-
قىياتى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىش بىلەنبىرلا ۋاقتىتا يەنە جاڭ-
گـالسايى قـاتارلىق جايلاردا قاش تېشى بـارلىقىنى بايقاپ،
يۇنۇس ئاخۇن دېگەن بىر خۇيزۇبىلەن شېرىكلىشىپ، قاش تېشى
كېنى بەرپا قىلىپ، قاش تېشى قازغان.

لوك ئامبال بىرىنچى قېتىم يۆتكۈلۈپ كەتكەندە بـۇنىڭ
ئوزنىغا پىك دارىن (پىك فامىلىسىك) دېگەن كىشى ئامبالبو-
لۇپ كېلىپ، ئۇمۇپۇقىرالارنى باشلاپ يېڭى ئۆستەك يېزىغا سـۈ
باشلاپ بېرىش ئۈچۈن بىر ئۆستەك چاپتۇرغان. ئۆستەڭنىڭ نا-
مى تەبىئىي ھالدىلا «پىك دارىن ئۆستىكى»دەپ ئاتىلىپ قال-
غان. كېيىن-كېيىن بۇنام ئۇنتۇلۇپ قېلىندى. پىك دارىن يەنـە
چوڭكۆل يېزىدىكى ھازىرقى «ئامبال باغ» دېگەن جايىنمۇ بوز-

يەر ئۈستىگە دەرەخ تىكتۇرۇپ ئاۋات قىلغان.

لوك ئامبال 2 - قېتىم قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغالادارىن (ئەسلى ئۇيغۇر، يۇرتى ئاقسۇدىن. مەھەممەت بەگ) دېگەن كىشى كېلىپ ئامبال بولۇپ بەرەر يىلدىن كېيىن قايتىپ كەتكەن.

لادارىنىڭ ئورنىغا ئادارىن (ئۇيغۇر، قەشقەرلىك بولۇپ ئۇيغۇرچە ئىسمىنى بىلمىدىغان كىشى يوق) ئامبال بولۇپ ئۈمۇ بەرەر يىلدىن كېيىن كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ياقۇپ بەگ (ئۇيغۇر، قەشقەرلىك) ئامبال بولۇپ، بۇمۇ بەرەر يىلدىن كېيىن كەتكەن، ئۇنىڭ ئورنىغا خەندارىن (خۇيزۇ) ئامبال بولۇپ، بۇمۇ بىر يىلدىن كېيىن قايتىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شوي دارىن (شوي‌جىڭكو، خەنزۇ) دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ، بۇ كىشى ئەينى‌ۋاقىتتىدوكى ھۆكۈمەت بىناسىنى قايتىدىن ياساپ، خېلى كۆركەملىك قىلغان. بۇ بىنانىڭ «داتاڭ»دېگەن جايىنىڭ ئۈستىگە ئۈچ ئىسمىنى شۇي جىڭكو دېگەن خەتنى يا-غاچقا يېزىپ قويغان بولۇپ، بۇياغاچ ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىۋېتىلدى. شۇي‌نىڭ ئورنىغا چەرچەنلىك قازىسى كېرەم ئەلەم دېگەن باشلىق بولۇپ 6 ئايغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ يانچۇق تومىلغان، بۇنىڭ ئورنىغا خوتەندىن مەسۇم ھاجى دامولا دېگەن كېلىپ ئۈزىنى ۋالى دەپ ئاتاپ، بەرەرىيل ھۆكۈم سۈرۈپ، ساپ قىزىل-خوتون ئېلىش بىلەن چەرچەندىن كەتتى. مەسۇم ھاجىدىن كېيىن ماخۇسەن ۋاقتى بولۇپ، لوك قامىلىلىك بەرخەنزۇ ئامبال بولۇپ كېلىپ بەرەرىيل بولمايلا خوتەنگە قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا چەرچەنلىك ئالتۇن بېگى قۇربان

الا دېگەن شەنجاك بولۇپ بىرىيل ھۆكۈم سۈردى.

ئۇنىڭ ئورنىغا چەرچەنلىك نىياز دۆڭ دېگەن شەنجاك بولۇپ ھەرئىككىسى ماخۇسەنگە ئالتۇن توپلاپ بېرىش بىلەن ۋەزىيانچۇقىنى تولدۇرۇپ جاھاندىن ئۆتتى. نىياز دۆڭنىڭ ئورنىغا قەشقەرلىك ئۆمەرھاجى دېگەن كىشى شەنجاك، كېرىيەلىك ئوسمان ئاخۇن دېگەن كىشى مۇئاۋىن شەنجاك بولۇپ تۇرغاندا ماخۇسەنلەر خوتەنده تارمار بولۇپ، بۇ ئىككى شەنجاڭنىڭ ھەيى كىشىلىرى ئۇرۇشچىگە ئېلىپكېتىپ تۇگەتتى.

شاك شەھەي ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇش بىلەن چەرچەنگە شەرىپ ئىسمىلىك بىرئادەم شەنجاك بولغان، بۇئادەم ئۆزى تاشقىنى موڭغۇلىيەدە ئوقۇغان بولۇپ، روس، موڭغۇل تىلىغا ئۇستا ئىكەن، ھەزكورشەرىپ شەنجاك ئىشقا چۈشۈش بىلەنلا ماخۇسەن ۋاقتىدا يېرىم كۈن خەنزۇچە ئوقۇيدىغان ئىككى سىنىپلىق 60 ئوقۇغۇچىنى يىغىپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدىغان يەنىمي مەكتەپ بەرپا قىلىپ، بۇمەكتەپنىڭ مۇئەللىملىك ئىشلىرىنى باشقا ئىدارە-ئورۇنلارىدىن ۋاقىتلىق مۇئەللىم تەكلىپ قىلىپ ھەل قىلغان. ھەمدە چەرچەنىڭ ھازىرقى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىركىتى ئالدىدىن باشلاپ يول تۈزلەپ تاكى تاتراڭغا بارغىچىلىك ئارىلىقتىكى ئەگرى-توقايلىق يولنى ئۈدۈل قىلىپ تۈزەپ، يول مۇساپىسى كۆپ دەرىجىدە قىسقارغان. شۇنداقلا ھازىرقى ئايرودورومنىڭ ئائىلىلىكلەر قوروسى بېنىغىچىلىك بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە كۆپلىگەن قاراتېرەك تىكتۇرۇپ كۆپلىگەن دەرەخزارلىق مەيدانغا كېلىپ، بۇدەرەخلەرنى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ كىشىلەر ئىشلەتتى. يەنە مەزكور شەرىپ شەنجاك ئەينى

ۋاقىتتا يۇقىرىنىڭ يوليورۇقى بىلەن ھازىرقى ئايرودرومنى ئەسـ
لىگە كەلتۈرگەن 40 ـ، 41ـ يىللىرى چەرچەنگە ھەرقېتىم 2 يا ـ
كى 3دىن بولۇپ 4قېتىم ئايروپىلان قاتنىغان. ھەمدە مەكتەپ
ئوقۇغۇچىلىرىنى تەشكىللەپ، سەنئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغان.
ھازىرقى خەلق ھۆكۈمىتى بىناسىنىڭ ئورنىغا تەخمىنەن 20
مو ئەتراپىدا بىر بۈك ـ باراقسان باغ بىنا قىلىپ، بۇنىڭ ئە ـ
چىگە بىر دانە ئېگىز كۈزەتمە قىلىپ ئويون قويۇش سەھنىسى
سالغان. ھەم بىرلا ۋاقىتتا 8 ئادەم ئۈچالايدىغان چاقى پەلەك
ياسىتىپ، ئوقۇغۇچى ۋە باشقىلارنىڭ مەدەنى كۆڭۈل ئېچىش
ئىشلىرىغا شارائىت يارىتقان.

شىرىپ شەنجاڭ مۇشۇنداق ئىشلارنى ئىشلەۋاتقاندا بىركې ـ
چىدىلا يۇقىرىدىن شۇڭشەينىڭ بىر گورۇپپا كىشلىرى كېلىپ
چەرچەندىكى ئىدارىلەرنىڭ بارلىق ئەمەلدارلىرىنى قولغا ئالغان ـ
دا شىرىپ شەنجاڭنىمۇ قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېتىپ،
ئۇنىڭ ئورنىغا چەرچەندىن يۈسۈپ شاڭزوك دېگەن بىرسودىگەر ـ
نى شەنجاڭ قىلىپ بۇ ئادەمنىمۇ بىرىلغا قالماي قولغا ئېلىپ
ئۈرۈمچىگە ئەكەتكەن.

يۈسۈپ شەنجاڭنىڭ ئورنىغا ئەينى چاغدىكى ناھىيىلىك
ھۆكۈمەت كاتىپلىرىدىن بۆلۈم باشلىقى يىن دوڭپېن دېگەن شەرقىي
شىمالىلىق بىر خەنزۇ كىشى شەنجاڭ بولغان. بىرىلغا قالماي بۇ ـ
نىڭ ئورنىغا يۇقىرىدىن يەنگوچىنىڭ دېگەن خەنزوكىشى شەنجاڭ
بولۇپ كېلىپ چەرچەنتىكى سۇ ئىشلىرىدا كەلكۈندىن مۇداپىئە
كۈرۈش، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى
قىلمۇاتقاندا، شىنجاڭغا گومىنداڭنىڭ تەسىرى كىرىپ خاچەنپالا

دېگەن كىشىنى يەڭگوچەكنىڭ ئورنىغا شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. ھەمدە شۇنىڭغا قوشۇپ ئۇرۇمچىدىن ئابدۇرېھىم روزى دېگەننى ۋۇئاۋىن شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. بۇ ۋاقىت شىنجاڭدىكى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئۈچقۇنلىرى تازا كۈچەيگەن بىر ۋاقىت بولۇپ، مەزكۇر خاچەنپاڭ شەنجاڭ: «چەرچەندە بىر توپىلاڭ چىلار گۇروھىي بار ئىكەن» دەپ يۇرتتىكى چوڭ ئاخۇن ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى يۇرت مۇتەئەرلىرىنى كۆپلەپ تۇتۇپ قولىغا ئالغان. كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى «بىزنىڭ ئاساسلىق تايانچىلىرىمىزگە زەربە بېرىپ خاتا ئىش قىلىپسەن» دەپ، قارا شەھەر ۋالىسى زوشۇپىڭ ئارقىلىق خاچەنپاڭنى ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاپ، 1946 - يىلنىڭ باشلىرى ئۇنىڭ ئورنىغا كورلىلىق سايىت ھاجىنى دېگەننى شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. شۇ كۈنلەردە 3 ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش توختىتىپ II مادىيلىق بىتىم ئىمزالانغان بولۇپ II - ئايغا كەلگەندە بىتىم مادىيلىرى بويىچە باشقا ناھىيىلەرگە ئوخشاشلا چەرچەندىمۇ سايلام ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، قارا شەھەر ۋىلايىتىدىن باھاۋۇددىن تۇرقى قاتارلىق كىشىلەردىن تەركىپ تاپقان سايلامغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى كېلىپ، ھاكىملارنى سايلاش ئېلىپ بېرىلغاندا چەرچەن خەلقى سايىت ھاجىنى ھاكىملىققىتىن قالدۇرۇپ بۇنىڭ ئورنىغا بەختيار ئابدۇرېھىم (بەختىيار ئابدۇرېھىم قەشقەرلىك بولۇپ، سوۋېتگەر. 1941 - يىللىرى ئۇيغۇر مەدەنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىگە رەئىس بولغان. يەرلىك كىشىلەر بەختى ئاخۇن پەرەك دېيىشىدۇ) نى ھاكىملىققا، نىياز بۇرھاننى (چەرچەنلىك، ئىلگىرى خەنزۇ مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ

يېتەشكەن، سايلام ۋاقتىدا ماڭارىپ بۆلۈمىنىڭ كوچىكى ئىدى) مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلىغان. 1947 - يىلنىڭ كىرىشى بىلەن ئەتىيازدا بەختى شەنجاڭ دەرھال بازار خەلقىنى ھەرىكەتلەن-دۈرۈپ ۋە بۇيرۇپ، چەرچەن بازىرىنىڭ ئاھايىتى تار كوچىلىرىنى كېڭەيتىپ، رەستىلەرنى رەتلەپ چىقىپ پۈتۈن بازار كوچىلىرىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئېرىق ئالدۇرۇپ، رەتلىك قىلىپ دەرەخ تىكتۈرگەن ھەم سېلىنغان دەرەخلەرنى ھەر بىر ئائىلىلەرگە توتتۇرۇپ، ئەگەر قۇرۇتۇپ قويۇلسا تۆلەش ۋە ئورنىغا دەرەخ تىكىشتىن تاشقىرى قۇرۇتۇلغان دەرەخنىڭ ئاز - كۆپلىكىگە قاراپ جازا قوللىنىدىغانلىقى ھەققىدە قاتتىق بۇيرۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن پۈتكۈل دەرەخ كۆكلەپ، چەرچەن بازىرى تارىخىدا تۇنجى قېتىم بۇك - باراخ-سانلىق مەنزىرە بارلىققا كېلىپ شۇ ۋاقىتتا تىكىلگەن كۆپلىگەن دەرەخ-لەر ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۆپلىگەن ئېھتىياجىنى قامدىغاندىن سىرت، بەزى دەرەخلەر ھازىرغىچە ساقلانماقتا.

1947 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىغا كەلگەندە گومىن-داڭ ھۆكۈمىتى بەختى شەنجاڭنى ئىشەنچسىز دەپ قاراپ، شەنجاڭلىقتىن قالدۇرۇپ ئورنىغا رېن جۇڭيىنى (شۇ ۋاقىتدا رېن پوسىلىك دەپ ئاتىلاتتى) شەنجاڭلىققا تەكلەپ، نىياز بۇرھاننى يەنىلا مۇئاۋىن ھاكىملىققا قالدۇرغان، شۇندىن تارتىپ بۇ ئىككىلى كىشى (رېن جۇڭيې بىلەن نىياز بۇرھان) تاكى 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنىي شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان ۋە 1950 - يىل 2 - ئايدا ئاھىيىمىزگە خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىز يېتىپ كەلگەنگە قەدەر ھاكىم بولۇپ كەلگەن. ئازادلىقتىن ئىلگىرى بۇ شەنجاڭلار چاقلىق - چەر-

چەن يوللىرىنى ۋە چەرچەندىن - شوداگىچە ئارىلىقتىكى چەرچەن - كېرىيە يولىنى تۇزلەش قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. (بۇ يوللاردا ماشىنا قاتنىمايدى).

شىنجاڭ تەنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش كەلگەندىن كېيىن 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا گومىنداڭنىڭ 128 - لۈي 382 - تۈەن 3 - يىگىنغا قاراشلىق چەرچەندە تۇرۇشلۇق 9 - لىيەندىكى «لو» فامىلىلىك بىر مۇئاۋىن لىيەنجاڭ باشلىق بىر بۆلۈك جاھىللار گۇروھى ھەقىقەتكە قايتىشقا قارشىلىق قىلىپ، چەرچەننى بۆلاڭ - تالاڭ قىلىشقا تەييارلانغاندا لى فامىلىلىك لىيەنجاڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ، بۆلاڭ - تالاڭ قىلدۇرماسلىقنى قانچە ھەرىكەت قىلىپ باققان بولسىمۇ، ئاخىر جاھىللارنىڭ پەيلى بۇزۇلۇپ، ئەھۋال جىددىيلەشكەندە لى لىيەنجاڭ ئەھۋالنى شەنجاڭلارغا يەتكۈزگەن. بۇ ۋاقىتدا ردن جۇتەي بىلەن نىياز بۇرھانلار «ئەسكەرلەرگە ئالتۇن - كۆمۈشنى يىغىپ بەرسەك، بۆلاڭ - تالاڭ قىلمىسا» دېگەن ئىنكاسىنى بىلدۈرگەن. ئاخىر نەتىجىدە جاھىللار گۇروھى «چەكلىك مۇددەتتە ئالتۇن - كۆمۈش بەرمىسە، جەزمەن بۆلاڭ - تالاڭ قىلىمىز» دېگەن شەرتنى قويغانلىقتىن، يۇرت ئىچىدە بىر كېچە - كۈندۈز ئالتۇن - كۆمۈش يىغىش جىددىچىلىكى يۈز بېرىپ، بەزى كىشىلەر ئالتۇن - كۆمۈش بېرىش جەھەتتە ئاساقا چىقىش قاتارلىق ئازابلارغا ئۇچراپ، جاھىللارنىڭ شەرتى ئورۇنلانغاندىن كېيىن، چەرچەن ناھىيىسى بۆلاڭ-تالاڭ ۋە باشقا ئاپەتلەردىن ساقلاپ قېلىنغان. ھېلىقى جاھىللار گۇروھىنىڭ باشلىقى مۇئاۋىن لىيەنجاڭ ۋە بىر نەچەر يېيىجاڭغا

1950 ـ يىلنىڭ ئوتتۇرلىرىدا كورلىدا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ ئېتىلدى.

مېنىڭ بىلىدىغان ۋە كۆرگەنلىرىمدىن باشقا يەنە ئازغىنە ئاڭلىغانلىرىم يۈقىرقىلاردىن ئىبارەت. مېنىڭ تۇتۇۋېلىش ۋە يېزىش قابىلىيىتىم چەكلىك بولغاچقا، يېزىلمىش تەرتىپىياخشى ياكى تولۇق بولمىغان يەرلىرى كۆرۈلۈشتىن خالى بولۇش قىيىن. شۇنىڭ ئۈچۈن بولداشلارنىڭ بولۇپمۇ چەرچەنلىك ئەھۋالىدىن خەۋىرى بار پىشقەدەملەرنىڭ تولۇقلاپ قويۇشىنى، تۈزىتىشىنى چىن قەلبىمدىن سورايمەن.

ئۆتمۈشتىكى بۇگۈر ھاكىمىيىتى توغرىسىدا

ئەھمەت ئىبراھىم، سۈلايمان بارات

۱. بۇگۇر ناھىيىسىدىكى خەلق قوزغىلىڭى

1927 - يىلىدىن 1933 - يىلغىچە جىڭشۇرىن دەۋرى بولۇپ، يالغۇزلۇقتىكى (لوجاڭجۇن) تەخمىتىن چۈشۈپ شىنجاڭ تارىمۇ مالىماتاق بولغان ۋاقىت ئىدى. جىڭشۇرىن، شىڭشىسەي، ماخۇسەن، ماجۇڭيىڭلارنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشلىرى ۋە خوجا نىياز ھاجى قوماندانلىق قىلغان مىللىي زۇلۇمغا قارشى خەلقنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇشلىرى ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈش بىلەن نۇرغۇن قالايمىقانچىلىق ۋە ۋەيرانچىلىقنى كەلتۈردى. ئۇنىڭ دەسىرى ھەر قايسى جايلارغا كېڭەيدى، شۇ مەزگىللەردە بۇگۇر ناھىيىسى ئىچىدىن (بۇگۇر ناھىيىسى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، جەنۇبى شىنجاڭ چوڭ تاش يول ناھىيە مەركىزىنى كېسىپ ئۆتىدۇ). ماخۇسەن، ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى ئۇ تەرەپ - بۇ تەرەپلەرگە ئۆتۈپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، بۇگۇر ناھىيىسىدىمۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ سامان قەغەزدىن قەغەز پۇل بېسىپ تارقىتىپ بارلىق سودا-سېتىق ئىشلىرىدا ئاشۇ خىل پۇلنى ئىشلىتىشكە مەجبۇرلاپ كۆپلەپ سودىگەرلەردىن مالالارنى سېتىپ ئېلىپ 4-5 ئاي ئۆتكەندىن كې-

يەن قېچىپ كەتكەن. خەلقلەر بۇ خىل پۇلنى ئىشلىتەلمەي ئا-
خىرى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان. خەلقنە ئۇرغۇن زىيانلارنى سالغان.
قۇمۇل خوجا نىيازھاجى قوماندانلىقىدىكى مىللىي زۇلۇمغا قار-
شى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى كۈچۈيۈپ ئۇرۇمچى ۋە
تۇرپان تەرەپتىن جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلەپ كىلى-
ۋاتقىدۇ دېگەن خەۋەرلەر بۇگۈر ناھىيىسىگە تارقالغاندا 1933 -
يىلى 11-ئايلاردا بۇگۈر ناھىيىسىنىڭ مەركىزىدىن 30 نەچچە كى-
لومېتىر يىراقلىقتىكى شەرق تەرەپتىكى يېڭىسار يېزىسىدىن نىياز
خەلپە (ئەسلى يۇرتى قۇمۇلدىن 50 ياش ئەتىراپىدا) زوڭمىراپ
نەمەتلەر بىر قىسىم پولكانلارنى ئاساس قىلغان ھالدا 200 دىن
ئارتۇق خەلقىنى قوزغاپ تەشكىللەپ بۇگۈر ئامبال ئوردىسىغا
ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىغان. (شۇ ۋاقىتتا چېدىر يېزىسىدىن
ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن تەشكىللەنگەن ياقۇپ پولگان، بەكرى،
مەمتىمىن ئىلى ئاقساقاللار باشچىلىقىدا 45 نەپەردەك پولگانلار
تەشكىللىنىپ ئاتلىق كېلىپ قوشۇلۇپ) بۇلار كېچىسى مەخپى
ھالدا بۇگۈرگە يۇرۇش قىلغان، ئۇلار چوڭ يول بىلەن ماڭ-
ماستىن تاغ ياقىلاپ سايلىق بىلەن يوشۇرۇن ھالدا مېڭىپ
ئۆتەڭ مەھەللىدىكى قومۇلۇق نىياز داردىن دېگەن كىشىنىڭ
جايىغا كېلىپ مەسلىھەتلىشىپ، بۇگۈر بازار ئېچىدىكى بىر قە-
سىم كىشىلەر بىلەن قوشۇلۇپ، يامۇلغا ئەلچى ئادەم ئەۋەتكەن.
نىياز خەلپە، نەمەت مىراپلار قوشۇنلارنى باشلاپ بۇگۈر شەھەر
ئېچىگە باستۇرۇپ كىرگەن. ئامبال قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۆپلىكى-
دىن قورقۇپ كېتىپ، ھەم قوغدىغۇچى ئەسكەرلەرنىڭ يوقلىقى-
دىن ئۆزى باش بولۇپ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى بۇتخانىغا

يەققان. شۇ ئارىلىقتا قوزغىلاڭچى قوشۇنلار كىلىپ ياڭيىڭتاڭ شەنجاڭ باشچىلىقىدىكى 17 ئـەسكەرنى بىراقلا ھالاك قىلغان.

شۇ ۋاقىتتا خەلقلەرنىڭ ئاشـۇ شەنجاڭغا بولغان ئۆچمەنـلىكىنىڭ كۈچلۈكلىكى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم سودا-سېتىق بـىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خەنزۇ پۇقرالارمۇ شۇ قېتىمقى ۋەقەلەردە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان، بەزى خەنزۇ بالىلىرى ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغاندا دادولان يېزىسى يېڭىباغ مەھەللىسى ۋە لاپا مەھەللىسىدىكى ئابدۇراخمان ھاجى، دۆلەت ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر بىر نەچچە يېتىم بالىلارنى بالا قىلىپ بېقىپ چوڭ قىلغان، بەزى قىزلارنى ئوغۇللىرىغا، ئۇرۇق تۇغقانـلىرىنىڭ ئوغۇل بالىلىرىغا نىكاھ قىلدۇرۇپ كىلىن قىلىۋالغان، بەزىلىرىنى كېيىن ئۇرۇق تۇغقانلىرى كېلىپ كۆپ رەھـمـەت ئېيتىپ ئېلىپ كەتكەن.

نىياز خەلىپىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى بۇگۇرنى ئىشغال قىلىپ ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ مەھەممەت قاسىم (ناداردىن، نادەيجو دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن كىشىنى ھاكىم قىلىپ بەلگىلەپ ھەر بىر يىزىدىن سېلىق سېلىپ 300 گە يېقىن يىش ۋە ئوتـتۇرا ياشلارنى تەشكىللەپ قوغداش ئەترىتى قىلـىپ قـۇرۇپ، ھاكىمنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ كۈچـاغا يۈرۈش قىلىپ، ماجوگىيىڭـنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشقان. ماجوگىيىڭنىڭ كاڭمـەزە دېگەن ۋۇگۇەنى نىياز خەلىپىنى — «سەن بۇگۇردە خۇيـزۇلارنى بۇلاپسەن»دېگەن‌بەتنام‌سۆز بىلەن‌ئۇنى‌كوچاردا ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋاتقان. نەتىجىدە نىياز خەلىپىنىڭ قوشۇنلىرى تارمار بولۇپ ماجۇڭـچىڭنىڭ ئەسكەرلىرى بۇگۇرگە قايتا بېسىپ كىرىپ ھـاكىم مە-

ھەممەت قاسىمنىڭ ھاكىملىق ئەمىلىنى ئېلىپ تاشلاپ ئورنىغا ماسۇكىنى دېگەن خۇيزۇ كىشىنى ھاكىم قىلغان. ئارىلىقتىن ئۇزۇن ئۆتمەي قۇمۇللۇق خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئارقا سەپ قوشۇنلىرى ماجۇكىيەڭنىڭ خۇيزۇ ئەسكەرلىرىنى جەنۇبىي شىمال جاڭ تەرەپكە قاراتقىچ قوغلاپ مېڭىپ بۈگۈرگە كەلگەندە خۇيزۇ شەنجاڭ ماسۇكىيىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ نىياز دارىن (قۇمۇللۇق) نى ھاكىم قىلىپ بەلگىلىگەن. 1934 - يىلى 4 - ئايدا شىڭشىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئەتتىسادىي توختام ئىمزالىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى ۋە قورال كۈچىگە تايىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ماجۇكىيەڭنىڭ قوشۇنلىرىنى باستۇرۇپ ئۈرۈز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەندىن كەيىن ھاكىمىيەت دائىم ئۈزگىرىپ قولدىن - قولغا ئۆتۈپ پاراكەندە چىلىك دائىم بولۇپ تۇرغان. شىڭشىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن ھاكىملارنى مۇقىملاپ گوڭمىنجۇي ئىدارىسى قۇردى.

2_ شىڭشىسەينىڭ بۈگۈر ئاھىمىسىدىكى خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ ئەھۋالى

شىڭشىسەي ئىلغار ۋەتەنپەرۋەر قىياپەتتىگە كىرىۋالغان ئالدامچى، ساختىپەز جاللات بولۇپ، كېرۈنۈشتە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ ئوزىنى «دۇيەن» دەپ ئاتىۋالدى. ئۇ، ئۈرۈز ھاكىمىيىتىنى ساقلاش، مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنى

قۇردى. جۇملىدىن بۇگۈرناھىيىسىدىمۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدا-
رىسىنى قۇرۇپ، خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگەتۇرپانلىق تۇردىئىسمەملىك-
كەشمىنى جۇيجاڭ قىلىپ بەلگىلىدى. جۇيجاڭدىن باشقا، دۇسا-شۇڭگەن،
دۇسايۇەن، كۆيجى، خوجى (ئوپۇس ئىشخانا مەسئۇلى) خوجى
يۇەن قاتارلىقلار گۇڭئەنجۇينىڭ مەھۇرىي خادىملىرى بولۇپ
ھېسابلىنىدۇ. يەنە گۇڭئەنجۇيدە 25 ئەتىراپىدا قوغداش ساقچى-
لىرى بولۇپ كېچە - كۈندۈز نۆۋەتلىشىپ گۇڭئەنجۇ دەرۋازىسى
ئالدىدا پوستا تۇراتتى. 1942 - يىلغىچە گۇڭئەنجۇي دەپ ئا-
تالدى. 1943-يىلى ھاكىمىيەت گومىنداڭغاۋتۇپ، ساقچى ئىدارىسى
قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1934 - يىلدىن 1943 - يىلغىچە بۇگۈر
ناھىيىلىك گۇڭئەنجۇيدە تۇردى، سۈتەنشى، جاڭچاڭلۇ، نۇر،
جاۋجاجۇن قاتارلىقلار جۇيجاڭ بولدى. بۇگۈر ناھىيىسىنىڭ يېڭ-
سار، چىدىر يېزىلىرىدا پەيچۇسىلار قۇرۇلدى.

شىڭشىسەينىڭ تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى ھەممىلا جايدا
كۆچەيدى، ھەم كەسكىنلەشتى. ئاۋۇت قازى، ئابلاخان باي،
ئەلابەگ، ھوشۇر خوجاڭلارنى تۇتقۇن قىلىپ ئۇرۇمچى تۇرمە-
سىغا ئاپىرىپ سولىدى. بۇلاردىن ھۇشۇر خوجاڭ ئۇرۇمچى تۇر-
مىسىدە 3 يىل قامىلىپ قايتىپ كەلدى. قالغانلىرىنى ئۇرۇم-
چى تۇرمىسىدە شىڭشىسەي ئۆلتۈرۈۋەتتى.

جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ئىدارە، بەكتەپ، جەمئىيەت، شەھەر،
يېزىلارنى دائىم تەكشۈرۈپ قاتتىق كونترول قىلاتتى. يولۇچى-
لارنى قاتتىق سۈرۈشتە قىلىپ تەكشۈرەتتى. ھەممە ئورۇنلار-
دا گۇڭئەننىڭ مەخپى خادىملىرى، مەخپىي خەۋەرچىلىرى
بار بولۇپ، بۇلارئىنۇاسۈزلەرقىلغۇچى، قىمارئويىنىغۇچى، نەشەئىپيون

چەككۈچى ۋە نەشە ساتقۇچىلار، خىيانەتچىلەر ئۇستىدىن خەۋەر بېرىپ تۇراتتى. بۇ خەۋەرچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ مەخپىي ئىسمى بولۇپ، بۇ ئىسىملارنى گۈڭگۈنجۇي بەلگىلەپ بەرگەن. خەۋەر يازغۇچىلار مەخپىي خەۋەرلىرىگە ئۆزىنىڭ مەخپىي ئىسمىنى يازاتتى. مەخپىيەتلىكنى قاتتىق ساقلاش تۈزۈملىرى ئورنىتىلغان، شۇڭشى سەي يەنە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى گۈڭگۈنلەرنىڭ مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشلىرىغا بېرىپ يول ماڭغۇچىلارنى قاتتىق تەكشۈرۈپ رازۋېتكا قىلاتتى. يولۇچىلارنى تەزىملاپ يول خېتى كىسىپ بېرىلگەندە يول خېتىگە مەخپىي بەلگە قويۇلغان، گۇمانلىق ئادەم دەپ قارالغان ھەم گۈڭگۈنگە ئورنىدا ئىنى (مەسلىسى) بار دەپ قارالغان كىشىلەرنىڭ يول خېتىگە خەنزۇچە 行 (شۇڭ) دېگەن تامغا بېسىلاتتى. بۇخىل يول خېتى بىلەن ماڭغۇچىلار ھەر قانداق بىر جايغا بارسا گۈڭگۈنگە ئورۇنلىرىدىن رازۋېتكا قىلىش ئۈچۈن ئارقىسىغا يوشۇرۇن ئادەم سېلىپ قويىاتتى، يول خېتىگە 通 (تۇڭ) دېگەن تامغا بېسىلسا بۇخىل كىشىلەر قولغا ئېلىنغانلارنىڭ ئائىلىلىرىگە ئاۋارىچىلىق يەتكۈزەتتى. بۇنداق كىشىلەرنىمۇ قاتتىق تەكشۈرەتتى.

گۈڭگۈنجۇي خادىملىرىنىڭ ھەربىي ئۇنۋانى بولۇپ، ئۇنۋانى ئۇرۇمچى باش گۈڭگۈنجۇيىدىن تارقىتىپ بېرەتتى. ھەم قىشلىق - يازلىق بىر يۈرۈش كىيىملىرىنى ھۆكۈمەت تارقىتىپ بېرەتتى. ساقچى خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى يېرىم مۇئاش بولۇپ، يېرىمىگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ھەقسىز ئاشلىق بېرەتتى.

پوچتاۋە ئۇنىڭ قامال قىلىنىشى

شىڭشى‌سەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ھەر قايسى جايلاردىكى پوچتىخانىلار قاتتىق كونترول قىلىنغان. بۇگۈر پوچتىخانىدا بىرنەچچە داۋە ئات بولۇپ خەت - چەكلەرنى پوچتالىيون ئاتلىق توشۇيتتى.

پەيچۇسونىڭ تەكشۈرىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كۈچا تەرەپتىن كەلگەن خەتنى كورلىغا، كورلا تەرەپتىن كەلگەن خەتنى كۈچارغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. خەت-چەكلەرنىڭ كۆپ‌چۇنچىسى ھۆكۈمەتنىڭ خەت ئالاقىسى بولۇپ خەلقنىڭ شەخسى خەت-چەكلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى. شۇ مەزگىللەردە گۈزەل جۇي ھەممە ئورۇنلاردىن يۇقىرى، ھوقۇقى چوڭ ئىدى. پوچتەخانىغا سېلىنغان ھەر قانداق ھۆكۈمەت ئالاقىسى، شەخسىلەرنىڭ خېتىنى گۈزەنجۇي كونۇدىرتىنى ئېچىپ كۆرۈپ تامغا باسقاندىن كېيىن پېچەتلەپ ماڭدۇراتتى. كەلگەن خەتلەرنى پوچتىچى خەۋەر قىلغاندىن كېيىن گۈزەنجۇيدىن ئادەم بېرىپ ئېچىپ كۆرۈپ تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن تارقىتىپ بېرەتتى. ھېكىم بۇ ئىشلار ناھايىتى مەخپىي بولغاچقا باشقىلار سىزىۋالالمايتى. گۈزەن خادىملىرىنى بەلگىلەش، يۆتكەش، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆلكىلىك باش گۈزەنجۇيدىن بەلگىلەيتتى.

1943 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بۇگۈر جەمئىيىتى جۇيجاڭ بولغانلار شاۋرۇڭ، خەنزىچىڭ، ئاجىيو (ئابدۇراخمان) گۇەنفو (توختى بەگ) بايىز ئابدۇللا ئىدى. گومىنداڭ دەۋرىدە كەلگەندە، ساقچىلارنىڭ ھەر خىل يامان ھەرىكەتلىرى تېخى

مۇ ئەۋج ئېلىپ خەلقلەر جەڭسالۇي خادىملىرىنى «قارا ئىتلار» دەپ تىللايدىغان بولدى.

ساقچىلار ئىستىلدا تېخىمۇ چىرىكلىشىپ قىمار ئويناش، زەشە، ئەپيۇن چېكىش، پاراخورلۇق، ئاياللار ۋە قىزلارنىڭ ئىپپەت نومۇسىغا تەگمەش تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ ئومۇمىي ئادەتكە ئايلاندى.

3 ـ شىنجاڭ ئۆلكىلىك جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ بۇگۈرىدىكى تەسىرى ۋە بۇگۈر ئۇيغۇر ئويۇشمىسى

شۇڭشىسەي شىنجاڭدا ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقنى قولىغا كەلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن شىنجاڭدىكى كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن 1934 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە جاھانگىرلىككە قارشى ئويۇشما قۇرۇلغان، بۇ ئويۇشمىنىڭ ۋەزىپىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى سەپەرۋەرقىلىپ ۋە تەشكىللەپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپنى ھىمايە قىلىش، ياپونغا قارشى ئالىدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش، ماركسىزملىق ئىلغارئىدىيىنى تەشۋىش قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ ئۇنىڭ تەسىرى ئۇلايەت، ناھىيىلەرگىچە تېز كېڭەيدى. خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناندى. جۇملىدىن بۇگۈر ناھىيىسىدىمۇ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش پائالىيىتى كەڭ قانات يايدى. ناھىيىمىزدە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەشكىلى قۇرۇلمىغان بولسىمۇ ئۇيغۇر ئويۇشمىسا ئاكتىپ ھالدا ماسلىشىپ خىزمەت ـ پائالىيەتلەرنى قانات يايـ

دوردى. بۇگۈردە ئۇيغۇر ئويۇشما 1935 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇ-
نى ئۇيغۇر مەدەنى ئاقارتىش ئويۇشمىسى دەپمۇ ئاتايتتى. ئۇ-
نىڭ نىشانىسى ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللى مەدەنىيىتىنى
تەرەققى قىلدۇرۇپ، مىللەتنى جاھالەتتىن، خۇراپاتلىقتىن قۇ-
تۇلدۇرۇش، مەدەنى- مائارىپنى يولغا قويۇپ، ئۇنى تەرەققى قىل-
دۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇيغۇر
ئويۇشمىسىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى ھەر دائىم شەھەر - يېزىلار-
دا تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئويۇشما تەشكىل
قىلغان ئىشتىن سىرتقى سەپەرۋەر ئۆممىكى ياپون جاھانگىرلىكى-
نىڭ تاجاۋۇزچىلىق جىنايەتلىرىنى ئۇنىڭ 3 يوقىتىش سىيا-
سىتى، يەنى بۇلاپ يوقىتىش، ئوت قويۇپ يوقىتىش، ئۆلتۈ-
رۈپ يوقىتىش قاتارلىق چېكىدىن ئاشقان ۋەھشى جىنايەتلىرى
دىراما، كومېدىيە قويۇش، ھەجۋى سۆزلەر كۆرگەزمىسى
ئېچىش ئىلارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىغا تەشۋىق قىلىپ،
خەلقنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇشتەكىبى روھىنى
قوزغاشقا ئىلھام بەرگەنىدى. شۇ شەھەر ئىككى يۈزلىمىلىك
ساختا قىياپەتنى ئاشكارىلاپ 1943 - يىلى گومىنداڭنىڭ قوينىغا
ئۆزىنى ئاتقانلىغا قەدەر ئاساسىي تەشۋىقات - تەرغىباتنىڭ مۇھىم
نۇقتىسى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپ خىزمەتنى
كۈچەيتىشكە قارىتىلغانىدى.

1943 - يىل گومىنداڭ پارتىيەسىنىڭ بۇگۈر فىرقىسى
قۇرۇلغاندىن كېيىن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەشۋىقاتىنىڭ
ئورنىغا دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى بولغان ئامېرىكا،
ئەنگلىيىنى دوستىمىز دەيدىغان تەشۋىقاتنى باشلىۋەتتى. 1949-

يىلى گومىنداڭ - جاڭ جېشى ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر جاھانگىرلارنى دوست دېيىشكە مەجبۇرلاپ، ئۇنىڭغا نارازى بولغۇچىلارغا ھەر خىل باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ قارا چاپلاپ قاتتىق زەربە بەردى.

ئۇيغۇر ئويۇشما باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپىنى، چوڭلار-نىڭ ساۋات چىقىرىش - ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش پائالىيەتلەر-رىنى قانات يايدۇردى. ئويۇشمىنىڭ تەشكىلى قۇرۇلۇشىدا رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، كاتىپ، مەدەنى - ماتارىپ بۆلۈم، مالىيە بۆ-لۈم، تەشۋىقات بۆلۈم، بوغالتىر، كاسسىر، ئامبارچى (زاپخوز)، ئىشچى بولۇپ جەمئىي 10 — 15 نەپەردەك ئويۇشما شىتاتلىر-كى ماتاشلىق خادىملەر بار ئىدى. ئىشتىن سىرتقى سەئىيەتچى-لەر، ئوقۇتقۇچىلار، ئىدارە-جەمئىيەتتىكى مىللىي كادىرلار، سازـ چىلاردىن تەركىپ تاپقان سەئىيەت دۇيلىرى دىراما، كومپىدـ يە، سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناپ تەشۋىقات ئېلىپ باراتتى. ئۇلارنىڭ سەھنە كىتابلىرىنى ئۆلكىلىك ئۇيۇشمىدىن ئەۋەتىپ بېرەتتى. ئۇنى ئارتىسلار رەپتىس قىلىپ تەييارلاپ سەھنىلەشتۈـ رەتتى. ئويۇشمىدا ئىجرائىيە ھەيئەت بولۇپ ئۇنىڭ تەركىبىدە بايلار، ئاخۇنلار، بەگلەر بارئىدى. ئايدا بىرقېتىم يىغىن ئېـ چاتتى. ئويۇشمىنىڭ ئىجرا قىلمىشقا تېگىشلىك مەسىلىلىرىنى قارار قىلاتتى. ئويۇشمىنى يەنىلا فېئودالالار مونوپول قىلىۋال-غان. تەرەققىيەرۇھىرلەربىلەن مۇتەئەسسىپلەر ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى. ئاقارتىش ئويۇشما دېگەن نام جاھالەت ۋىۋىـ كىسىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسى مۇنداق 4 تەرەپتىن يىغىلاتتى. ①ئۆشرە، ② زاكات،

③ئويۇشمىغا تەۋە ۋەخپىسى يەر ئىجارىسى، ④قۇربانلىق قىلغان قوي - ئۆچكە تېرىسى ۋە ئۆچەيلىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن تىپ-لانغان راسخوت يۇشمىغا قاراشلىق مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى-نىڭ ئىش ھەققى ۋە قوشۇمچە راسخوتغا، ئويۇشما خادىملى-رىنىڭ ئىش ھەققى ۋە راسخوتغا ھەم قۇرۇلۇش خراجىتى قاتارلىقلارغا سەرپ قىلىناتتى.

5 - كومىتداك پارتىيەسىنىڭ بۇگۈرىدىكى فىرقىسىنىڭ ئەھۋالى

1943 - يىلى 1 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك گومىنداڭ فىرقىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. شۇنىڭ بىلەن شىڭ شى-سەينىڭ جۇڭگوكومۇنىستلار پارتىيىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈگەنلىكى ئاشكارىلاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەر-قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدە گومىنداڭ فىرقىسى قۇرۇلدى، بۇگۈر ناھىيىسىدە 1943 - يىلى بۇگۈر جىڭساجۇينىڭ جۇيجاڭى جاۋجاجۇن كۈچاغا يېغىنغا بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ-گۈر جىڭساجۇي ئىدارىسىدا ھەر قايسى ئىدارە، جەمئىيەت، مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىرى يىغىنى چاقىرىپ، يىغىن روھىنى يەت-كۈزۈپ، كۆچادا ناھىيىلىك فىرقا قۇرۇلغانلىقىنى بۇگۈرده را-يونلۇق فىرقا قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى ھەم ئۆزىنىڭ بۇ-گۈر رايونلۇق فىرقىنىڭ ۋاقىتلىق شۇجىسى ئىكەنلىكىنى جا-كارلىدى. شۇ يىغىنىنىڭ ئۆزىدىلا 25 نەپەردەك كىشىگە گومىن-داڭ پارتىيىسىگە ئەزا قوبۇل قىلىش ئانكېتىنى تارقىتىپ بەر-دى. شۇنداقلا شۇ ئورۇندىلا ھۆكۈمەت، ئۇيغۇر ئويۇشما، مال دوختۇرخانىسى، ناھىيىلىك جىڭساجۇيده رايونلۇق فىرقا تەش-

كەلمنى قۇرۇپ كاتىپ، شۇجىلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر ھەپتىدە 2 كۈن يىغىلىپ سەنمەن جۇيىنى ئۆگەنىش يولغا قويۇلدى. ئەتىگەندە ئىشقا چۈشكەندە دۆلەت بايرىقى چىقىرىش، دۆلەت بايرىقىغا تازىم قىلىش، دۆلەت شېئىرى ئوقۇش ئادەتكە بېرىلاتتى. ئەسكەرتىش: (بۇگۈر ناھىيىمىز 1944-يىلىغىچە مەمۇرىي جەھەتتە قاراشھەر ئۆلكىسىگە، سىياسىي جەھەتتە قانۇن ئورۇنلىرى كۈچا شەنداگۇسىغا قارايتتى. جاۋ جاجۇننى كۈچا شەنداگۇسى بۈگۈرگە رايونلۇق فىرقا شۇجىسى قىلىپ ئەۋەتتى. 1943 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇرلىكلىك فىرقىدىن توك دەيلۈنى شۇجىچاگلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپ ئەۋەتكەندىن كېيىن بۈگۈر ناھىيىلىك فىرقا قۇرۇلدى. ئۇنىڭ تەشكىلىدە بىر شۇجىچاگ، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى ۋە تەرجىمان، خەۋەرچى قاتارلىق خادىملار تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك فىرقا قۇرۇلغاندىن كېيىن دائىرىسى كېڭىيىپ ناھىيە بويىچە 4 ئورۇندا رايونلۇق فىرقا تەشكىل بولدى. ھەر بىر رايونلۇق فىرقىغا قاراشلىق ئىككىدىن رايونلۇق تارماق بۆلۈم (چۈي فىك بۇ) قۇرۇلدى. ئىدارە، جەمئىيەت، ئوقۇتقۇچىلار، شەھەر ئاھالىسىدىن گومىنداڭغا ئەزا بولغانلار ھەر ھەپتىنىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك فىرقا زالىغا يىغىلىپ سۈن جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ رەسىمىگە باش كىيىمنى ئېلىۋېتىپ 3 مىنۇت سۈكۈتتە تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. شۇنداقلا سۈن جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ ۋەسىيىتىنى يەنە رەئىسى جۇملەدىن - جۈملە ئوقۇيتتى، ھەجلىسكە قاتناشقۇچىلار ئەگىشىپ ئوقۇيتتى. بۇ ۋاقىتتىكى سۈن جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ ۋەسىيىتىنىڭ مەزمۇنى:

ھەر مىللىي ئىنقىلاب ئۇچۇن 40 يىل تىرىشتىم، ئىنقىلاب ھەلىيە قىلمىدى. 40 يىللىق تەجرىبەمدە، دۇنيادا بىزلەرنى ئۆزى بىلەن باراۋەر كۆرگۈچىلەر بىلەن بىرلىشىشنىڭ لازىملىقىنى چوڭقۇر بىلدىم. تىرىشىپ ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىڭلار» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەشغۇلاتقا ئايلانغان كۈن تەرتىپكە كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ خاتىرىلەش يىغىنىغا بىرلەشتۈرۈپ گومىنداڭ پارتىيەسىنىڭ ئەۋزەللىكىنى سۆزلەپ، ماركسىزمغا ئېگەشمەسلىك، كوممۇنىزمدا كىشىلەردە خۇسۇسىي مۈلۈك بولمايدۇ. ئەرلەر ئايالارغا ئىگە بولالمايدۇ. ماركسىزمچىلار ھەر قانداق دىنىي يوق قىلىدۇ دېگەندەك تەشۋىقاتلارنى تەرغىب قىلاتتى. سوتسىيالىزمنى يامان كۆرسىتەتتى. بۇنىڭغا ماسلىشىپ ئاخۇنلار سۆز قىلىپ دىنىي ۋە دىنىي ئەخلاق ھەققىدە تەشۋىق قىلاتتى. يەنە ئاخىرىدا گومىنداڭ پارتىيەسىگە ئەزا قوبۇل قىلاتتى. ئۇنىڭدا ھېچقانداق رەسمىيەت يوق، ئىسمىنى يېزىپ قول باسسىلا كۇپايە قىلاتتى. ھەتتا سەرتتىدىن ئىسمىنى يېزىپلا ئانكېت تولدۇرۇپ ئەزا قوبۇل قىلاتتى. سانىنى ئاساس قىلاتتى. 1946 - يىلىغىچە گومىنداڭ فىرقىسى ئۆز رولىنى بىرقەدەر جارى قىلدۇرسىمۇ 1946 - يىلىدىن كېيىن بۇ فىرقا قۇرۇق پانۇسقا ئايلىنىپ قالدى. نامەيلىك فىرقا تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ماۋاشى توختىتىپ قېلىپ، ئۇلار قوشۇمچە مەكتەپ ۋە باشقا ئورۇنلاردا ماۋاش ئېلىپ تۇرمۇش كەچۈردى.

1946 - 1947 - يىللىرى ناھەيلىك فىرقىغا شۇجىلىق بولغانلار: لى جاڭجا، تۇك دەيلۇ، غۇلامجان (غۇلامجاننىڭ خەنـ

زۇچە ئەسەى گۈندەيمى، خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىدە ئوقۇغۇچى بولۇپ، 1949 - يىلى ئەيسا، مەمتىمىنلەر بىلەن چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن)، كېرەم سايىت (خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىدە ئوقۇغان. ھازىر يېڭىسارىدا بار)، قېيۇم سادىق (ھازىر قاراشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتە. 1948 - يىلدىن كېيىن تا ئازاد بولغانغا قەدەر شۇجىلاق بولغان.)

ياقۇپ بەگ كورلىدا

مەخمۇتجان ئاسىم

ياقۇپ بەگ كۈچارتەرەپتىن كېلىپ كورلىنى قارشىلىقسىز ئىشغال قىلىۋالدى. بۇ چاغدا توخسۇن، تۇرپان، ئۇرۇمچى ۋە ماناس قاتارلىق شەھەرلەردە خۇيزۇلار ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ تۇراتتى. قارا شەھەردە موڭغۇللار ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن ئىدى. ياقۇپ بەگ چېگرامەسىلىسىدە خۇيزۇ ئاق ساقاللىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ خوشۇت تەۋەسىدىكى ئۇششاقتالنى چېگرا لىنىيىسى قىلىشقا قوشۇلدى.

ياقۇپ بەگ كورلا، قارا شەھەر، بۈگۈر، يېڭىسار، چىدىر قاتارلىق جايلارنى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن بۇ جايلارنى بىر ئۆلكە قىلىپ ئايرىپ كورلىنى « قەشقەريە » دۆلىتىگە قاراشلىق ئۆلكە مەركىزى قىلدى. ئەنجانلىق بابادارخامۇ دېگەن ئادەمنى ھاكىم قىلدى. ھېكىمخان تۆرىنى ئاقسۇنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىدى.

ياقۇپ بەگ كورلىنىڭ سايباغدا ئولتۇرۇشلۇق ئىرمەتنىڭ دادىسى تۇخسۇڭا كورلىنىڭ ھاكىمى بولۇپ، كىرلىنى سورىغان ئىدى. تۇخسۇڭا دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ھاكىم دېگەن سۆز.

ياقۇپ بەگ ئوردىسىنى قەشقەردە تىكلىدى. ئاقسۇدىمۇ تىكلىدى. ئۇنىڭ كورلىدىكى ئوردىسى سايباغدىكى غەزىنە دېگەن جايدا ئىدى. كورلىغا كەلسىلا شۇ يەردە تۇراتتى. كورلىغا شۇ يەردە تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ ئىشغال قىل-

غانلىقى شەھەرلەردە ھاشار ئېلىپ خەلقنى زۇلۇم قىلىپ سېپىل سالدۇردى. چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگنى قەشقەردە ئۆزىنىڭ ئور - نىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ ئۆزى تولاراق كورلىدا تۇردى. ئا- ردا 10 يىلچە ئۆتۈپ كورلىدىمۇ سېپىل سالدۇردى. 1877 - يىلى 22 - 23 - يانۋار كۇنلىرى كىروپاتكىن بىلەن مۇشۇ جايدا سۆھبەتلەشتى. كىروپاتكىن « قەشقەرىيە » نامىلىق دوك- لاتنىڭ بىر قىسمىنى كورلىدا تۇرۇپ ئەھۋال ئىگىلەپ ياز- غان.

شۇنىڭدىن ئاز ۋاقىت ئۆتۈپ ياقۇپ بەگ خوتەن ھا - كىمى نىياز ھاكىم بەگنى خوتەن خەزىنىسىدىكى پىششىق مال (ئالتۇن - كۈمۈش) لەرنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇپ ئادەم ماڭغۇزغان. ياقۇپ بەگ ئۇلۇش ئالدىدا نىياز ھاكىم بەگ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى.

ياقۇپ بەگ كورلىدىكى مەزگىلدە كورلا خەلقىنىڭ قان - تەرىنى، ئېلىكىنى شوراپ كورلا خەلقىنى ۋەيران قىلدى. ئۇ- نىڭ كورلىدا تۇرغان ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ، كورلا خەلقىنى زار قاخشاتتى. خوتۇن - قىزلارنى ئايلاپ - ئاستى قىلدى.

شۇ مەزگىلدە ئىچكىرىدە داخۇر، شوخۇر دېگەن خۇيزۇ - لارنىڭ باشچىلىقىدا توپىلاڭ چىققان بولۇپ، ئۇلار يۇنىنىنى بېسىۋېلىپ، شەنشى، گەنسۇنى قالايمىقان قىلغان ئىدى. بەي - يانخۇ باشچىلىقىدىمۇ توپىلاڭ چىققان ئىدى. مانجۇ خانلىقى زوزۇڭتانىنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدە. داخۇر - شوخۇرلار شىنجاڭ تەرەپكە قېچىپ چىققان. بەيياڭخۇ يېتەكلىگەن قوشۇن قارا شەھەرنىڭ خۇجۇلۇق تەرەپ-

كه، لوپنۇرنىڭ قارا قۇم تەرىپىگە ئورۇنلاشقان. بەييانىخۇ زو - زۇڭتاڭ قىسىملىرىنىڭ ئوقىدا ئۆلگەن. ليۇ جىنتاڭ بەييانىخۇ - نىڭ جەسىتىنى سۈرۈشتۈرگەندە خۇيزۇلار باشقا بىر جەسەتنى بىرىپ بەييانىخۇنىڭ جەسىتىنى يوشۇرۇپ كورلىغا ئەكىلىپ « قۇم شەيدۇللا » غا يوپۇق يېپىپ دەپنە قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەر « قۇم شەيدۇللا مازىرىدىم » دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئۇ ئادەم شياۋ فاڭنىڭ چوڭ ئىشانى ئىكەن.

ياقۇپ بەگ ئەنە شۇ چاغلاردا كورلىدا بولۇپ 60 ياشىن ئاشقان. ئۇنىڭ سول پۇتى قىسقا بولۇپ ئاقساقتەك ما - ڭاتتى.

ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئورۇنىسىدا ئۇزاق قۇ - رالمىدى. تۇرپان، ئۈرۈمچى، ماناستىكى خۇيزۇلار ئۆزلىرى قوشۇلغان كېلىشىمىدىكى ئورتاق چېگرىغا ھۇرمەت قىلمىشنى خا - لىماي قارا شەھەر ۋە كورلىغا ھۇجۇم قىلدى. ئارقىدىن كۈ - چارغا ھۇجۇم قىلدى.

ئاقسۇ ھاكىمى ھېكىمخان تۆرە خۇيزۇلارنىڭ ھەربىكىتى - دىن خەۋەر تېپىپ، قەشقەردىكى ياقۇپ بەگكە ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۆزىمۇ لەشكەر توپلاپ، كۈچاردىن 18 چاقىرىم كېلىدىغان ئۇچ قارا دېگەن يەردە خۇيزۇلار بىلەن بىر قېتىم جەڭ قىلىدۇ. خۇيزۇلار غەلبە قىلىدۇ. ھېكىمخان تۆرىگە قوغلاپ زەربە بېرىپ كۈچارغا بېسىپ كىرىپ شەھەرنى بۇلىغانىنىڭ ئۈستىگە شەھەر - لەرگە ئوت قويۇپ، ئۆيلەرنىڭ بىر قىسمىنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. خۇيزۇلار ئۇزاق تۇرماستىن كۆپ قىسمى يۇرتلىرىغا قايـ - تىدۇ. بىر قىسمى ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. ئۇلار ياقۇپ بەگنىڭ

تەسەررىنى سەمپ چەمبرىش ئۇچۇن « قەشقەرىيە » نىڭ ئۆز-
لىرى بېسىۋالغان شەھەرلىرىگە يەرلىك خەلقتىن ئۆزىگە يارد-
غان كىشىلەرنى ھاكىملىققا تەينىلەيدۇ. ھېكمخان تۆرىنىڭ قې-
شىغا ياقۇپ بەگ كېلىپ جەددىي تەييارلىقتىن كېيىن
مىرزا ئەخمەت پەرمانچى ۋە ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى بەگ-
قۇل بەگنى كۆچارغا خۇيزۇلارغا قارشى ئەۋەتىلىدىغان قوشۇن-
نىڭ قوماندانى قىلىپ تەينىلەيدۇ. ئۇلار باي ناھىيىسىنىڭ يې-
نىدا خۇيزۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ كالتە جەڭ قىلىدۇ. ئىككى
تەرەپ ئوتئۇرىسىدىكى رەسمىي جەڭ تۇنجى قېتىم ئاقسۇدىن
كۆچارغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى غوش تام كەنتىگە يېقىن
يەردە بولىدۇ. خۇيزۇلار مەغلۇپ بولىدۇ. ياقۇپ بەگ كۆچار-
نى قايتىدىن ئىگىلەيدۇ. ئاللا يار بەگنى كۆچارنىڭ ھاكىملە-
قىغا تەينىلەيدۇ. خۇيزۇلار چېكىنىپ قارا شەھەرده توختاپ،
ياقۇپ بەگكە قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن ئەسكەر ئېلىشقا كې-
رىشىدۇ. 2 - قېتىملىق جەڭ كورلا بىلەن قارا شەھەر ئوتتۇ-
رىسىدىكى دەرىسلده بولىدۇ. ياقۇپ بەگ 500 ئەسكىرىدىن
ئايرىلىدۇ.

ياقۇپ بەگ كورلىغا كېلىپ خۇيزۇلارنىڭ قايتا ھۇجۇمە-
دىن ئەنسىرەپ ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن يېڭى ھەر-
بىي تەييارلىققا كىرىشىدۇ.

ئازادلىق هارپىسىدا لوپنۇردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرھەققىدە ئەسلىمە

غۇپۇر ياقۇپ

1949 - يىلى سېنتەبىر ئېيىدا جۇڭگو كوممۇنىستلىك پارتىيىسىنىڭ غەمخورلۇقىدا شىنجاڭ تىنچلىق يولىدىن ئازادلىققا ئېرىشتى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق گارنىزون قوماندانى تاۋسېۋ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدى قاتارلىقلار 25 - 26 - سېنتەبىردە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستلىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلىدى. بۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇپ ئارزۇسىغا ۋە شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇڭا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى خۇشاللىق بىلەن تەنتەنە قىلىۋاتقان بىر پەيتتە گومىنداڭ قوشۇنى ئىچىدىكى بىر قىسىم ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار قاراشەھەردە تۇرۇشلۇق 128 - لۇينىڭ باشلىقى جوڭ زويىڭ، ماچىڭشاڭلارغا قوشۇلۇپ، چەت ئەلگە قاچقاندىن كېيىن قاراشەھەر، بۈگۈر، كورلا، لوپنۇردىكى قوشۇن ئىچىدە ئەكسىيەتچىلىك مەيدانىدىن ۋاز كەچمىگەن بىر قىسىم ئەكسىيەتچىلەر «سۇنى لېيىتسې بىلەن تۇتماقچى» بولۇپ قاراشەھەر، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردا خەلقنى بۇلاپ، ئوت قويۇپ، قان تۆكۈش ئارقىلىق ئۆز نەپ-

سەنى قاندۇرماقچى بولۇپ، ئەكسىلئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. مانا دەل مۇشۇ مەزگىلدە 383 - تۇەننىك لوپنۇر-دا تۇرۇشلۇق 50 كىشىلىك قوشۇنى جەم ياتمىدى. ئۇلار مىللىتىق، پىلىموتلىرىدا ئوت ئېچىپ ھەيۋە قىلىش، تەھدىت سېلىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ زورلۇق بىلەن بىر قىسىم مال، چارۋا، يامبۇ قاتارلىقلارنى ئېلىپ تويماس تەپسەنى قاندۇردى. بۇ ۋەقە يۈزبەرگەندە مەن قورچاق مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ، نەق مەيداندا بولغانلىقىم ئۈچۈن ئۆز بېشىمدىن ئۆتكەن، كۆز-گەن ئەھۋاللارنى ئەينەن بايان قىلىمەن. قېيقالغان جايلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى سورايمەن.

لوپنۇر خەلقىنىڭ ئۇممىدى

1921 - يىلدىن باشلاپ تارىم دەرياسى يۆنۈلۈشى ئۆز-گىرىپ كۆنچى دەرياسىغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىدىن ناھىيە-نىڭ جەنۇبىي رايونلىرى قۇرغاقچىلىققا، كۆنچى دەريا بويلىرى سۇ ئاپىتىگە ئۇچراپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋەيران بولۇش، تۇرمۇشتا ئاچ - يالمۇاچلىق ھۆكۈم سۈرەكتە، يەنە بىر تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ ھەر خىل سىلىق-لىرى تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ دات - پەريادى پەلەككە يەتكەن-لىكتىن خەلق بىر ئازاد زامانغا تەشنا ئىدى.

1949 - يىلى سېنتەبىر ئاخىرلىرىدا شىنجاڭنىڭ تىنچلىق يولىدا بازادلىققا ئېرىشىپ جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكەنلىكى، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ زاۋالغا

يۇز تۇتقانلىقىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ خۇش - خەۋەرنى ئاڭلىغان لوپنۇر خەلقى خۇشال بولۇشۇپ، كۆتكەن ئۈمىدىگە يېتىدىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلىپ ھەق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ تېز يېتىپ كېلىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتمەكتە ئىدى.

گومىنداڭ قوشۇنىنىڭ يولسىزلىقى

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كېچە سائەت بىردە ئىشىگىمىنى قاتتىق ئۈرۈپ چاقىرغان بىر كىشىنىڭ ئاۋازىدىن ئويغىنىپ، كېيىن ئىشىكنى چىقىپ ناھىيىلىك قورچاق جىڭسا-جۇيىنىڭ جۇجاڭى ئەزىمەت بىلەن ئۇچراشتىم، ئۇنى ئۆيگە باشلاپ كىرگەندىن كېيىن ئۇ دوكلات قىلىپ مۇنۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى: «كورلىدىن ئىلىنغان ئىشەنچىلىك خەۋەرگە قارىغاندا، كورلىدىكى 382 - تۇەننىڭ 2 - يەكۈن ئىچىدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش مەسىلىسى غۇلغۇلا بولۇۋېتىپتۇ. 29 - كۈنلىرى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش يۈزبېرىشى مۇمكىن ئىكەن. بىزنىڭ ناھىيىمىزدە تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ يېقىندىن بېرى كورلىغا بېرىپ كېلىش، خەۋەرلىشىش ھەرىكىتى جىددىيلىشىپ قېلىۋاتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەققىدە قانداق تەدبىر قوللىنىش مەسىلىسىنى تېزدىنىپ ھاكىم ئىمىن ۋاھىدىنىڭ يېنىغا بارسام ئۇنىڭ مەجىزى يوق ئىكەن. مۇئاۋىن ھاكىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر قارارغا كېلىپ مېنى ۋاقىپلانۇرساڭلار سىلەرنىڭ قارارىڭلارغا قوشۇلىمەن» دېدى، «شۇڭا سىلىنىڭ قاشلىرىغا كەلدىم» دېدى، ئىككىمىز مەسلىھەتلىشىپ:

① هازىرقى سائەتتىن باشلاپ تاڭ ئاتقۇچە شەھەر ئىچىدىكى ۋە شەھەرگە يېقىن ئەتىراپتىكى خەلقلەرگە خەۋەر يەتكۈزۈپ قولغا يېقىن زەرسىلىرىنى بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ سىرتقا چىقىپ پاناللىق جايدا قوغدىنىش، ② جەڭساجۇيدىكى ئەسكەرلەرگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ قوراللىق ئىشەنچىلىك كىشىلەرگە تۈتقۇزۇش، ئېھتىياجغا قاراپ خەلق ئىچىدە قولىدىن ئىش كېلىدىغان كىشىلەر بولسا قوبۇل قىلىپ يارەملەشتۈرۈش، خەۋەرلىشىش ئىشىنى كۈچەيتىش، مۇداپىئەنى كۈچەيتىپ بۇلاڭ-تالاڭ چىلىقتىن قاتتىق ساقلىنىشى، ئەگەر گۇمىنداڭ قوشۇنى گازارمىدىن چىقىپ بۇلاڭچىلىق قىلغىلى ئۇرۇنسا ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى توسۇش بىلەن خەلقنى قوغداش خىزمىتىنى چاڭ تۈتۈش

③ ھۆكۈمەتكە يارەملىشىپ ئىككى كۈنگىچە 10 — 15 كىشىلىك قوغدىنىش دۇينى تەشكىللەپ خەلق ئىچىدە پالۋانلارنى تاللاپ، تەشكىللەپ، قوراللاندۇرۇپ ئاتلىق يۈرۈپ يېزىلارنى سەيياره قوغداش خىزمىتىنى چاڭ تۈتۈش قاتارلىق مەسىلىلەرنى قارار قىلىپ ھاكىم ئىمىن ۋاھىدىنىڭ ماقۇللىقى ئېلىندى. دەل شۇ كېچىدە خەلقە خەۋەر قىلىپ تاڭ ئاتقىچە شەھەر پوشۇتۇلدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گۇمىنداڭ چېرىكلىرىدىن بەش ئاتلىق ئادەم چىقىپ ئاتلىق يۈرۈپ شەھەر ۋە شەھەر ئەتىراپىنى ئايلىنىپ كېزىپ، شەھەرنىڭ قۇرۇقلىقىپ قالغانلىقىنى، ئاھىمىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىلىرىنى تاقاپ، ئۆگزىنىڭ ھەر تەرەپلىرىگە پوس قويۇپ قاتتىق ھۇداپىئەدە تۇرغانلىقىنى كېزىپ‌چىقىپ كېلىپ پىلىموت - مىلتىقلىرىدىن ھەيە-

ۆە ئوقۇلمىنى ئېتىپ تەھرىرات سېلىپ ئۆزىنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى.

9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئىمىن ۋاھىدىنىڭ ياتقىدا ئولتۇرساق لى پەيجاڭ ئەسەبىيلەشكەن ھالدا كىرىپ كەلدى. ئۇ پوپوزا قىلىپ «ھازىر ساقچى ئىدارىسى دەرۋازىلىرىنى تاقاپ ھەر تەرەپكە پوس قويۇپ قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇپتۇ، بۇ كىمگە قارىتا قىلىنغان مۇداپىئە؟ بۇ مۇداپىئەنىڭ مەقسىتى نېمە؟ شەھەر ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى خەلقلەر شەھەرنى بوشۇتۇپ قېچىپ كېتىپتۇ. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇداپىئەسى بىزگە قارىتىلغان ئەمەسمۇ؟ خەلقنىڭ قېچىپ كېتىشى بىزدىن گۇمانلانغانلىقى ئەمەسمۇ؟ بىز ساقچى ئىدارىسىنى ئىككى قول گىرانىتى بىلەن تۇپ ـ تۈز قىلمۇېتمىز. ئىمىن يامىنىغا كەلسە خەلقنى قاچتىن يېرىدىن تاپالايمىز» دېدى. بىز ئۇنىڭغا: سىلەر دۆلەتنىڭ مۇداپىئە ئارمىيىسى بولۇپ دۆلەتنى، خەلقنى قوغداش ۋەزىپىگىلار بار، دەپ تەربىيە بەردۇق.

لى پەيجاڭ ئۇڭايسىزلىنىپ ساقچى ئىدارە باشلىقى ۋەزىپىتىنى تىللاپ، ھاقارەتلەپ چىقىپ كەتتى. لى پەيجاڭنىڭ نېمىتىنىڭ بۇزۇقلۇقى تېخىمۇ ئاشكارىلاندى، شۇڭا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يېزىدىكى خەلقلەرنىڭ بۇلاڭچىلىقتا ئۇچراپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇيغۇر ئاتلىق قوراللىق كىشىنى تەشكىللەپ يالاڭپۇلمىڭنىڭ باشچىلىقىدا ئۆزىنى قوغداش خىزمىتىگە كىرىشتۇردى.

1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ھاكىم ئىمىن ۋاھىدى مېنى چاقىرىپ «مەن كورلىغا بېرىپ ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ كېلەي، سىز ئىدارىدىن ئايرىلماي تۇرۇڭ» دەپ تاپىلاپ

كور لىغا كېتىپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئىككى نەپەر كادىر، 4 - 5 نەپەر بەنشاك قالغان بولۇپ، قالغان كىشىلەر بالا - چاقىلىرىنى يېراق جايلارغا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىدى. مەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە قونۇپ خىزمەت بىجىرىشكە توغرا كەلدى. 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى قۇربان ھېيتىنىڭ ھارپىسى كەچ سائەت 6 دەلى پەيجاك (شىنجاڭلىق ئۇيغۇرچە بىلمىدۇ) كىرىپ «ھازىر ئەسكەر-لەردىم مېنىڭ سۆزۈمگە كىرمەيدىغان بولۇۋالدى. ئۇلار سىرتقا چىقىپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ ئوت قويۇپ ئۆچۈرىۋاتىدۇ. « مەن چارىسىز قالىمەن» دەپ مەسلىنى ئەسكەرلەرگە ئىتتىرىپ ئۆزىنى ياخشىچاق كۆرسىتىشكە ئۇرۇندى. مەن ئۇنىڭغا مۇنداق دېدىم: بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قان تۆكۈشكە قەتئىي بولمايدۇ. ھازىر بىز كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكەن تۇرساق نېمە ئۈچۈن ئۇنداق قىلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ مەقسىتى نېمە؟ ئۇلار مەقسىتىنى ئۈچۈق قويسۇن. ھەر قانداق مەسىلە بولسا گەپ سۆز بىلەن ھەل قىلساق بولىدۇ، ئۇلارمەقسىتىنى ئېيتماي بۇلاڭ - تالاڭ قىلسا قان تۆكۈلسە ئازادلىق ئارمىيە كەلگەندە جاۋاب قىلىشقا تەس بولار، سىز چىقىپ ئەسكەرلەرگە تەربىيە بېرىڭ ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ بېقىڭ-سەم، «ئۇلار مېنىڭ پىكرىمنى ئاڭلىمىدى، ھازىرمۇ ھامان ئاڭلىمايدۇ» دەپ پىلىمپ پوزىتسىيە قوللاندى، مەن يەنە مۇنداق دېدىم: ئەسكەرلەر سىزنىڭ پىكرىڭىزنى ئاڭلىمىسا، ئۇلاردىن ئۈچ نەپەر ۋەكىل سايلاپ بۇ يەرگە كىرگۈزۈڭ، ئۇلارنىڭ مەق-

سەتمنى ئاڭلاپ باقايلى، دېگەن پىكىرىمنى ئاڭلاپ ماقۇل بو-لۇپ چىقىپ كەتتى.

مېنىڭ ئىدىيەمدىكى ئەندىشە

1) باش ھاكىم كورلىغا كەتكەن، سەنىيىخۇيىنىڭ يىجاڭى بالا - چاقىلىرى بىلەن جاڭگالدا تۇرسا، ساقچى ئىدارە باشلىقى ھۇداپىدە خىزمەتتىدىن ئايرىلالمىسا، ھۆكۈمەتتىكى ئىشچى - خىز-مەتچىلەرنىڭ ھۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى ئىدارىدە بولمىسا، مۇ-شۇنداق بىر ياۋان شارائىتتا، بۇ ئەسكەرلەرنىڭ نېمىتى بۇزۇلۇ-ۋاتسا، مەن يالغۇز قانداق قىلىشىم كېرەك؟ ئەسكەر ۋەكىللىرى بىلەن تەنپەن ئۆتكۈزگەندە ئۇلارغا قۇرۇق گەپ خوش ياقمايدۇ، ئۇلار پۇل - دۇنيا ئېلىشتا چىڭ تۇرىشنى تۇرغان گەپ، يەنە ئۇلار پۇل - دۇنيانى ھازىر ئالمىز دەپ شەرت قويسا ئۇلارغا پۇل - مال تەييارلاپ بەرسەم كېيىنكى كۈنلەردە گۇمانداكنىڭ بۇلاڭچى قوشۇنلىرىنى پۇل، مال بىلەن باقتى دېگەن قالپاق ما-كا كەيدۇرۇلۇپ قالارمۇ؟ ئەسكەرلەرنىڭ تەلىپىنى ئىرۇنىدىمسام ئۇلار خەلقنى بۇلاپ قان تۆكۈلسە بۇ تېخىمۇ چوڭ مەسىلە بولمامدۇ؟

2) ئەگەر ئەھۋال ئوڭۇشلۇق بولمىسا مەنمۇ ئۆزەمنى قوغداپ سىرتقا چىقىپ كەتسەم بولارمىكەن، دېگەن خىيال بىلەن بىر نەچەر بەنشاكنا بەش ئاتار مىلتىقىنى ئەللىك تال ئوق بىلەن بېرىپ ئەككى ئات توقۇپ تەييار تۇرۇشنى تاپشۇردۇم. يەنە بىر تەرەپ-تىن ھۆكۈمەت كادىرى خالىق موسانى جىڭسانجۇي جۇيجاڭى ئە-زىمەتنى ۋاقىپلاندۇرۇش بىلەن ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ كې-

لىشكە ئەۋەتتىم. ھۆكۈمەت كاتېپى ۋاك گوزۇ ئىككى ئات تو-
قۇپ قويغانىنى بىلىپ ماڭا «سىز ھازىرقى ياماڭ پەيتتە سىرتقا
چىقماڭ، سىرتقا چىقىپ كەتسىڭىز بۇ ئەسكەرلەر بۇلاڭ - تالاڭ
قىلىپ قويسا بۇ يامان ئاقىۋەت بولىدۇ» دېدى. خالىق دوساكې-
لىپ ئەزىمەت جۇيجاڭنىڭ مۇنۇ ھەسلىھەتىنى يەتكۈزدى: ھاكىم
سىرتقا چىقماي چوڭ يۇرەكلىك بىلەن تەنپەن ئۆتكۈزسۇن، ئۇ-
لارنىڭ پىكىرىنى ئاڭلاپ نېمىنى تەلەپ قىلسا ئورۇندىاپ بېرىش-
كە ماقۇل بولسۇن، ئەگەر سىرتقا چىقىپ كەتسە، يۇرت ئىگىسىز
قالىدۇ. بۇ ئەسكەرلەر بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، قان تۆكۈلۈپ قال-
سا ئاقىۋىتى ياماڭ بولىدۇ».

ھەقىقەتەن ھازىر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن مەنلا
بولۇپ، مەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ ئۆزەمنىلا قوغدۇغۇدەك بىلەن
ئەسكەرلەر خەلقنى بۇلاپ ئوت قويسا قان تۆكۈلسە بۇنىڭ جا-
ۋابكارلىقىدىن ھەرگىزمۇ قۇتۇلغىلى بولمايدىغانلىقىنا كۆزۈم يەت-
تى. ئەزىمەت، ۋاك گوزۇلارنىڭ مەسلىھىتىنىڭ توغرىلىقىنى تو-
ئۇپ يەتتىم، ئاخىرى سىرتقا چىقىپ كېتىش خىيالىمدىن ۋازكې-
چىپ قانچىلىك قىينىچىلىق تارتسامۇ ئىمكان بار خەلقنى بۇ-
لاڭ - تالاڭچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەرلەر بىلەن تەن-
پەن ئۆتكۈزۈشكە تەييارلاندىم. كەچ ساڭەت 9 دا لىپەيجاڭ بە-
لەن يەتتە نەپەر كىشى تەنپەن ئۆتكۈزۈشكە بېتىپ كەلدى. تەن-
پەن ئىمىن ۋاھىدىنىڭ ئىشخانىسىدا ئۆتكۈزۈلدى. مەن ئەسلىدە
ئۈچ نەپەر ئەسكەر ۋەكىلى كېلىدۇ، ئۇلار بىلەن تەنپەن ئۆت-
كۈزۈپ ئۇلارنىڭ تەلەپى نېمە ئۈنى بىلىپ، بۇلارنىڭ ئالدىنى
ئالارمىز، دەپ ئويلىغانىدىم، ئەھۋال ئۇنداق بولۇپ چىقمىدى،

خۇددى ئۇرۇش ئۈستىگەباردىدىغاندەك‌لى‌پەيجاڭدىن باشقا ئالتەنە‌
بىر ئەسكەر ئاپتوماتلىق لى‌پەيجاڭنىڭ يېنىدا كاندا تاپانچىسى
بار هالدا كېلىپ تەنپەن ئۆينىڭ ئىشىكىدە ئىككى نەپەر، ئىككى
نەرىپىدە بىردىن ئىككى نەپەر ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. ئۆيگەلى
پەيجاڭ‌بىلەن ئىككى كىشى‌جەمئىي‌ئۈچ‌كىشى‌بولۇپ تەنپەنگە قاتناش‌
تى. بىز تەرەپتىن مەندىن باشقا كىشىنىڭ قاتنىشىشى چەكلەن‌
دى. شۇ ۋاقىتتا ئەزىمەت جۇيجاڭنى تەرجىمانلىق قىلىشقا چا‌
قىرتاي دېسەم، لى‌پەيجاڭ تەرىنى تۇرۇپ «ئۇ قاراقچىنى چاقىر‌
مايلى، مەن تەرجىمە قىلىپ بېرىمەن» دەپ چەكلىدى، دېمەك‌مې‌
نى بۇ ئۆيگە قامىاپ ئالدى. تەنپەن باشلانغاندا ئالدى بىلەن
مەن سۆز قىلىپ مۇنداق دېدىم: 25- ۋە 26 - سېنتەبىردە تاۋ‌
سيۇ بىلەن بۇرھان شەھىدى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن مۇنا‌
سىۋەتنى ئۈزۈپ، كومپارتىيە رەھبەرلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى جاكار‌
لىغانلىقىنى سىلەرمۇ بىلىسىلەر، هازىر سىلەرمۇ گومىنداڭ ئار‌
مىيىسى ئەمەس، بەلكى كومپارتىيىنىڭ ئارمىيىسى بولۇپ قالدىڭ‌
لار، بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ قانداق پىكىر - تەلەپلىرىڭ‌
لاربار بولسا ئوتتۇرىغا قويۇڭلار. بۇۋاقىتتا لى پەيجاڭنىڭ چىرايى‌
لىرى ئۆچكەن هالدا مېنىڭ سۆزۈمنى تولۇق تەرجىمە قىلمايلا
سىپاپ تۇرگەتتى. ئارقىدىن بىر قارا چوقۇر بەنجاڭ بىزگە ۋەز‌
نەسىھەتنىڭ لازىمى يوق، بىزگە 500 قوي، 300 كالا، 100 ئات،
100 يامبۇ، 100 تاختا چاي قاتارلىقلارنى ئەتە ئەتىگەن سا‌
ئەت 10 دا تاپشۇرۇشىڭ لازىم. بۇ ۋاقىت ئىچىدە تاپشۇرمىساڭ
قولىمىزدىكى بۇ قورالغا (ئاپتوماتنى كۆرسىتىپ) تايىنىپ ئۆزۈ‌
مىز بىلگەنىنى قىلىمىز. ئۇ ۋاقىتتا سەن شەنجاڭمۇ ساق قالمايى‌

سەن دەپ تەھدىت سالدى. بۇلارغا ناھىيىمىزنىڭ يېزىلىرى تارقاق، ئۇ، ناھىيىگە 170 كىلومېتىردىن 200 كىلومېتىرغىچە يىراق، چارۋىچىلار تېخىمۇ تارقاق، قاتناش قولايسىز، ماڭا ھۇنداق ئەھۋالدا بۇگۈن كېچىلەپ ئات، كالا، قوي، يامبۇ قاتارلىقلارنى يىغىپ ئەتە سائەت 10 دا تاپشۇرۇشقا ئىمكانىيەت يوق. بۇنىڭغا مۇۋاپىق ۋاقىت بەلگىلىشىمىز لازىم. ئىككىنچىدىن. بۇ تەلەپ بەك يۇقىرى، ناھىيە خەلقلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش قىلايلى، دېگەن سۆز ئاخىرلاشقىچە يەنە بىر بەنجاك ئورنىدىن تۇرۇپ جوزىنى ھۇشتلاپ تۇرۇپ، ساڭا پۇقرا كېرەكمۇ- ئەمەس- مۇ دەپ زەھىرىنى چېچىپ يۇزۇمگە تۈكۈرۈۋەتتى. دەسلەپكىبۇ ھاقارەت ماڭا قاتتىق روھى زەربە بولدى. لېكىن بوشاشماستىن تاقەت قىلىپ ۋاقىتنى ئۇزارتىش، بۇيۇملارنى قىسقارتىشتا چىك تۇردۇم. ئۇلار «سىلەردىن ئالىدىغان بۇ نەرسىلەرنى بىز ئاھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئاسانلا تولدۇرۇپ ئالىمىز، ئامالىمىز- ھۇ بار، بۇ تەنپەنىنى يېغىشتۇرۇپ ئۆزىمىز بىلگەنىنى قىلايلى، سىلەرمۇ تەلىمىگىلاردىن كېرىلىڭلار» دەپ تېخىمۇ ۋەھشى قىياپەتنى كۆرسەتمەكچە باشلىدى. لېكىن بىچارە مېنىڭ سۆزلىرىمنى توغرا چۈشەنمىگەنلىكىمنى ئەسكەرلەرنىڭ ھەرخىلىدىكى بىلەن قىلغان تىل - ھاقارەتنىلا تەرجىمە قىلدى.

نۇرغۇن تالاش تارتىشتىن كېيىن تاڭغا يېقىن قالغاندا 300 قوي، 150 كالا، 50 ئات، 50 يامبۇ، 50 تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى 10 - ئايدىنىڭ 7 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 10 دا ئەسكەرگازارمىسىغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇش، ئەگەر ھۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە تاپشۇرۇلمىسا بارلىق ئاقىۋەتلەرگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەسئۇل

بولمدىغانلىقىنى توختام قىلىپ يۇتۇشتۇق.

10 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن ھاكىم ئىمىن ۋاھىدىي كورلىدىن قايتىپ كەلدى. تەنپەن ئەھۋالىنى ئىمىن ۋاھىدىغا دوكلات قىلدىم. ئۇ مۇنداق دېدى: « ھازىر كورلىدا ھاكىم قادىر تاھىرى بىلەن مەخسۇت ئەلەم ھاجىمنى يېڭىسۇغا قاماپ قويۇپتۇ، مۇئاۋىن ھاكىم داۋۇت ھىممەت يېزىلاردىن ئالىتۇن، كۈمۈش يىغىۋېتىپتۇ، كورلا بەك قالايمىقانچىلىق ۋە ئەنسىزلىكتە ئىكەن، بىزمۇ بۇ يەردىكى ئەسكەرلەردىن ھال سوراش ئۈچۈن بىر قىسىم نەرسە ـ كېرەك بېرىپ بۇلاق ـ تالاڭنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ئويلاپ كەلگەنىدىم، بۇ توختامدىكى نەرسىلەر مېنىڭ ئويلىغانلىرىمدىن ئاز ئىكەن، بۇنى دەرھال يېنىپ ئۆتكۈزۈپ ئىشنىڭ ئالدىنى ئالايلى » دېدى. سەنىمخۇيجاڭنى غۇلامىدىن ئەيسانى خادا دۆڭدىن چاقىرتىپ كېلىپ ھال سوراش ھەيئىتى قۇرۇلدى. ھال سوراش ھەيئىتى ئارقىلىق بۇيۇملار ئەسكەرلەرگە تەقدىم قىلىنىدىغان بولدى. 10 ـ ئاي ـ نىڭ 7 ـ 8 ـ كۈنلىرى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ توختامدىكى 300 قوي، 150 كالا، 50 ئات، 50 يامبۇ، 50 تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەر ئۆتكۈزۈلۈپ ھال سوراش ئارقىلىق بۇلاق ـ تالاڭ، قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدى ئېلىندى.

شەھەرنى ئىككىنچى قېتىم بوشۇتۇش

1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى لوپنۇردىكى گومىنداڭ قوشۇنى لوپنۇردىن يۆتكىلىپ كەتكەن بولسىمۇ خەلق ئە ـ

شەنج تۇرغۇزالماي بىر قىسىملىرى قايتىپ كەلدى. يەنە بىر قىسىملىرى جاھانىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزەتمەكتە ئىدى. 11 - ئايىنىڭ باشلىرىدا گومىنداڭدىن ھەقمەتكە قايتقان 75 - تۈەنلىك 2 - يىگى ۋاك پەيجاڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە لوپنۇرغا كېلىپ ئورۇن - لاشتى. ۋاك پەيجاڭ مۇنۇ ئەھۋالنى تونۇشتۇردى: بىز يۇقىرى رەھبەرلىكنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن لوپنۇرغا ۋەزىپە ئۆتەش ئۈچۈن يېتىپ كەلدۇق. « پىچاندا تۇرۇشلۇق گومىنداڭنىڭ بىر لىيەنى ھەقمەتكە ئۆتۈشنى رەت قىلىپ ئەكسىيەتچىلىك مەيدانىدا تۇرۇپ پىچاننىڭ ھاكىمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ، ئاقسۇدىكى ئۆز تۇغقىنىڭ بەرىش ئۇچۇن كۈرەشكە كەلگەندە قارا شەھەر، كورلىدىن ئۆتۈپ كېتىشكە كۆزى يەتمەي، قۇرۇق تاغقا چىقىپ كارۋان يولى بويلىن لوپنۇرغا كېلىپ ئاقسۇغا ئۆتمەكچى بولۇپ كېلىۋاتىتۇ. بۇ قاچاق قوشۇننىڭ نىيىتى يامان، شۇڭا بۇ قاچاقلارنى لوپنۇردىن تىنچ ئۆتكۈزۈپ خەلقنى قوغداش، ئەگەر ئۇلار خەلقە زىيان سالماقچى بولسا دەرھال ئۇلارنى يوقۇتۇپ خەلقنى قوغداپ قېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا كەلدۇق، بۇ ۋەزىپىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇنداش ئۈچۈن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە يېقىندىن ماسلىشىپ ياردەم بېرىپ ياخشى شائارات يارىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىمىز » دېدى. مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق 1) خەلقنى قوغداش ئۈچۈن شەھەردىكى خەلقنى سىرتقا چىقىرىپ،شەھەرنى بوشۇتۇش لازىم، چۇنكى بۇ قاچاقلار يامان نىيەتتىن يانماي خەلقنى بۇلاش - تالاش ئىشلىرىنى تەكرارلىسا، بىز ئۇلارغا قايتا قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈچۈن ھەربىي تەدبىر قوللىنىمىز. 2) بۇ كېلىشۇاتقان قاچاق قو-

شۇنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئاشلىق، گۆش، ياغ، مېۋە - چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ ھال سوراش ئارقىلىق ئۇلارنى يامان نىيىتىدىن ۋاز كەچكۈزۈپ، تىنچ ئۆتۈپ كېتىشكە ئۇندەش، ئۇلار شەھەرگە كەلگەندە چۈشىدىغان ئورۇن، ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاپ بېرىش. 3) ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى ۋە خەلق ئاممىسى ھەمكارلىشىپ خەۋەرلىشىش ئىشىنى ياخشى ئىشلەش قاتارلىق ئىشلار ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 2 - يىڭنىڭ جەڭچىلىرىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن ۋە ئاكوپلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى ئىشلىتىشكە يارىدەم بېرىدىغان ئاشلىق، ياغ، گۆش، قوغۇن، تاۋۇز قاتارلىق نەرسەلەرنى ئېھتىياج سانى چەكتىدە قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىپ، ناھىيە شەھىرىگە باشلاپ كېلىنىپ بەلگىلەنگەن ئورۇنغا چۈشۈرۈلدى. ئۇلار شەھەرگە كىرگەندە چەكتىن كىرگەن قىيابەتتە كېرىپ كەلدى. مەكتەپكە چۈشۈپلا گومىنداڭنىڭ بايرىقىنى چىقىرىپ سەنمىنجۇيىنى شېئىرىنى ئوقۇپ ئەكسىيەتچىلىك ھەيدانىدىن ۋاز كەچمىگەنلىكى ئېپادىسىنى بىلدۈردى. ئۇلارغا كېرەك بولغان ئۇن، گۈرۈچ، گۆش، ياغ قاتارلىقلار يەتكۈزۈپ بېرىلدى. بىر كېچە قونۇپ كورلىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ تەلىپى بويىچە 15 ھارۋا بېرىپ كورلىغا يەتكۈزۈپ قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا خەلق خاتىرجەم بولۇپ ئىسسىق ئۆيلىرىگە قايتىپ كېلىشتى.

تىكەنلىكتە بۇلاڭچىلىق يۈز بەردى

1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا قالى بېكى قاچاقلىرى چەت ئەلگە قېچىپ ماڭغاندا لوپنۇر ناھىيىسىگە

تەۋە شىڭدى تېغى ئارقىلىق تىيانشان تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ تەكەنلىك رايونىنىڭ 20 كىلومېتىر شىمالىدىكى قۇم دەريا بويلاپ چاقىلىق تەۋەسىگە ئۆتۈشتە قالى بېكىنىڭ 13 ئاتلىق قوراللىق كىشىلىرى تەكەنلىك بازارىغا بېسىپ كىرىپ گۇڭگەن پەيچۇسوغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ ئاندىن خەلقنى بۇلىماقچى بولغان. بۇ 13 ئاتلىق قوراللىق باندىتلارنىڭ تەكەنلىكە كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئالغان شاگجاڭ، چۈجاڭلار بۇ خەۋەرنى گۇڭگەن پەيچۇسوغا مەلۇم قىلغان. مۇشۇ مەزگىلدە ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ چۈجاڭى ئەزىمەت، مۇئاۋىن چۈجاڭى تاھىر ئېخمەتلەر تەكەنلىكتە بولۇپ بۇلار پەيچۇسودا يېغىن ئېچىپ، يېزا - كەنت باشلىقلىرى بىلەن مۇزاكىرە قىلىپ بۇلاڭچىلارغا قارشى تاقابىل تۇرۇش خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇرغان. باندىتلار بازارغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرغان. باندىتلار بازارغا چۈشۈرۈپ تاراقلاندۇرغاندىن كېيىن لارنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا چۈشۈرۈپ تاراقلاندۇرغاندىن كېيىن ئىككى نەپەر ئاتلىق باندىت پەيچۇسونىڭ ئالدىغا كېلىپ دەرۋازا ئازىنى قاققان، دەرۋازا ئېچىلمىغاندىن كېيىن، دەرۋازا بېشىغا ئېسىلغان بەش يۈلتۇزلۇق قىزىل بايراقنى ئوق ئېتىپ قايتىپ بېرىپ، پەيچۇسونى بۇلاپ قورالنى تارتىۋېلىش مەقسىدىگە يېتىلمەي، باش مەھەللىگە بېرىپ خەلقنىڭ ئۈيلىرىگە ئوت قويۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان، ئەزىمەت جۇجاڭ قوراللىق ساقچىلارغا بېتەكچىلىك قىلىپ باندىتلارغا قايتۇرما زەربە بەرگەن.

ئۇلار بىلەن يېرىم كۈن جەڭ قىلغاندىن كېيىن باندىتلارنىڭ بىر ئېتى ئۆلۈپ بىر كىشىسى يارىدار بولغاندىن كېيىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. ئەزىمەت جۇجاڭ بىر تەرەپتىن باندا

تلار بىلەن ئېلىشىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ناھىيىلىك ھۆكۈ-
تىكە مەلۇمات يوللاپ، ياردەم ئۈچۈن قوراللىق قوشۇن ئەۋە-
شىنى تەلەپ قىلغان. بىز ناھىيىدىن 12 نەپەر قوراللىق ساق-
چى تەشكىللەپ تىكەنلىككە يولغا سېلىش بىلەن تەڭ بۇ ئەھ-
ۋالنى ۋەھكىمىسى، ئازادلىق ئارمىيە 6 - شىسىگنال بە-
رەم قىلدۇق. ئازادلىق ئارمىيىدىن بىر قىسىم قوشۇن ئەۋەتىپ
ئەدەتلارنى تازىلاپ تىكەنلىك خەلقلىرىنى خاتىرجەم قىلىشنى
ئىلەپ قىلدۇق. بىزنىڭ تەلىپىمىزگە ئاساسەن يۇقىرىدىن 2
نەپەر كىۋىنىست جاۋداۋىزىمەن كېلىپ، لوپنۇردا تۇرۇۋاتقان
ئەسكەرتكە ئۆتكەن 750 - تۇمىنىڭ 2 - يىگىنى ماشىنا بىلەن
تىكەنلىككە ئېلىپ بېرىپ، باندىتلارنى تازىلاپ تىكەنلىك خەلقە-
نى خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈردى. تىكەنلىك خەلقلىرى خوشال
بولۇشۇپ، بىزنى خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرگەن ئازادلىق ئارمىيە
ئىشىۋن، دېيىشتى.

ناھىيىنىڭ باش ھاكىمى ئىمىن ۋاھىدى تىكەنلىكنىڭ سۇ
مىلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىمەن، دەپ تىكەنلىككە كەتە-
ئەندى. ئۇ ناھىيىدىن سەنىيۇيجاڭنى غۇلامىدىن ئەيسا، ساقچى
باشلىقلىرىدىن ئەزىمەت قاتارلىقلارنى بىللە ئېلىپ كەتكەن.
ئۇلار تىكەنلىككە بېرىپ ئىمىن ۋاھىدى كۆك ئالا دېگى ئائىلە-
سىگە ئۆتۈپ كەتكەن، ئەزىمەت جۇجاڭ تىكەنلىك بازىرىدا
چەيچۇسودا قىلغان، مەن 2 - كۈنى، قازاق باندىتلىرى تىكەن-
لىكنى بۇلاپ پاراكەندىچىلىك سېلىش جەريانىدا ئىمىن ۋاھىدى
كۆك ئالادىن ئاتلىنىپ كانۋايى ئەيسانى ئېلىپ ئىسمايىل تۆ-
رەگە يول باشلىتىپ قالى بېك تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىگى

ھەققىدە يازغان ئەزمەت جۇجانىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن بۇ ئەھۋالنى دەرھال ۋالى مەھكىمىسىگە دوكلات قىلدىم. ۋالى مەھكىمىسىنىڭ مەنسەپ ۋاقىتلىق باش ھاكىملىق ۋەزىپە ئۆتۈشۈم توغرىسىدىكى بۇيرۇقىغا ئاساسەن خىزمەت ئورنۇمدا چىقىپ تۇرۇپ يۇقۇن ناھىيىنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ تۇردۇم.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باياننۇلاق رايو - نىدىكى پائالىيەتلىرىدىن پارچىلار

تىيەن دوجۇ

مولالاخۇن روزى تەرجىمىسى

1944 - يىلى ئىچكى تاشقى ۋەزىيەت شىنجاڭ خەلق ئىنقىلابىي كۈرىشىگە پايدىلىق زور ئۆزگىرىش ياسىدى. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدىكى ئىنقىلاب جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىكى ئىلغارلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا، بيوروكرات كاپىتالىزمغا قارشى ئىنقىلابىي كۈرىشى غەلبىسىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت خەلقىنىڭ ھەم سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسىنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي، مەنىۋى، ماددىي جەھەتلەردە بەرگەن ياردىمى بىلەن پارتىلىغان گومىنداڭغا قارشى كۈرەش بولۇپ، ئېلىمىز يېڭى دېموكراتىزملىق ئىنقىلابىنىڭ بىر تەركىبى قىسمىدۇر.

باياننۇلاق رايونى تىيانشاننىڭ ئوتتۇرىسىغاجايلاشقان بولۇپ، ئۇ ھەربىيلەر تالىشىدىغان مۇھىم جاي ئىدى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي

تايانچبازدلارنى ئېچىش هەم مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، بايىنبۇلاق را-
يونىدىن ئىبارەت قاتتىق سوغۇق بولىدىغان بۇتاغرايونىنى تەبىئي
تۇساق قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتە، بايىنبۇلاقتىكى بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام
زاتلار گۇرۇپپىسىغا قارشى ئىدى، 3 ئۆلىيەت ئىنقىلابىي پارتىيىغا-
دىن كېيىن، ئۇلار گۇرۇپپىسىنىڭ مۇكۈمرانلىقىغا زادى چىداپ
تۇرالماستىن، 3 ئۆلىيەت ئىنقىلابىغا پائال بېقىنلاشتى؛ 3 ئۆلىيەت-
نىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىمۇ ئىنقىلابىي كۈرەشنى ئالغا راۋاجلاند-
ۇرۇش ۋە ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەت ئېھتىياجى ئۈچۈن، بايىنبۇ-
لاقتىكى بۇ بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام زاتلارغا پائال تۈردە يې-
قىنلىشىش ئۇچۇرىنى بەردى.

3 ئۆلىيەت ئىنقىلابىي پارتىيىغاندىن كېيىن، بايىنبۇلاقتا
ئەكس سادا قوزغىدى، گۇرۇپپىنىڭ بايىنبۇلاقتىكى پەيچۇسوسى
(سوجاڭ جۇ جىڭلۇي، شەرقىي شىمالىدىن) دىن 8 - 9 ساقچى
ئەھۋالىنى ياخشى ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ كېچىلەپ خېجىڭ ناھە-
يىسىگە بېرىپ مەلۇمات بېرىدۇ. مانچىكجاپ خانىنىڭ خوتۇنى ۋۇ
جىڭبىن بىلەن قارا شەھەر ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي تەپتىش ۋالىيە-
سى جى فىڭلۇ دەرھال بىر لەيلەن ئەسكىرى كۈچىنى تەشكىللەپ،
ئۇرۇپشە لەيلىجاڭ ۋە ساڭگىجى شۇنگۇەننىڭ يېتەكچىلىكىدە، دا-
لىن داۋانغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ھازىرقى بايىنبۇلاق رايونىدىكى
بايىنغول يېزا زاكىستاي ئۇلان خادىدا تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
بىللە، خېجىڭ ناھىيىسى شەلمەر، زاۋسۇر، ساتىڭ، كىرەت، با-
رىن، دۇنۇر قاتارلىق 6 قەبىلىدىن 3 يۈزدىن ئارتۇق ئادەم ئاج-
رىتىپ ئۆزىنى قوغداش تۈەنى تەشكىللەيدۇ، بۇلارنىڭ ئاتلىرى

نورۇق، مەلتەقلىرى كونا، قالاق ئىدى. داۋاگۈزدى بىلەن زودۇپ گۈزدى بۇلارنى تاللاشقا ۋە تەربىيىلەشكە مەسئۇل بولدى، تۇەنـ جاڭلىقنى لى نيەنداۋا ئۇستىگە ئالدى، قاردىمغىدا 2 لىيەن ۋە بىر ئارقا سەپ ترانسپورت دۇيى قۇرۇلدى. بىرىنچى لىيەنىڭ لىيەنجاڭى باسىڭ (ئازادلىقتىن كېيىن بايىنبۇلاق رايونىغا رايون باشلىقى بولغان) ئىككىنچى لىيەنىڭ لىيەنجاڭى ئورۇپشىن، ھەر ـ بىي تەمىنات مەسئۇلى چىڭ غورۇپ ئىدى. ۋۇ جىڭبىن ئەسكەر ـ لەرگە: «تاغدىكى موڭغۇللار بىلەن ئالاقە باغلاپ، بىرلىشىشنى قولغا كەلتۈرۈپ، بايىنبۇلاقنى تۇراقلاشتۇرۇپ 3 ۋىلايەت كۈچلە ـ رىنىڭ خېجىڭغا قاراپ راۋاجلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىڭلار» دەپ تاپىلىغان. 1944 ـ يىلنىڭ ئاخىرى بۇ قىسىم خېجىڭدىن يولغا چىقىپ ئۇلان خاشىر، ساغانئۇر داۋان ئارقىلىق كېچىك بۇرۇس ـ تايغا بېرىپ 3 ۋىلايەتنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا قارشىلىق كۆر ـ سەتتى.

بۇ قوشۇن تۇرغان يەر ئەينى ۋاقىتتا كېلىماتى قاتتىق سوغۇق، ئەسكەرلەر يوشۇرۇنىدىغان جاي يەنى شامالدىن ساقلىنـ دىغان ئازگال جاي ئىدى. بىر كۈنى ئاخشىمى 3 ۋىلايەت دا ـ ئىرىلىرى 10 نەچچە ئاق ئوروس، قازاقلاردىن تەركىپ تاپقان بىر كېچىك ھىندۇينى بايىنغولغا ئەۋەتكەن. شۇ يەردە جامۇمي ئىسىملىك بىر زاكۇ بايمەن سۆھبەتكەن بىر تۇركۈم ياشلارنى تەشكىللەپ كېچىك ھىندۇي ماسلىشىپ، ئۇرۇپشىن لىيەنىدىكى كو ـ ما دىر ـ ئەسكەرلەرنىڭ ھاراق ئىچىپ، قىمار ئوينىۋاتقان پۇر ـ سەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇشۇ لىيەنىڭ بارلىق ئاتلىرىنى ئوغرىلىقـ چە ھەيدەپ كېتىدۇ. جەڭ باشلانغاندىن كېيىن، كېچىك ھىندۇي

ئۇلان خادا ئېگىزلىكىنى كونترول قىلىۋالغاچقا، ئۇرۇپشىن لىيەنـ
جاڭ ئوت كۈچى ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرالماي ئېغىر چىقىم
تارتىدۇ، ھەممىسى پارچىلىنىپ تەسلىم بولىدۇ.

ئىنقىلابىي كۈچلەر بىر يولىلا ئۇلان داۋانىنى ئىشغال قى-
لىدۇ، پەقەت باتمە، دۆشلا خېجىڭغا قېچىپ كېلىدۇ.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جامزەي بىراقلا بايىنبۇلاق رايـونىدا
تەسىرى بار ھەربىي ھۆكۈمەت باشچىلىرىغا ئايلاندى. (جـامزەي
يەنى كېيىنكى شەنجاڭ ئاكتىپ ئەسلىدە شىزاڭ جېپا ئىدارەتخا-
نىسىنىڭ بىر مانجىسى بولۇپ، 1932 - يىلى تاڭغۇت لامىلار بـە-
لەن بايىنبۇلاقتا كېلىپ بۇددا دىنى پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللان-
غان، تاڭغۇت لامىلارنىڭ مۇتەئەللىسى بولغان، 10 نەچچە يىللىق
ھاكىمىيەت بىلەن دىنىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىنىڭ تـەسىرى ئاستـ-
دا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ يەرلىك مۇڭغۇل ئايال گارىا بىلەن توي
قىلغانلىقتىن جامزەينىڭ يەرلىك مۇڭغۇل چارۋىچىلار ئـارىسىدا
بىر قەدەر يۇقىرىراق ئابرويى بار ئىدى).

بۇ ۋاقىتتا، كۆندەس ناھىيىسىدىن نىكتىن دېگەن بىر ئاق
ئورۇس (ئۆزگىرىپ كەتكەن مىللەت) 3 ۋىلايەتنىڭ بىرلىكىن ئەسـ
كىرىي كۈچىنى يېتەكلەپ بايىنبۇلاقتا تۇرۇپ، ئەسكىرىي كۈچـ
نى پائال كېڭەيتىپ، يەرلىك قوراللىق كۈچلەرنى تەشكىللەپ 3
ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلاشتى.

ئارشاڭغول — ئىنقىلابنىڭ بۆشۈكى، ئۇ يـەردە جەمئىي
30 نەچچە ئائىلىلىك چـارۋىچى بار ئىدى. 1945 - يىلى 1 -
ئاينىڭ 23 - كۈنى ھۈشۇ بىر كۈندىلا 26 ئادەم 3 ۋىلايەت ئىنـ
قىلابى تەشكىلاتىغا قاتنىشىپ، كېيىنكى ئىلى، ئالتاي، ئاقسۇ ...

قاتارلىق جايلاردىكى ئۇرۇشلاردا بىر قانچە قېتىم خىزمەت كۆر-
سەتتى، ئۇلاردىن شاۇگا، بۆمبە، خېرىدە تۈەنجاڭلىقنى ئېلىستىگە
ئالدى. يۇقىرىقى ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلاردىن بىرىنچى دەرىجە-
لىك ئۇرۇش قەھرىمانى دەپ نام ئالغانلار لوزۇك دورە، ۋارىە-
جىت، تاڭگىت، بوتۇ، بادۇمۇ، ساڭگا، باتمە، باتمە ئارا. بۇنىڭ-
دىن باشقا، بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقانلاردىن يەنە سەي ئارا، دابدە،
نامجە، توجە، ئارەمن، يى رىنچىك، خادورجى، دارجا، جاك مە-
يىك، بالجىر، ئىرىنچە، پۇرۇە، جارسۇن، دوچە، بوگە، بورە قا-
تارلىقلار بار. ئۇلار مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرى-
دە گومىنداڭنىڭ ۋە جاھانگىرلارغا قارشى قورالىق كۈرەشلىرىدە
قەيسەرلىك، باتۇرلۇق كۆرسەتتى، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن
ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن پائال رول ئوي-
نىدى.

بۇ مەزگىلدە بايىنبۇلاقتىن جەمئىي 300 دىن ئارتۇق مۇ-
ھۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ بىر ئاتلىق ئەسكەر يېگى قىسىم
تەشكىل قىلىندى، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھاكىمىيىتى ھەربىي قو-
رال تارقىتىپ بەردى. قورال بىر قەدەر ئىلغار بولۇپ چېخچە
ئاپتوماتى، زىنىت توپ، ماكسىم پىلىموت قاتارلىقلار بار ئىدى.
شۇڭا تۈەنجاڭ خېرىدىن، بۆمبە ۋۇتۈەنجاڭ بولدى. 3 ۋىلايەت تە-
رىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئاساسلىق مەسئۇل كىشى يۇقىرىدا ئېيتىل-
غان ئاق ئوروس نىكتىن.

خېجىڭ ناھىيىسى ئويۇشتۇرغان ئۆزىنى قوغداش تۈەنى
1945 - يىلى 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا شياۋ بۇ رۇستايغا بارغان-
دىن كېيىن لى نىيەندا‌ۋا تۈەنجاڭ 3 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، بۇي-

رۇقغا بىنائەن خېجىڭغا قايتتى، ئۇ تۆەنگە باسماق مەسئۇل بولـ
دى. بۇ تۆەنىنىڭ قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا، ئاشلىق قاتارـ
لىقلارنىڭ ھەممىسىنى گومىنداڭنىڭ 128 ـ شىمى ئۈستىگە ئال ـ
خانىدى، تارقىتىپ بېرىلگەن قوراللارنىڭ ھەممىسى رەتتىن چىقـ
قان قوراللار ئىدى. خېجىڭ ئەۋەتكەن ئۆزىنى قوغداش تۆەنى
بىلەن 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاراشلىق بايىنبۇلاق يەرلىك قورالـ
لىق كۈچلىرىنىڭ ھەممىسى موڭغۇل ئەسكەرلەر بولغاچقا، ئۇلار
ئوتتۇرىسىدا قەبىلە ۋەتەنپەرۋەرلىكى ياكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىق مۇنا
سىۋىتى بار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ ئۆزىنى
قوغداش تۆەنى باسماق لېنجاڭنى يادرو قىلغان ھالدا بايىنبۇـ
لاق ئاتلىق تۆەنىنىڭ تۆەنجاڭى غېرىدە تۆەنجاڭ بىلەن ئالاقە
باغلىغانىدى. باسماق 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىكىتىنىڭ تەشۋـ
قاتى ۋە تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسىنى ئۆزگەرتىپ
3 ۋىلايەت تەرەپكە پۈتۈن نېمىتى بىلەن يېقىنلاشتى. ئۇنىڭغا
مەلۇمكى، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزىنىڭ
ئىنقىلابىي ھەربىكىتىنى قوللايتى، پەقەت ئاز سانىدكى كىشىلەر ـ
نىڭ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تونۇشى يېتەرسىز بولغانلىقتىن سۆز
بىلەن قايىل قىلىش قىيىن ئىدى.

3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىكى بىر كەتمەندە نىكتىن يېتەك ـ
چىلىكىدىكى بىر قازاق ئاتلىق ئەسكەرلەر لېنى بىلەن بايىنبۇـ
لاقتىكى موڭغۇل ئەسكەرلەر يەڭگى شياۋ بۇ رۇستاينى يوشۇرۇن
مۇھاسىرىگە ئالدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەخپىي پۈـ
تۈشۈش بار ئىدى. باسماق بارلىق ئەسكەرلەرگە تىزىلىپ ئەتە ـ
گەنلىك مەشق قىلىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. مىلتىقلارنىڭ ھەممىسىنى

گازارمىغا ئېسىپ قويغان. دەل مۇشۇ چاغدا 3 ۋىلايەت تەرەپنىڭ مىللىتى ئاۋازى ھەر تەرەپتىن ئاڭلىنىدۇ. پەقەت ئاز سانلىق كىشىلەر قەتئىي تەسىلىم بولمايدۇ. مورگى ئىسمىلىك بىر رۇس لېيەنجاك پىلىممۇت بىلەن ئۇلارنى ئوققا تۇتۇپ 6 نەپەر موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرنى ئېتىپ تاشلايدۇ. بۇ ۋاقىتتا، ئاتلىق ئەسكەرلەر يىگىدەكى ساغان مەرگەن ئىسمىلىك بىر موڭغۇل ئۇرۇنىنىڭ جۇۋىسى بىلەن ھېلىقى پىلەموتچىنىتوسۇۋۇپلىپ تۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز ھەممەمىز موڭغۇل، تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىمىز بار، موڭغۇللار بىر-بىرسىنى قىرسا بولمايدۇ». ئاخىردا باسىق ئۇرۇشنى توختۇتۇشقا بويرۇق بېرىدۇ ھەمدە ھەقمەتكە قايتقانلىقىنى جاركالايدۇ. نەتىجىدە: «سىلەر قورالنى تاشلاڭلار، ئۆيىڭلەرگە قايتىشنى خالىساڭلار قايتىڭلار» دەپ ئېلان قىلىندۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 30نەچچەكىشى ئاتلىسىگە قايتىپ كېتىدۇ، قالغانلىرى بايىنبۇلاققا قايتىپ بارىدۇ.

بۇ ئەڭ ئاساسىي ئۇرۇشنىڭ ئالدى-كەينىدە يەنە سەھەن-توخەي، كۆكلىك، دالىڭ داۋان، غارخەتەن قاتارلىق جايلاردىمۇ كۆلەمى ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇش بولۇپ تۇردى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بايىنبۇلاق 3 ۋىلايەت ئىتتىپاقىنىڭ يېرىگە ئايلاندى.

3 ۋىلايەت ئىتتىپاقىنىڭ بايىنبۇلاقتىكى كۈچىنى مۇستەھكەملەپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەلگەن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ 3 ۋىلايەت ئىتتىپاقىنىڭ مەۋسىمىنى تارتمۇپلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا، داغۇت داۋانىنىڭ ئاستىدا بىر قۇۋاندالىق ئورنى قۇرۇلدى، بىر لۈي ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. تەخمىنەن

ن 2000 ئادەمى بولۇپ، ئويغۇر، موڭغۇل، قازاق، شەبە، رغىز قاتارلىق مىللەتتىن تەشكىل قىلىنغانىدى. بايىنبۇلاق ر چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، زىمنى كەڭ، كۆچا، باي، ۇگۇر، خېجىك، قارا شەھەر، مانىاس، سانجى، ئۈرۈمچى، تۇر- ان، پىچان، توقسۇن قاتارلىق جايلار بىلەن چېگرىداش، يەر ۇزۇلۇشىنى گەرچە تېيانشاندىكى تەبىئىي توساقلار ئايرىپ تۇر- سمۇ، لېكىن يۇقىرىدىكى جايلاردا 9 داۋان بولۇپ بايىنبۇلاق- ا بارغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، 3 ئۆلچەت مىللىي ئارمى- سى ئايرىم-ئايرىم ھالدا مۇشۇ 9 داۋانىنىڭ ھەر بىرىدە 20— 30 ئەسكەر تۇرغۇزغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بىر سەييارە ئاتلىق لەينە 90 دىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، دا- ئىم سەييارە چارلاش قىلاتتى، مۇبادا دۇشمەن ئەھۋالى بايقال- غان ھامان دەرھال قوماندانلىق ئورنىغا مەلۇم قىلاتتى.

1945 - يىلى 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى بايىنبۇلاقتا يۈلتۈز ناھىيىسى رەسمى قۇرۇلدى. 3 ئۆلچەت ئىنقىلابىي غۇپۇرئاخۇنىنى ئەۋەتىپ تەبرىكلىدى، ھەمدەئۇ يۈلتۈز ناھىيىسىنىڭ خىزمىتىگە قاتناشتى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شاسىل يامۇل، دىنىي ئۇيۇشما، ئىتتىپاق موڭغۇل ئويۇشمىسى قاتارلىق 4 تەرەپتىن تەشكىل بولغان، ھۆكۈمەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن فونكسىيىلىك بىر تارماق ئىدى. شۇ چاغدا بايىنبۇلاقتا ئۆي يوق، ھەممىسى جولما ئۆي ئىدى. ساقلىنىپ كەلگەن، ئۆرۈلۈپ چۈشۈشكە ئاز قالغان 4 ئېغىزلىق كونا رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ئىشخانىسى بولۇپ (ئوتتۇرىسىدا 3 ھېتىردىن كەڭرەك بىر كاردور

ئەدى) تەخمىنەن 180 كۈادىرات مېتىر كېلەتتى، 1947 -
ى سېلىنغان. ئاشۇ 4 ئېغىزلىق ئىشخانىنى ھەر بىر رەھبە-
تارماق بىرىدىن ئىگىلىگەنىدى.

تۈز ناھىيىلىك ھەكۈمەتنىك ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى
رگانلار مەسئۇللىرىنىڭ ئىسىملىكى تۆۋەندىكىچە:

ھاكىم: چاڭزىت (زاڭزۇ، ئابىيام ئېيتىلغان جايدى) مۇئا-
، ھاكىم: ساغان (موڭغۇل، ساتىڭلىق) يەنە بىر قازاق ھا-
، باش كاتىپ: غۇپۇر ئاخۇن. دىنى ئۇيۇشما باشلىقى: يىن-
ڭ لاما. ئىتتىپاقنىڭ باشلىقى: بايىزىپك (قازاق، سۇۋېتلىك)
ئۇل ئۇيۇشما باشلىقى: ئا.تۆمۈر (موڭغۇل)

سوت باشلىقى: نىمە (موڭغۇل) جامائەت خەۋپسىزلىكى
ارىسىنىڭ باشلىقى: ئابدۇللا سۇلتان. جۇڭ ئىداردىسىنىڭ قارە-
نىدا 4 پەيچۇسو قۇرۇلدى، ھەر بىر پەيچۇسودا 7-8 كىشى
ئىدى.

ناھىيىدىن تۆۋەن شىتاتتا قەبىلىلەر ئاساس قىلىندى، ھەر
ر قەبىلىلەردىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان خادىملار تۆۋەندىكىچە:

1 - شەلمەر قەبىلىسىدىن: گۇزدى: غۇرجاپ؛ مەردىن.
پۇ، زالۇن. پېكىسېك.

2- ساتىڭ قەبىلىسىدىن: گۇزدى: دورجى ئارا؛ مەردىن؛
مبە؛ زالۇن: ئاڭگا.

3 - باردىن قەبىلىسىدىن: گۇزدى؛ ئارا؛ مەردىن: باسىك؛
لۇن؛ تەمىن.

4- دۇنۇر قەبىلىسىدىن: گۇزدى؛ باسىك؛ مەردىن؛ دوبدوك؛
الۇن؛ باتمە ئارا.

ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر ساقلىقنى ساقلاش ئورنى بار بولۇپ، ئۇنىڭ دورا ۋە سايمانلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەمىنلىگەن. دوختۇر بىلەن سېستىرا جەمئىي 8 كىشى بولۇپ، بۇلار ئىلىدىن ئەۋەتىلگەن روس ۋە شىبە ئىدى. مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن 1946 - يىلى 9 - ئايدا ئىلىدا موڭغۇل ئۇيغۇشمىسى قۇرۇلدى، موڭغۇل ئويۇشما ئىلىدا بىر مۇڭغۇل ئوتتۇرا مەكتەپ قۇردى، مۇدىرى لىك خە (شىلىك نىك قىزى، ھازىر ئۇرۇمچىدە) ئىدى، ئەينى چاغدا، بايىنبۇلاق تەن ئەۋەتىپ بەرىلگەن ئوقۇغۇچى 50 نەپەردىن ئارتۇق، ھازىر شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ رەسمى بادەي مۇشۇ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. 1946-يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يۈلتۈز ناھىيىسى چاكزىت، تاڭگالاما، ئارا گۈزدى باشچىلىقىدا بىر تەبرىكلەش ئۆمىكى ئوبۇشتۇرۇپ داغدۇغىلىق ئوقۇش باشلاش مۇراسىمىغا قاتناشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، موڭغۇل كۆرەدە بىر موڭغۇل باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان بولۇپ، يۈلتۈز ناھىيىسى بۇ مەكتەپنىڭ راسخوتى ئۈچۈن 160 تۈياق ئات، 175 تۈياق كالا، 20 تۈياق قوتاز ئەۋەتىپ قىلغانىدى.

يۈلتۈز ساپ چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ ئاساسلىقى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇ ۋاقىتتا، ناھىيە بويىچە جەمئىي 200 مىڭغا يېقىن چارۋا مال بار ئىدى، ھەر يىلى ئىلىغا قېرى ئات قاتارلىقلاردىن 20-40 مىڭ تۈياق ۋە خىلى ساندا يۇڭ، تېرە يۆتكىلەتتى. بۇ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قورغاس ئارقىلىق سوۋېت

ىتتىپاقىغا توشۇلۇپ گەزلىمە ھەم چەرچىن مال قاتارلىق تۇر-
ۇش بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇرۇلاتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشكە
ەرزىيدىغىنى شۇكى، دۇنيانىڭ ئەركەك قوتىزى بىلەن يەرلىك
ئالىنى ئۇرۇقلاندۇرۇپ، ئۇرۇقلاندۇرۇلغاندىن كېيىن تۇغۇلغان ا-
ەۋلادنىڭ مەيلى تەن ئېغىرلىقى ياكى سۈت مىقدارى جەھەت-
ە بولسۇن ئالدىنقى ئەۋلادتىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى ئىسپات-
لىنىپ، دۇنيا قوتىزى خۇددى «پىل»غا ئوخشايدۇ، دېگەن چې-
ايلىق نام ئالدى. شۇ چاغدا بۇنى يىتىشتۇرگەن يەرلىك ئا-
ەم—چارۋىچى گاكگا ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مەنجۇ.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھاكىمىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يۇل-
ۇز ناھىيىسىنى قۇرۇش، ئىشى پۈتكەندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ ھا-
ىمى چاكزىت، باش كاتىپ غۇپۇرئاخۇن، گۇزدى دورچى ئارا،
ۇزدى ئارا، گۇزدى خۇرجاپ قاتارلىق 5 كىشى ئەك ياخشى
ئات ھەم سوغاتلارنى ئېلىپ ئىلغا بېرىپ 3. ۋىلايەت ئىن-
لابىي رەئىسىگە تەقدىم قىلىدى ھەمدە ۋەزىپىگە تەيىنلەش
ۇۋاھنامىسى ۋە تۇرۇك مەمۇرى چىقىم راسخوتلىرى قاتارلىق-
رنى رەسمى بىجىرىپ قايتىپ كەلدى.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي «جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقى-
ابنىڭ بىر قىسمى». شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارى-
ىدىكى كۆلىمى ئەڭ زور بولغان بىر قېتىملىق ئىنقىلابىي ھە-
ىكەتتۇر. لېكىن، شۇ ۋاقىتتىكى تارىخى شارائىتتىك چەكلىمىسى
ەۋەبىدىن، بۇ ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە،
ايىرىم ئەكسىيەتچى فېئودال يۇقىرى قاتلاملىكلەر قىسمەن ھا-

كىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، مىللەتچىلىك بايرىقىنى كۆتە-
رىپ چىقىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلغان-
دا، ئىلغار كۆچلەرنى ئاساس قىلغان 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەش-
كىلاتلىرى كومپارتىيە ئەزالىرىدىن قاسىمى، ئابباسوۋ قاتارلىق
كىشىلەرنىڭ تۇغرا رەھبەرلىكىدە، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى باتۇر-
لۇق بىلەن قوغلاپ چىقىرىپ، ئىنقىلابنى تۇغرا يولغا سالدى.

يۇلتۇز ناھەيىسى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىكىدە،
ئىنقىلاب مېۋىسىنى مۇستەھكەملەپ، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋەزى-
يىتىنى خاتىرجەم قىلىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاند-
ۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى، شىنجاڭنى تىنچ ئازاد
قىلىشقا ماسلىشىپ، ئوتلاقتىكى باھارنى كۈتۈۋالدى.

قارا شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ 18 - ئەسىردىكى ئەھۋالى

ياسىن ھەسەن، ئابدۇۋەلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قارا شەھەرده ئولتۇراقلاشقانلىقىغا ھازىرىمىڭ مل بولدى. تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى ەئىپلىشىپ غەربىي رايونىنى باشقۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمىدى. يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىده پۈتكۈل غەربىي رايوندىكى بەگلىكلەر- مىڭ بىر - بىرىنى قوشۇۋېلىش يولىدىكى يېغىلىقى داۋاملىشىپ كەلدى. خەلق بۇ يېغىلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دائىم ئېھتىيۇپ جۇڭغارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندا قارا شەھەر يايلاقلىرى- لىنغانىدى. 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ -كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى تىنچىتىپ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى. شىنجاڭ بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، باشقا يىراق - يېقىن يۇرتلارغا كەتكەن ئۇيغۇرلار بىر - بىرىگە خەۋەر قىلىپ، ئۆز يۇرت - داكانىغا ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى شىنجاڭنىڭ ئۇ- زاق مۇددەت بۆلۈنۈپ تۇرۇشتەك تەپرىقىچىلىق ۋەزىيىتىگە خا- تىمە بەردى. تىنچ ، ئىتتىپاق بولغان ئىجتىمائىي ۋەز-ـىيەت بارلىققا كەلدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىر سېلىقلىرى يەڭ- گىللىدى. ھەر خىل شەكىلده ئېتىز - ئېرىق بەرپا قىلىنىپدىھ-

قانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلاندۇرۇلۇپ، شىنجاڭ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

تىنچ شارائىت، مۇقىم تۇرمۇش ۋە قانۇنىيەتلىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئىگە قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىپ، ئائىلە - يۇرتىنى بېكىتىۋالىشتىن قۇرۇلۇغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلدى.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ئاھالىلارنىڭ تەركىبىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. قەشقەر، يېكىسار، ئاتۇش، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى باي سودىگەرلەرمۇ قارا شەھەرگە كېلىشكە باشلىدى. خۇسۇسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىگىلىكنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، تەبىئىي ھالدا بىر تۈركۈم ئىمتىيازلىق شەھەر ئاھالىسى بارلىققا كەلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ «قارا شەھەر مەھكىمىسى تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، بۇ يەردە (كورلىنى ئۆز ئىچىگەئالىدۇ) 12300 ئۇيغۇر ئاھالە بولغان، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېزىلاردا سودىگەرچىلىك، باقمالچىلىق، بېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھە ھەر قايسى كەسىپلەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بۇنىڭ بىلەن سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس سېلىنغان. يەكە زېمىن شىنجاڭ دەۋرىگە كەلگەندە قارا شەھەردە كەسىپ خاراكتېرىنى ئالغان چوڭ سودىگەرلەر مەيدانغا كەلگەن؛ شۇ چاغدا ئاتاقلىق سودىگەرلەردىن: مەھەممەت ئاخۇن باي، چوڭ ئاخۇن باي، ئىمىن ھاجى، ئىلى ھاجىم، سەئىي باي، تۆختى ئاخۇن باي قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇلار ئاۋ-

ل چارۋىچىلىق بىلەن، كېيىن چارۋىچىلىقنى تاشلاپ سودىگەر-
لىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، قارا شەھەرنىڭ سودا ئىشلىرىنىڭ
للىنىشى ئۈچۈن ئاساس سالدى.

ئىمىن ھاجى شۇ يىللىرى قارا شەھەر دەرياسىنىڭ ئۇس-
ىدىن بىر پارچە يەر ئېلىپ يۇيۇش خانىسى ئاچتى، دەس-
پىتە يەرلىكتە يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قوي يۇڭىنى پىششىقلاش
سپىنى يولغا قويۇپ، ئەمگەككە قاراپ ھەق بېرىش چارىسىنى
جرا قىلىپ، ئىشچى يالالاپ قوي يۇڭى يۇيۇشنى ئېلىپ باردى.
ي يۇڭى قۇرىغاندىن كېيىن يۇڭنى تېڭىق قىلىپ تۇڭگەئار-
پ چەت دۆلەتكە ئاپىرىپ ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا تە-
ئتى. خۇسۇسەن ئىمىن ھاجىم دائىم سوۋېت ئىتتىپاقى قا-
مىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەمەي ئوبلاستىغا بېرىپ ئوقەت قې-
ى، ئۇ يەردە ئۇزاق مۇددەت تۇرۇپ سودىگەرچىلىك قىلغان.
من ھاجىمنىڭ تۆگە دۇيى سوۋېتتىكە بېرىش ئۈچۈن يولغاچە-
ا تۆگىنىڭ قوگىمراقلىرىنىڭ ئاۋازى قارا شەھەرنى بىر ئا-
ى.

شۇ چاغدا پۈتۈن شەھەردە 9 ئىرۇنىدىكى چوڭ قورواتۇپ
ئىتىش كەسپى يولغا قويۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە سودا-
لار يەنە ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ چارۋا مەھ-
ۇلاتلىرىنى ئىچكىرىگە ئاپىرىپ ساتاتتى، شۇنداق قىلىپ قارا
ەھرنىڭ دول چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى سوۋېت بازارلىرىغا
ىندى. شۇنداقلا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىمۇ مەلۇم ئىناۋەتكە ئىگە
ى.

قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە سودا - سېتىق ئىشلىرى ئاۋات-

لاشتى، بولۇپمۇ تىلغا ئېلىشقا تەرز بېرىلمەسلىكى، قارا شەھەر-نىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بىر تۈركۈم سودا كارۋانلىرى يىتىشىپ چىقىپ، سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول سېلىپ بەردى.

1928 - يىلى يانۋارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەل-دارلىرى فەن يۈنەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن جەن شۈرىن فەن يۈنەننىڭ قولىغا ئېلىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن جەن شۈرىن ھاكىمىيەتنى شىنجاڭدا قۇرۇلدى. 1932 - يىلى جەن شۈ رىن جىللات شىڭ شىسەي تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ھاكىمىيەت ئالماشتى.

1937 - يىلى شىڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن سو-ۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ سىتالىن بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ، «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى ئىجرا قىلىمەن، دېگەن نىقاپ بىلەن، 1939-يىلى قارا شەھەرىدىكى ئەيسا ھاجىمنىڭ قوروسىدا (ھازىر 8023-قىسىم تۈرۈشلۇق جايدا) سۆكسىن تۈۋرۈك شىركىتى قۇردى. شىر-كەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوۋېتلىكلەرنىڭ بۇ يەردە سودا قە-لىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قارا شەھەر ئۇيغۇر سو-دىگەرلىرىنىڭ سوۋېت سەمەي ئوبلاستى بىلەن بولغان كېلىش-بېرىشى ئۈزۈلۈپ قېلىپ ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى. يەرلىك چار-ۋا مەھسۇلاتلىرىنى سۆكسىن تۈۋرۈك ئۆز ئالدىغا سېتىۋالىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن يەرلىك سودىگەرلەر ۋەيران بولۇش خەۋ-پىگە دۇچ كەلدى. بەزى سودىگەرلەر ئۇششاق - چۈششەك ئې-لىم - سېتىم بىلەن، تەبىئىي ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەج-بۇر بولدى، بەزىلىرى سودىدا ۋەيران بولدى، شۇنىڭ شىسەينىڭ

مۇستەبت هۆكۈمرانلىقى، زۇلۇم سىلىش سىياسىتى تۈپەيلىدىن، سۇكسىن تۈرۈكمىنىڭ سوۋىسمۇ ئانچە راۋاج تاپالمىدى. 1943 - يىلى شىڭشىسەي شىنجاڭدىن ئايرىلىپ گومىنداڭنىڭ يېزا ئىگىلىك مىنىستىرى بولدى. ۋۇجىڭشىڭ شىنجاڭغا كېلىپ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى. سۇكسىن تۈرۈكمىنىڭ سوۋا پائالىيىتى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. ئۇرغۇنلىغان يۇك - تېرىلەر بېسىلىپ قېلىپ بىر مەھەل بىر تەرەپ قىلىنمىدى. بۇ ئەھۋالنى ئەزەرگە ئېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن بىر تۈركۈم كۆن - خۇرۇم ئىشلەپچىقىغان قول ھۈنەرۋەنلەر كىرگۈزۈلۈپ، بۇ يۇك - تېرىلەر بىر تەرەپ قىلىندى. 1943 - يىل يۇسۇپ جىڭلى باشچىلىقىدا 18 ئادەم شىرىك كارخانا قۇردى. بۇ كارخانا سۇكسىن تۈرۈك ئىسكىلاتىنىك ئورنىدا قۇرۇلۇپ، (ئەسلى ئورنى ھازىرقى ياشلار سودا سارىيىنىڭ ئالدىدا ئىدى) تۈرلۈك ئۇستاملاردىن 100 نەچچە ئادەمنى يىغىپ بىر يىل ئىچىدە بېسىلىپ قالغان ھېلىقى يۇك - تېرىلەردىن ھەر خىل تۈرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىپ بىر تەرەپ قىلىپ بولدى. يۇسۇپ جىڭلى كارخانا قۇرغاندىن كېيىن گومىنداڭنىڭ لوپنۇر، چاقىلىقتىكى ئادەملىرى بۇلاپ ئەكەلگەن 3 مىڭ داندىن ئارتۇق تېرىنى مۇشۇ كارخانىغا جۇڭا تىكىپ بېرىشكە بۇيرىدى، بۇ كارخانىدا 2 يۈزدىن ئارتۇق ئىشچى بار بولۇپ، ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ يان تەرىپىدە ئىدى.

بۇ كارخانىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى گومىنداڭ ھەربىي قىسىملىرىغا قىشلىق كىيىم تىكىش ئىدى. پەقەت ئاز قىسىم تېرىدە ئىشلەنگەن مال بىلەن بازارنى تەمىنلەيتتى.

بۇ كارخانىنىڭ داڭقى بار ئۇستاملىرى: بوۋاق ئاخۇن، چى ئاخۇن، ئابدىقادىر ئاخۇن، سەدىق ئاخۇن، بوغالتىرى ئوسـ ن داۋۇت، ئابلىز ئىبراھىم، كاسسىرى تۇرسۇن ئەپەندى قا ـ لغلار ئىدى، يۇسۇپ جىڭلى قۇرغان بۇ كارخانا 1843 ـ يىلـ ن 1947 ـ يىلىغىچە 4 يىل مەۋجۇت تۇردى. 1947 ـ يىلى لىنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كەتكەچكە، بۇ كارخانىنىڭ تـەقدىرى ـەۋىتە قالدى. ئاخىردا بىر قانچە پايچىكىلار 1950 ـ يىلـ چە قۇرۇق زاۋۇت ئۈچىنى ساقلاپ كەلدى. قالغان ئۇستاملار زلىرى ئىش تېپىپ كۈن كەچۈردى.

قارا شەھەردىكى ئۇيغۇرلار مەسچىتى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى قارا شەھەر بازار ئىچىدە جەمئىي ز مەسچىت بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تارىخىي بىر قەدەر ئۇـ ۇزاق، قەدىمىي مەسچىت ـ قارا شەھەر دەرياسى بويىدىكى 194 ـ يىلى سېلىنغان ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن جامائـە ىشقەدەم، ئابرويلۇق ھەبىبۇللا ئىمامنىڭ تەشەببۇسى ھەم بىۋاـ ىتە قاتنىشىشى، كەڭ مۇخلىسلارنىڭ زور كۈچ بىلەن مـەدەت يرىشى بىلەن سېلىنغانىدى. شۇ چاغدا جۈمە نامىزىغا ئىمامالىق ىلغان كىشى قەشقەر يېڭىسارلىق ئىبراھىم خوجا ئىدى. چـوڭ ەسچىت پۈتكەندىن كېيىن، مەسچىتنىڭ يېنىغا بىر يۇقىرى دە ـ ىجىلىك مەدرىس سېلىندى. ئابدۇرۇسۇل خەلپەت ۋە ئـابلىز ەخسۇم قاتارلىق دىنىي زاتلار بۇ مەدرىسكە ئوقۇغۇچى قـوبۇل ىلىپ بۇ مەدرىسنى باشقۇردى.

چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، بولۇپمۇ يالۇزىڭشىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، شەھەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەھەللە ئاھالىلەر كومىتېتىنى مەركەز قىلغان-ھال- دا 7 مەسچىت سېلىندى. شۇ چاغدا ئازىراق‌نامى بار مەسچىت- سادىق‌ھاجىنىڭ‌مەسچىتى‌بولۇپ،بۇ مەسچىتنىڭ‌ئورنى‌ھازىرقى‌پوچتە- خانىنىڭ‌ئارقا‌ھويلىسىغا‌توغرا‌كېلەتتى. قۇرۇلۇش ئېھتىياجىغا ئويغۇن- لىشىش‌ئۈچۈن‌بۇمەسچىت چۈۋۈۋېتىلدى، بۇمەسچىتنىڭ ئاخۇنى XXX ئىدى يەنە بىرمەسچىتنىڭ‌ئورنى ناھىيىلىك‌دوراشىركىتىنىڭ‌ئورنىدا بولۇپ، لوپنۇرلۇق XXX دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ سالدۇرغان، ھېنگونلىك 18 -كۈنى پۈتكەنىدى . بۇ مەسچىتنىڭ ئاخۇنى قاسىم خەلپەت ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىلىك دورا شىركىتى بۇ يەرنى سېتىۋېلىپ قۇرۇلۇش قىلدى.

يەنە بىر مەسچىت جاھال گاس‌ئۆزىنىڭ ھويلىسىنىڭ بىر- ىنىغا سالغان مەسچىت بولۇپ، ئاخۇنى ردشىت خەلپەت ئىدى. مەسچىتنىڭ ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك بېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى رېمونت زاۋۇتىنىڭ قۇرۇسىغا توغرا كېلىدۇ. مەزە- نىيەت زور ئىنقىلابىدا بۇ مەسچىت چۈۋۈپ تاشلاندى . باشقا 4 مەسچىتنىڭ كۆلىمى چوڭ ئەمەس بولۇپ، مەھەللە خاراكتېرلىك ئىدى. ئەسلى ئورنى 4-گەي تاشيول بويىدىكى ئۇلاق تىرانس- پورت كوپىراتىپى قۇرۇسى ۋە رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ قۇرۇسى ئىچىگە توغرا كېلەتتى. ھازىر مەۋجۇت ئەمەس. كۆلە- مى بىر قەدەر چوڭراق بولغان مەسچىتلەر دىنىي مەكتەپ ئې- چىپ تالىپلارنى تەربىيىلەيتتى.

شىكشىسى مەزگىلىگە كەلگەندە مولا داۋۇت ئىسىملىك

يىر كىشى ئۆزىنىڭ قوروسىدا يىر مەسچىت سالغان ئىدى. ئۇ مەسچىت هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. يۇقىرىقىدەكى مەسچىت - لەرنى سېلىشقا پائال قاتناشقان هەمدە قىزغىنلىق بىلەن مەدەت بەرگەن زاتلار: قەشقەرلىك ئىمامىلار ۋە ئاخۇن - دىنىي زاتلار، بۇ ئادەملەر نۇرغۇن يىل مەخسۇس دىنىي تەلىم ئالغان. 1840- يىلدىن 1935 - يىلغىچە بولغان بۇ مەزگىلدە قارا شەهەر شە- هەر ئىچىدە مەسچىتلەر ئىوۋەيۇزلۈك قۇرۇلغان، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا تېخىمۇ تەقۋادار بولغان.

1939 - يىلى شىك شىسەينىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرىسى ئۇزۇل - كېسىل ئاشكارىلاندى. ئۇ ئىلغار زىيالىيلارغا ۋە ئاتاق- لىق دىنىي زاتلارغا غالجىرلىق بىلەن زىيانكەشلىك قىلىپ، قول- غا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا، قارا شەهەرىدىكى مەشهۇر دىنىي زات، دىنىي ئاقارتقۇچىيۇسۇپ ئەلەم هاجى، ئە- مىن هاجى، مەهەممەت داموللا قاتارلىق 10 نەچچە كىشىنى قول- غا ئېلىپ ئۇرۇمچى شەهىرىدىكى تۇرمىگە ئاپىرىپ قامىغان، قولغا ئېلىنغانلاردىن قادىر هاجى پاجىئەلىك يۇسۇندا ئۆلتۈرۈلگەن، 1942 - يىلى 12 - ئايدا يۇسۇپ ئەلەم هاجى تۇرمىدىن چە- قىپ قارا شەهەرگە قايتىپ كەلدى. 1943 - يىلى 5 - ئايدا ئۇ جامائە مەسچىتىنى كېڭەيتىپ سېلىشقا كىرىشتى هەمدە «سە- رەپخانا»، هارۋا، ئۇلاق چۇشىدىغان دەن سالغانىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن بۇ دىنىي مەكتەپ پەننىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تەمىلەش قىيىن بولغانلىقتىن، هۆكۈمەت ئوتتۇرىغا چۇشۇپ شەخسىگە تاپشۇرۇپ بەردى. چوڭ جامائە مەسچىتىنى كېڭەيتىپ سېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا قەشـ

قەرلىك كىچىك ھاجى دېگەن كىشى ھازىرقى زىيالىي ياشلار ما-
گىزىنى ئورنىدا بىر چوڭ مەسچىت سالدى. بۇ يەر بۇرۇن زا-
راتكارلىق ئىدى. مەسچىت زاراتكارلىقنىڭ يېنىغا سېلىندى. ئىس-
لام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان جاماەتلەر مەسلىسز كۆپەيدى.
ۋەھالەنكى، قاراشلاردىكى دىنىي مەزھەپ ئىچىدە ئىختىلاپ يۈز بې-
رىپ، ھەر قايسى ھۆكۈمسز ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ تەلىمات - ئې-
قىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، نەتىجىدە شەرىئەتچى - تەرىقەت-
چىلەر دېگەن مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى.

1944 - يىل ئابدىكېرىم داموللا جاماەت مەسچىتگە ئا-
خۇنا ۋەقفا تەكلىپ قىلىندى، دىنىي ئىشلارنى باشقۇردى. رەھمە-
تۇللا داموللا لوپ ئۇردىن قارا شەھەرگە كېلىپ مۇپتى بولدى.
قازىلىقنى ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن ناسىر داموللائۇس-
تىگە ئالدى. ئابدىكېرىم داموللا ۋە ناسىر داموللا، رەھمەتۇللا
داموللىلارنىڭ تەرەپپازلىق قارشى كۆچلۈك بولغانلىقتىن، جاما-
ئەتلەر ئىختىلاپنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كوررلىدىن مرخسۇت ئەلەم
ھاجىنى قارا شەھەرگە كۆچۈرۈپ كەلدى. 1945 - يىل كوررلىدىن
ئېلىخەلپەم قارا شەھەرگە چىقىپ كىچىك ھاجىنىڭ مەسچىتى قو-
روسىنىڭ سىرتىغا بىر چوڭ خانىقا سېلىپ (ئىشانلار سۆلۈكقە-
لىدىغان ئورۇن) سوپىلارنى تەربىيىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئېلى خەل-
پەمنىڭ سوپىلىرى قارا شەھەر بازىرىنىڭ ھەربىر بۆلۈك - پۈش-
قاقلىرىچە تارقالدى. ئۇلار ئۆز قەرىلىدە پائالىيەت ئېلىپ بار-
دى. سوپىلار «پانى ئالەمنى يامان كۆرۈش، تەركى دۇنيا لەقنى
كۆككە كۆتۈرۈش، ئۇ ئالەمدە راھەت كۆرۈش» نى تەشەببۇش
قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيىتى بىر مەزگىل قارا شەھەردە

ئۇستۇنلۇكنى ئېگىلمەي. 1948 - يىلى بىر جۈمە كۈنى سوۋېتلار جاسۇسلىرى مەسچىتكە بېسىپ كىرىپ جەمەل چىقاردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن شۇ يىلى ئابدىكېرىم داموللا بىلەن ئاسىر داموللا ئوتتۇرىسىدا بىر قانچە قېتىم توقۇنۇش يۈز بەردى. ئاخىرقى بىر قېتىملىق توقۇنۇشتا دائىرىلەر ئەسكەر ئەۋەتىپ توسۇپ ئالماقچى بولغانلىقى ساقلىدى. بىر مەزگىل جامائەتلەر قوراللىق ئەسكەرلەر - نىڭ نازارىتى ئاستىدا نامىز ئوقۇدى.

«سۇلتان قىلىچ تەگمەس ئاتام قەبرىسى» ھەققىدە

سۇلتان قىلىچ تەگمەس ئاتام قەبرىسى قارا شەھەر شەھەر ئىچىدىن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى دەنزىل يېزىسىنىڭ كونا بازىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان كىشىلەرنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان جايىغا ئايلانىدى.

ئىلگىرى بۇ قەبرىنىڭ دائىرىسى كەڭ ئىدى. بۇ يەردە بىر چوڭ يۇمىلاق گۈمبەز (ئىسلام دىنىنىڭ دار بوۋىلىرىنىڭ قەبرىسى) شۇنىڭدەك بىر مەسچىت ۋە باشقا ئىبادەت قىلىدىغان ئەسلىھەلەر بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يانسىزلىغان كىچىك قەبرىلەردىن تەركىپ تاپقان قەبرە تۈپى بار ئىدى.

ئۇيغۇرمەن شەھەردىكى چوڭ بايلار ۋە دىنىي زاتلار ئالەمدىن ئۆتكەندە مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىناتتى. ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كۈنى كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلاتتى. بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ ئايىقى ئۇزۇلمەيتتى. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ يەر «سىرلىق مۇقەددەس جاي»

غا ئايلاندى. ھەر قېتىم كىشىلەر بۇ قەبرىستانلىقتىن ئۆتكەندە، جەنۇبتا ئاق ئۆستەڭنى، شىمالىي تەرەپتە بۇقمرى ئۆستەڭنى پاسسل قىلىپ، ئاتلىقلار ئاتتىن، ھارۋىدىكىلەر ھارۋىدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىپ ئاندىن ماڭاتتى. ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەنسىرى بۇنداق كۆز قاراش كىشىلەرنىڭ قەلبىگە سىڭىپ كىرىش بىلەن، كىشىلەر بۇ قەبرىستانلىقنى «ئۇلۇغ جاي» — مازىردىم دەپ ئاتاپ، 4 يۈز يىلدىن ئارتۇق تاۋاپ قىلىپ كەلدى.

دەنزىلنىڭ ئەسلى ئىسمى ئاق ئۆستەڭ بولۇپ، بۇنداق نام جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئۇمۇمىيۈزلۈك قوللىنىدىغان نام قويۇش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشۇشۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن: ئاتۇشتىكى يۇچۇ (ئوكلۇق ئۆستەڭ)، ۋاكچۇ (خانلىق ئۆستەڭ)، گەي چۇ (كوچا ئۆستىكى) بۇنداق نامنىڭ ئوخشاش مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئامما ئاسان قوبۇل قىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن ھوكۇللار بۇيەرنى ساغان دېڭ (ئاق تام، ئاق دۆڭ دەپ ئاتىدى) ھازىرغىچە كىشىلەر بۇ يەرنى ئاقدۆڭ دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر پۇقرالار مازارغا تاۋاپ قىلىپ كەلگەچكە ھوكۇل تىلىدىكى ساغان دېڭ دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «دىڭنى» قوبۇل قىلىپ ئۇيغۇر تىلىدىكى «زار» بىلەن بىرلەشتۇرۇپ «دەنزىر» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىشىلەر ئۇزاق ھۇددەت ئېغىزدا خاتا ئېيتىپ «دەنزىر» نى «دەنزىل» دەپ ئادەتلىنىپ قالدى. «دەنزىل» نىڭ مەنىسى خەنزۇ تىلىدا 四十里城子 دېگەنلىك بولىدۇ. كىشىلەر بۇ يەردە نۇرغۇن دەن سېلىپ بۇ يەرنى چۈشكۈنگە ئايلاندۇرغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، سۇلتان ساۋدىگەر-
لارى 10 - ئەسىردە بىلدۇرلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان.
ئۇنىڭدىن كېيىن 14 -ئەسىردە چۈتۈن شىنجاڭدا ئىسلام دىنى
ئوموميۈزلۈك تارقالغان، تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىشىچە،
سۇلتان ساۋدىگەر بۇغراخانلىقى ئوغلى ھۈسا ئارسلان ئىكەن، بۇئا-
دەم بۇغرا «قاراخان خانلىقى» نىڭ ئاخىرقى پادىشاھلىرىدىن بىرى
كىشىلىكى مۇسۇلمان قېرىنداشلار، ئاخىرقى پادىشاھلىكى چۈچاقلىرى
ئۇيغۇرلارنى ھەلۋېتتە قىلىۋاتقانلىقىدىن كېيىن، كۈچانى ئىشغال قىلىۋا-
غان. ئۇھالەتكىنى كۆچاقلىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىل-
ماي بۇددا دىنىغا قەتئىي ئېتىقات قىلغان، كۈچالغلار بۇنى
شەرت قىلىپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، غالىپ تەرەپ جاۋاب بەرگەن-
دىن كېيىنلا «قاراخان خانلىقى» غا تەۋە بولغان.

ئۇقۇشىمىزچە، ئىلگىرى دەنزىلدىكى مازىرىمىنىڭ ئەھۋالى
يەرلىك تەزكىرىگە خاتىرىلەنگەن، لېكىن مەزمۇنىيەت زور ئىنتى-
لايدا بۇ تارىخ خاتىرىلەنگەن تەزكىرىنى ئىسيانچىلار كۆيدۈرۈۋەتكەن.

مازىرىمدا تۇرۇشلۇق تەلۋالدى شېيىخنىڭ ئېيتىپ بېرە-
شىگە ئاساسلانغاندا، «يەرلىك تەزكىرە»، «نەسەبنامە» لەرنى-
ڭ بۇ ھەققە كەلگەنلىكى، بۇ يەرنىڭ بېرىمىدىن كۆپرەكى
ئاق ئۆستەڭگە چېتىپ كەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن، ئۇ تولۇقلاپ
مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن 4 ئەۋلاد كە-
شى بۇ يەردە شېيىخلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، بۇ يەرنىڭ
ئەھۋالىنى ھازىرغىچە پىششىق بىلىمىز».

يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا، ئىسلام دىنى
تۇرپان ئايدىڭ كۆل ئاتراپىدا ناھايىتى ئۇزاق تارقالغان ھەم

تەسىرى چوڭقۇر بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتانى كۆچا رايونىدا ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچىلارنىڭ پېشۋاسى دەپ ئاتىسا بولىدىكەن.

بۇ دىنىي زات ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ كەڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئاممىغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بوشاشماستىن تىرىشقان.

ئەينى ۋاقىتتا قارا شەھەر كۆچا خانلىقىغا تەۋە ئىدى. ئۇ يەردە بۇددا دىنى ئېۋج ئالغان. ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتا قارا شەھەرده بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان. ئاخىرى ئۆزىنىڭ ھاياتىنى تەقدىم قىلغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن دەپنە قىلىنغان، بۇ قەبرىستانلىق 4 يۇز يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.

راۋايەت قىلىنىشىچە، تۇرپانلىق دىنىي زات ئەسھابە كەبى قىلىچ تەگبىر ئاتا، لوپنۇرلۇق سۇلتان رەببۇللاتاتا ۋە سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتانىڭ ھەممىسى بىر تۇغقان قېرىندىش ئىكەن.

يۇقىرىقى رايونلاردا ئىسلام دىنىنى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئاممىغا تارقىتىش ئۈچۈن ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىپ، تەقۋادارمۇخلىسلاردىن بولۇشقا قىلىچ بىلەن مەجبۇرلىغان.

بۇ ئاقساقالنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ قەبرىستانلىقنى ھۇرمەت بىلەن «سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتام قەبرىسى» دەپ ئاتاپ كەلگەن.

ئىزاھات: سۆكسىن تۇۋۇرۇك دېگەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ شىنجاڭىدىكى خام ئەشيا شىركىتى.

مولاخۇن روزى تەرجىمىسى

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى لوپنۇر خەلقى

غۇلامىدىن ئەيسا

لوپنۇر ناھىيىسى ئوبلاستىمىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا جايلاشقان. مەشھۇر تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەرياسى چۆرىتىن شەرقىگە قاراپ ئېقىپ ئۆتۈپ، ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ئەسلىدە لوپنۇر ناھىيىسى يېرى كەڭ، تۇپرىقى ئۇنۇمەت بىپايان زېمىن بولۇپ، غەربىي چېگرىسى كورلا، شايار ناھىيىلىرىگە، جەنۇبىي چېگرىسى تەكلىماكان قۇملىقى ئارقىلىق چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىگە، شەرقىي چېگرىسى قۇمۇلغا، شىمالىي چېگرىسى تۇرپان، توقسۇن ناھىيىلىرىگە چېگرىداش. لوپنۇر خەلقى ئاساسەن يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرەتتى. ياز پەسلى ھاۋاسى ئىسسىق بولۇپ مۆل يېغىنى ئاز ياغىدۇ، دېھقانچىلىق ئاساسەن دەريا سۈيىگە ئايلىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. تارىختىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ ھەر خىل ۋاستىلىرى بىلەن خەلقنى رەھىمسىز رەۋىشتە ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى، پاجىئەلىك قاقتى - سوقتى قىلىشى نەتىجىسىدە، بىچارە لوپنۇر خەلقى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ۋە يوقسۇزلىق تۇرمۇشى كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. لوپنۇر

خەلقنىڭ مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق غۇربەتچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە سەۋەبچى بولغان بىر قانچە خىل سەۋەبلەرنى تەپسىلى بايان قىلمىشقا تېخىرا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەر خەلقنى ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن نادانلىق ـ قالاقلىقتا قالدۇرۇش، مەدەنىي ـ مائارىپنى بوغۇش، خەلقنى غەپلەت بۆشۈكىگە مەھكەم تېڭىپ تاشلاش، مەدەنىي ـ مائارىپ ۋە ئىلغارلىقنى تەرغىپ ـ تەشۋىق قىلغۇچىلارنى «جەببىت»، «كالتا قۇيرۇق»، «دەھرىلەر»، «دىن» غا قارشى، شەرىئەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلار دېگەن بەتنامىلار بىلەن زىيانكەشلىك قىلىش ۋە ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش قاتارلىق ۋاستىلەرنى قوللۇنۇپ، خەلقنى ئىمكانقەدەر قالاقلىق جاھالەتتە قالدۇرۇپ كەلگەن؛

① قانخور يالاڭ زېكشەن، جەن شۇرىن، جاللات شىك شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملىرى تەرىپىدىن ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن قاتتىق ئېزىلگەن.

② ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ يولسىز ئالۋاڭ ـ سېلىق ۋە خىلمۇ ـ خىل ئېغىر باجلىرى تەرىپىدىن رەھىمسىز رەۋىشتە قاتتىق قاقتى ـ سوقتى قىلىنغان.

③ خۇراپاتلىق ۋە نادانلىق پاتقىقىغا چوڭقۇر پاتقان ۋە دىنى تەبىقە ھەم خوجا ـ ئىشانلارنىڭ قاقتى ـ سوقتى قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن.

④ فېئودال باي پومىشىكلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ۋە بوزەك قىلىشىغا دۇچار بولغان.

⑤ ھايانكەش سوۋېتلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن زە-

كەشلىك قىلىشنىڭ ئۇچراپ كەلگەن ۋەھاكازالار. ئەمدى يۇ-
رتقى 5 خىل سەۋەبلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى.
رنىچى. ئۆتمۈشتىكى ھۆكۈمەتلەر ھەر جەھەتتىن قالاق، ئەكـ
يەتچى بولغانلىقتىن، ئىلىم - پەن تەرەققىياتى، خەلقنىڭ
لۇش تەرىلىشى بىلەن كارى بولمىغانلىقتىن، زامانىۋىي تە-
ققىيات ۋە دېيەرلىك قاتناش قوراللىرىمۇ يوق ئىدى. ھۆكۈ-
ت ئەسكەرلىرى ۋە مەمۇرىي خادىملىرى ئۇيغۇرلارنى - بۇياقتا،
كى قاراشقەر، كورلىدىن چەرچەن، چاقىلىققا، ناھىيە شەھـ
ىدىن سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا، ئاساسەن خەلقتىن ھارۋا،
ت، ئېشەك قاتارلىق قاتناش قوراللىرىنى تاپىناتتى. بۇنىڭغا
ر تىيىنمۇ ھەق بەرمەيتتى. مەسىلەن: لوپنۇرناھىيىسىنىڭ ناھىيە
ەركىزى كۆنچى شەھىرىدىن چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىگە
ارىدىغان ئەسكەرلەر ياكى مۇلكى خادىملار ئۆتەكمۇ - ئۆتەك،
ەھەللىمۇ - مەھەللە ھارۋا، ئات، ئېشەك سېلىق سېلىپ ماڭاتـ
ى. ئىككىنچى مەھەللىگە بارغۇچە ئات ئۇلاق ھېرىپ چارچاپ
ېغىر بولۇپ، ياكى ئۇنى ئۆز مەھەللىسىگە قايتۇرۇپ كېلىدە-
ان ئادەم بارغۇچە باغلاقلىق تۇرۇپ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇقتا
ۈلۈپ كېتىدىغانلىرى كۆپ بولاتتى. خەلقتە بولغان بۇ بىھۇدە
زىيانغا بىر تەمىن تۈرلەم بېرىلمەيتتى. ئات ئۇلاقنى يارتىپ
بەردىسە زالىملاردىن تاياق يەيتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى چوڭ
يول ئەتىراپلىرىدا ئوتلاپ يۈرگەن خەلقنىڭ كالا، قويلىرىنىڭ
گومىنداڭ باندىت ئەسكەرلىرى تېپىۋالدۇق دېگەن باھانىلەر بى-
لەن ئوچۇقتىن - ئوچۇق يولسىزلارچە سويۇپ يەپ كېتەتتى.
بۇنداق بۇلاڭچىلىق ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ

ئىگىلىرى بۇ مېنىڭ كالام ئىدى، ئۆز يايلىقىمدا ئوتلاققا قـو-
يۇۋەتكەن،بۇنىڭغاھەق تۆلەپ بېرىڭلار،دېسە سەن بىزنى ئوغرى تۇ-
تامسەن؟ دەپ مال ئىگىسىدىن ئوغرى كۆچلۈك دېگەندەك مـۇ-
تەپەككۇر قىلىپ، خەلقنى يولسىزلارچە ئۇراتتىـى ياكـــى ئېسىپ
قويۇپ كېتەتتى. يۇرت كاتتىلىرى ئارىغا چۈشۈپ نۇرغۇن سو-
غاتلار بىلەن ئاماقۇل بولۇپ، مال ئىگىسىنى تىنچلاتتى. ھـۆ-
كۈمەتكە ئەرز قىلىپ سوراپ بېرەلمەيتتى. يـۇرت مـــەھەللىدە
قونۇپ يەپ - ئىچكەن قوي، توخۇ، تۇخۇم، ماي، ئاش، نـــان
قاتارلىقلارغا بىر پۈكىمۇ ھەق بېرەلمەيتتى. ھەشقالا ـــ رەھـمەتمۇ
دېمەيتتى.

1920 - يىلدىن تارتىپ قانخور يالاڭ زېـكىشىنىڭ جـــاڭ
تۆڭلىڭ (ھازىرقى باتالىيونغا تەڭ) باشچىلىقىدىكى 800 دە--ن
ئارتۇق چېرىكى تەكەنلىكتە 8-9 يىل تۇرغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ
ئاشلىق، ماي، كالا، قوي، ئوتۇن، توخۇ، تۇخۇم قاتارلىق تـە-
مىناتلىرى خەلقتىن ھەقسىز ئېلىناتتى. جالـــلات شۇڭ شىـــەي
يىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇلاڭچـــى ئەسكـــەرلىرىمۇ
بارلىق تەمىناتلىرىنى خەلقتىن ھەقسىز ئالاتتى. ئەگـــەر كـــالا،
قوي ئورۇقراق بولسا، تىل ئاھانەتلەر يىلـــەن قـــايتۇرۇۋېتىپ،
خىللاپ تۇرۇپ سېمىزلىرىنى ئالاتتى. مال ئىگىسى ئۇياقتا تۇر-
سۇن، ھەتتا ناھىيە قورچاق باشلىقلىرىمۇ بـــۇنىڭغـــا تېگىشلىك
ھەق بېرىڭلار دېيەلمەيتتى. دېمەك، گۆش يىلەن ياغ بىر تۇغـ
قان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن دېگەندەك ئىش بولاتتى.

1947 - يىلى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ چارا دېگەن كەنتىدە گو-
مىنداڭنىڭ بىر ئاپتوموبىلى بۇزۇلۇپ قاپتۇ. ئۇنى قاراشھەرگە ئا-

پىراپ ياستىمش ئۇچۇن، خەلققە 60 نەچچە دانە ئۇي كالا ئالۇاق سېلىپ، ئاپتوموبىلنى كالىغا سۆرىتىپ كۆنچىگە ئەكەلگەن. دېمەك، 150 نەچچە كىلومېتىرلىق يول ئازاۋىدا خېلى جىق كالا ئاچلىقتىن ۋە چارچاشتىن ئۆلگەن. بۇنىڭ يول ھەققى ياكى ئۆلگەن، زەخمىلەنگەن كالىلارغا بىر تېيىن ھەق بەرمىگەن. ئىككىنچى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ يولسىز ئالۇاق - ياساقلىرى ۋە باجلىرى ھەددىدىن ئاشقان. بۇ توغرىلىق پاكىت ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن: لوپنۇردىن چاقىلىققا ئاشلىق يۆتكەشتە (ئۇ چاغلاردا ئاپتوموبىل دېگەن نەرسىمۇ يوق) خەلققە 200 داندىن ئارتۇق ئېشەك ئالۇېگى چۈشكەن. كۆنچى رايونى تەۋەسىدىن بۇ 200 نەچچە دانە ئېشەكنى توشقۇزالماي، قورچاق ھاكىمىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن خەلقنىڭ چاكىگالدىكى ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ، 200 نەچچە ئېشەكنى توشقۇزۇپ ئاشلىقنى ئارتىپ ماڭدۇرغان. بۇ ئېشەكلەرنى يەرلىك چۈچاك، باۋچاڭلار ھەيدەپ ماڭغۇچىلارغا ئاستىردىتىن بىراقلا سېتىۋېتىپ پۇلىنى چۆنەكە سالغان. نەتىجىدە ئېشەكلەرنىڭ بەرىمۇ قايتىپ كېلىپ ئۆز ئىگىسىنىڭ قولىغا تەگمىگەن. بۇنىڭ مەۋەبىنى كېيىن سۆرۈشتە قىلىپ ئېنىقلىغان بولسىمۇ، ئۇ قورچاق ياشلىقلارنىڭ ھەممىسى بىر چاكىگالنىڭ بۆرىلىرى بولغاچقا، سېتىۋەتكۈچىلار ھېچقانداق جاۋابكارلىققا تارتىلمىغان.

ناھىيىلىك قورچاق ھۆكۈمەت بىلەن قورچاق ساقچى ئىدارىسى ئاتالمىش ئىشلەپچىقىرىش دېگەن نام بىلەن خەلقنىڭ قوي، كالا، يۈك، تېرە، پالاز، كىگىز قاتارلىق نەرسىلىرىنى (كۆرپە، ئەلتېرە، قوي، كالا تېرىسى) سېلىق قويۇش ئۇسۇلى

بىلەن ھەقسىز ياكى ئەرزان باھادا تالان - تاراج قىلىپ كەلگەن. ئاچكۆز باجگىرلار خىلمۇ - خىل ۋاستىلەر بىلەن كۆرگەنلا نەرسىگە باج ئېلىپ خەلقنى خالىغانچە بۇلاپ تالىغان. بىچارە خەلق زىيان زەخمەتتىن زادىلا باش كۆتۈرەلمىگەن.

ئۈچىنچى. لوپنۇر خەلقى خۇرا پاتلىق پاتقىقىغا چۆكۈپ پاتقان بولۇپ، بولۇپمۇ كۈچارلىق خۇجا - ئىشانلارنىڭ قاقتى - سوقتى قىلىشىغا ۋە ئەقىدىسىدىكى جەھەتتىن زىيانكەشلىك قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن. مەسىلەن: كۈچار خۇجىلىرى شايار ئارقىلىق لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ دۆڭقوتان يېزىسىدىن ئۆتۈپ، ئاقسۇنى ئارقىلىق چوڭكۆل، تېيىز كۆل، چارە، يېڭىكۆل، ئۈلۈغكۆل ۋە كۇزلەك قاتارلىق مەھەللە - يېزىلارغا ھەر يىلدا بىر قېتىم كېلىپ، ئالدامچىلىق قىلىپ خەلقنىڭ يامىۋ، كالا، قوي، پۇل، كىگىز، پالاز، ئارقان، ھەتتا ئايالارنىڭ ھالقا زىرە، بىلەيزۈك قاتارلىق مادىي نەرسىلىرىنى ئىلاھى ئامىنلا ئېلىپ كېتەتتى.

ئۈتىنچى. فېئودال پومىشچىك ۋە مۇشتۇمزورلارنىڭ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا كەلسەك بۇ تېخىمۇ پاجىئەلىك. مەسىلەن: كۆپ سانىدىكى ياخشى يەر ۋە يايلاقلار ئاساسەن باي پومىشچىكلارنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، ئۇلار ئىشلەمەي چىشلەيدىغانلار بولۇپ، يىللىقچى، ئايلىقچى، كۈنلىكچى ئىشلىتىش، يەرلىرىنى ئىجارىگە بېرىپ، مەھسۇلاتنىڭ 80% نى ئېلىۋېلىش، ياخشى يايلاقلارغا ئىگە بولۇۋېلىپ، مال-چارۋىلىرىنى باقتۇرۇش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، يىلىكىنى شوراپ، تۈزۈكرەك كۈن كۆچۈرۈش پۇرسىتىدىن

،هرۇم قىلاتتى. ئۇلار كېچە - كۈندۈز ئىشلىمەي، قورسىقى يېغۇدەك تاماق يېيەلمەيتتى، بويىنى ياپقۇدەك كىيىم كىيەلمەيتتى. بۇنداق تەڭسىزلىك ھادىسىلەر زەتجەسىدە، خوجايىنلار رزۇپ - چېچەپ ئەيش - ئىشرەت كەيپىي- ساپا سۈرەتتى. وقسۇللار ئاچزارلىق ۋە مۇختاجلىقتا ئەجلىدىن بۇرۇن ھەسرەت ادامەتتە دۇنيادىن ئۆتەتتى.

بەشىنچى. ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ قاقتى سوقتى قىلىشى وپنۇر خەلقىنىڭ كۈندىن - كۈنگە نامراتلىشىپ تېمىن تۇرمۇش ەچۈرۈشىگە ئاساسىي سەۋەب بولۇپ كەلگەن ئامىللارنىڭ بىرى. وپىنۇر خەلقى ئەزەلدىن يۇڭاش، مۇلايىم، ئاقكۆڭۈل، كەلگۈرساق ۋە ساددا خەلق بولۇپ، سودا - تىجارەت بىلەن ئەەلدىن تارتىپكۈپ شۇخۇللانماي كەلگەن، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇلار سودىگەرچىلىك دېگەن ھايانكەشلىك قىلغانلىق بولۇپ، ىر پۇلغا ئېلىپ، ئىككى پۇلغا سېتىپ، تاپقان پۇل ھارام دەپ قارايتتى. شۇڭا، لوپنۇر ئەھلىدىن سودىگەر - تىجارەتچى چىقمايتتى، ياكى يوق دېيەرلىك ئىدى.

كونا جەمئىيەتتە ماتا - چەكمەن بولۇپمۇ ئەرلەر ئۈچۈن ئاساسەن ياخشى كىيىم - كېچەك ماتېريالى ھېسابلىناتتى. ھايانكەش سودىگەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭدىن ماتا - چۈتا، سەرگەز، چەكمەن ئېلىپ كېلىپ، بىر ماتانى بىردىن پاقلان قويغا، 2 ماتانى بىر چوڭ ئەركەك قويغا، 3 ماتانى ياكى چەكمەننى بىر تەخەي ئېشەككە ئالماشتۇراتتى، نەتىجىدە بىرەر مىڭ دانە ماتا، چەكمەن ئېلىپ كەلگەن مەككەر سودىگەرلەر كۈز پەسلىدە 5~6 يۈز قوي، ئۈچكە ۋە بىر قانچە تۈن ئېشەك ھەيدەپ

بېتەتتى. لېكىن خەلق ئالدانغانلىقىنى ۋە زىيان تارتقانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، «تۇشغارازى» دەپ قويۇپلا بولدى قىلاتتى. ئۇ ــ ماكا قانچىلىك نەرسىگە ئۆتكەن بولسا، ئالغان نەرسىگە ئۇنىڭ بەدىلىغىلا باراۋەر بولسۇن، ئاشقىنى گەردىنىگىدە قالدى بگەنلىكتۇر. لوپنۇر خەلقى يۇقىدىن جاۋا چەكمەن توقۇشتىن اشقىسىنى بىلمەيتتى. بىلسىمۇ «بەرگەن كۈنىگە شۈكرى» مپلا، قانداقتۇر «پىشانىسىگە پۈتۈلگەن» كۈنىگە رازى بولۇپ، ئۇرەئىنى ياخشىلايدىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانمايتتى. لوپنۇر ەلقى ئەزەلدىن زىرەك، ئەقىللىق، قانائەتچان خەلق بولۇپ، اقتى ــ سوقتى قىلىش، باشقىلارنى بوزەك قىلىپ، ئىقتىسادىي ەھەتتىمن زىيانكەشلىك قىلىشتەك بولمىغۇر قىلىقلار بىلەن ادىلا شۇغۇللانمايتتى. لوپنۇر خەلقىدىن ئوغرى ــ بۇلاڭچى ۋە الدامچى قاتارلىق ئادەملەر چىقمايتتى. بەزىلەر لوپنۇر خەلقى انداقتۇ « ياۋايى» خەلق، ئادەمنى كۆرسە قۇمۇشلۇققا كىرىۋالىدۇ، دەپ چۆچەك قىلىشقان، لوپنۇردا ئەزەلدىن ياۋايى ئادەم ۆرۈلمىگەن. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت ئادەملىرىنى كۆرگەندە ئۆزىرىنى دالدىغا ئېلىپ قېچىشى، قانداقتۇ ياۋايىلىقتىن بولماستىن ال ــ مۇلۇكنىڭ ۋە ھاياتنىڭ خەۋپ ــ خەتەرگە، بۇلاڭ-تالاڭغا ئۇچرىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالغانلىقى دەپ چۈشەنسەك، بۇ تازا ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

لوپنۇر خەلقىنىڭ شۇنىسى قۇلاقتا يېقىملىق بولۇپ، ئاساسەن چەت تىللار ئاز سۆگىگەن دېيىشكە بولىدۇ. بۇلۇپمۇ ئەدەب پارس تىللىرى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. لوپنۇر خەلقى ا-II- ئەسىرلەردىن بۇيانقى تۈرك تىل سىستېمىسىدىكى ساپ

ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئۆز مىللىي ئانا تىلىنى ساقلاپ كەلمەكتە. يولداش سەيپىدىن ئەزىزى يازغان دۇنياغا مەشھۇر «سۇ-تۇق بۇغرانىڭ» دېگەن تارىخىي رومانىنى ئوقۇغان ئادەم بۇ ئەسەرنى ئاساسەن لوپنۇر شىۋىسى بىلەن يازغان ئوخشايدۇ دېگەن تۈيغۇغا كېلىشى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتىمۇ يولداش سەيپىدىن ئېپەندىم بۇ رومانىغا ئەرەب ياكى پارسچىدىن بىر ئىبغەزمۇ سۆز قوشمىغان.

لوپنۇر خەلقى ئەزەلدىن مېھماندوست، مەردانە خەلق بولۇپ، ياقا يۇرتلاردىن كەلگەن مۇساپىرلار ياكى ئۆتكۈنچى يولۇچىلار ئۈيگە مېھمان بولۇپ چۈشسە، ئات ئۇلاقلىرى بىلەن 4-5 كۈن قۇدرەتتىنىڭ يەتمىشچە ئوبدان كۈتۈپ مېھمان قىلىپ يولغاسېلىپ قويىدۇ. ئادەم ۋە ئات ئۇلاقىنىڭ يىگەن-ئىچكەنلىرىگە بىر تىيىنمۇ ھەق تەلەپ قىلمايدۇ. پەقەت ئۇلارنىڭ ئۆيىدە ناماز ئوقۇپ دۇئا تىلاۋەت قىلسىلا، بەلكى خېلى پۇللۇق ئەرسىلەرنى ئۇلارغا دۇئا قىلدۇرۇپ رەھمەتنى ئالىدۇ.

لوپنۇر خەلقى خۇشچاقچاق، ئوچۇق - يورۇق، راستچىل، ئېقىل - ئىدرەكلى، زېھىن قابىلىيىتى ئۆتكۈر خەلق بولۇپ، ھېكايىچى، مەسەلچى، تەمسىلچى، قوشاقچى، نەزمە بېيىتچى، چۆچەك، يۇمۇرچى ۋە ھەجۋىچى كېلىدۇ. بىر ۋەقەلىكنى كۆرسە ياكى ئۇنىڭغا قىزىقسا، ئۇنى دەرھالا قوشاقتا قوشۇۋېلىپ، بەدىئىي جەھەتتىن مۇكەممەل ئوبرازلاشتۇرۇپ، تولۇق تەسۋىرلەپ، ئاجايىپ قىزىق، كۈلكىلىك ۋە چۈشىنىشلىك بىر كومىدىيىگە ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ. بۇنداق كونا زامانىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەدەبىي جەھەتتىكى بايلىق لوپنۇر ئەھلى

ئەچىدە ھازىرغىچە، تولۇق قېزىلمايى ۋە ئېچىلمايى كېلىۋاتىدۇ، بىر قىسىم پېشقەدەملەردە قىسمەن ساقلانمىقتا. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار دەرھال تەدبىر قوللىنىپ، مەخسۇس خادىم بەلگىلەپ، بۇ بايلىقنى يەغمۇلىشى ۋە ئۇنىڭغا تىزدىن ۋارىسلىق قىلىشى، بۇ قىممەتلىك مىراسنىڭ يەر تەگلىگە كىرىپ كەتمەسلىكىنى ئالدىنى ئېلىشى لازىم. بولمىسا ئاز كۈندە بۇ بايلىقنى ساقلاۋاتقان پېشقەدەملەر كۆز يۇمۇپ تۇپراققا بىللە ئېلىپ كىرىپ كېتىشى تۇرغان گەپ.

لوپنۇر خەلقى جەسەنى قۇرۇلۇش ۋە يىگۇرا پورتېرىت، تەن سىياقى تۇزۇلۇشى جەھەتلەردە تەبىئى داراز يوغان، سا-قاللىق، چوڭ قۇلاقلىق، چوڭ كۆزلۈك، قاش كىرپىكلىك، قارا چاچلىق، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئېگىز بويلۇق، قاڭشالىق ۋە قەددى-قامەتلىك ساغلام كېلىدۇ. ئايالىرىمۇ ئوستىخانلىق، ساغلام، ئىش-چان كېلىدۇ. ئىش قىلىشتا ئەرلەردىن قېلىشمايدۇ. چاپا-مۇشەق-قەتتىن قورقمايدۇ. ئەرلەر ئوۋ ئوۋلاش، تۇزاقچىلىق قىلىپ توشقان، قىرغاۋۇل، جەرەن، بۇغا-ماراللارنى، تۈلكە، مولۇن قاتارلىق-ھايۋانلارنى تۇتۇپ جان بېقىشقا تەسەۋۋۇپ قىلسا، ئايالىرى بۇك ۋە ياۋا چىگىدىن يىپ ئەيىرلاپ پالاز، چەكمەن، تاغار، خورجۇن قاتارلىق تورمۇشقا لازىملىق بۇيۇملارنى توقۇيدۇ. ياكى سېتىپ باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىگە ئىشلىتىدۇ. بورا توقۇش، كېگىز بېسىش، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، موزدوزلۇق، تېرە پىششىق-لاپ جۇۋا تىكىش، جۇۋازچىلىق، تۇماقچىلىق قاتارلىق ئۇششاق قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلارنى قىلىدۇ. لوپنۇر رايونى تۇپرىقى قۇرغاق، قۇمساڭدۇ، ھۆل - يېغىن ئاز زىممىن بولغاچقا، رېھاتمە-

زىم قاتارلىق ھۆلچىلىكتىن بولىدىغان كېسەللىكلەر ئاز كۆرۈلىدۇ. لوپنۇر خەلقىدە پۈت ئاغرىقى، بەل ئاغرىقى ياكى ئۇستىخان كېسەللىكلىرى ئاز ئۇچرايدۇ. كۆل سۈيى بار جايلاردىكى خەلقلەر ئازدۇر - كۆپتۈر قۇدرىتى يەتسە بېلىق تۇتۇپ يەيدۇ. بېلىق مېيى تىستىمال قىلىدۇ. بېلىقنى تورغا (بۇ ئۆسۈملۈك ئاساسەن تاغ رايونلىرىدا ئۆسىدۇ) دېگەن ئۆسۈملۈكتىن مەشۇت ئېلىپ، يىپ قىلىپ، تور (يەرلىك شۇددە گۆلمە ياكى مانجار دەيدۇ) توقۇپ تۇتىدۇ. ئۇنى ھەممىلا ئائىلە ۋە ھەممىلا ئادەم قىلالمايدۇ. شۇڭا، بېلىقنى ھەممىلا ئائىلە ياكى ھەممىلا ئادەم ئوخشاش يېيىشكە مۇيەسسەر بولالمايدۇ. بېلىق تۇتۇشنى بىلىدىغان ۋە گۆلمە مانجارغا ئىگە بولالىغان ئادەملەرلا بېلىق تۇتالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ لوپنۇر خەلقى سالامەتلىك جەھەتتە بېجىرىم بولۇپ ئۇزۇن ياشايدۇ. ئادەتتە ئەرلەردىن 100 ياشقا تىمن ئاشىدىغانلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئايالالارمۇ 100 يىل ياكى ئۇنىڭدىن ئۇشۇق ئۆمۈر كۆرىدۇ. ئۇنتۇرا ھېساب بىلەن ئەر - ئايال 80-90 ياشقا كىرىدۇ. چىشلىرى ئاسان چۈشۈپ كەتمەيدۇ. گاس ۋە ئەمالار ئاز ئۇچرايدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبىنى تەپسىلىي تەھلىل جەھەتتىن مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كەلسە، لوپنۇر خەلقىدىكى بۇنداق ئارتۇقچىلىقلار بىرىنچىدىن زىمىنى قۇرغاق، ئىككىنچىدىن ئازدۇر - كۆپتۈر بېلىق يېگەنلىكىنىڭ پايدىسىمىكىن دېيىشكە بولىدۇ.

مەدەنىي - مائارىپ جەھەتتە 1930 - يىللاردىن بۇرۇن، لوپنۇر رايونىدا زامانىۋىي بىلىم يۇرتى ياكى پەننى مەكتەپ يوق بولۇپ، پەقەت مەسچىت ۋە خانىقالاردىلا ئاز بىر قىسىم

بالىلار(قەزىلار بولمايتتى) قوي ياكى ئوغلاق تېرىسى ئۈستىدە ئولتۇرۇپ (قەز بالىلار بولمايتتى) كالا تاغىقى، ياغاچ تارشىلارغا پۈتۈلگەن ئايەتلەرنى يازلاپ ئوقۇيتتى. پەيشەنبىلىك بەرەلمىگەنلەر جازالىناتتى. بالىلار شوخلۇق قىلسا پالاقا تارتىلاتتى ياكى قىل (ئات قۇيرۇقى) يەلپۈگۈچ بىلەن ئۇرۇلاتتى. ياكى يالىڭاچلاپ ھاپاشقا ئالدۇرۇپ ھۆل چۈدۈق بىلەن دۈمبىسىدىن قان چىققۇچە ئۇرۇلاتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئوقۇش قوللانمىسى ئاساسەن ھەپتىيەك، قۇرئان، ھەدىس، ۋاقايەت ئىسلام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دىنىي كىتابلار بولۇپ، بۇنى يادلىۋالغان مولا - تالىپلار ئەرەب - پارىس تىللىرىنىڭ مەنىسىنى بىلمەيتتى. موللاملارمۇ ئۇنىڭ مەنىسىنى ئۈيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بېرىشكە قادىر ئەمەس ئىدى. بۇنداق مەدرىسلەردە ئوقۇپ چىققان خەلپىتىلەر ئۈيغۇر ئىلىپبەسى بىلەن كارى بولمىغاچقا، ئۈيغۇرچە ئىملا بىلەن خەت يېزىشقا مۇيەسسەر بولالمايتتى. ھەتتا جاھانغا نامى كەتكەن داموللاملارمۇ ئاددىي سالام خەت يازالمايتتى. بەزى مەھەللە يۇرتلاردا، خەلق سالام خەت ياكى ئەرز شىكايەت ۋە ھۆججەت تىلخەتلەرنى يازدۇرۇش ئۈچۈن يۇتۇكچى تاپالمايلا بېشى قېتىپ ئىلاجسىز قالاتتى. قىسمەن مەھەللىلەردە بەختكە يارىشا بىرەر يۇتۇكچى بولۇپقالسا، خېلى يىراق يوللاردىن ئالاھىدە ھەشەمەت بىلەن كېلىپ، سالام خەت ياكى ئەرزلىرىنى يازدۇرۇپ كېتىشەتتى. مانا بۇ جانلىق پاكىتتىن كونا جەمئىيەتتە خەلقىمىزنىڭ مەدەنىي - مائارىپ جەھەتتە نەقەدەر نادانلىق ۋە ئالاقىلىق ھالەتتە قالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

1932 ـ يىللىرىدىن تارتىپ ھەر قايسى جايلاردا، ھۆكۈ-
مەت قارمىقىدا پەننى مەكتەپلەر قۇرۇلۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ-
دىن تارتىپ يۇرتىمىزغا ئۇرۇمچى سەۋەن، ئوتتۇرا مەكتەپ يا-
كى سوۋېت ئىتتىپاقى تاشكەنت قاتارلىق جايلاردىن ئوقۇپ
كەلگەن ھۈنەرۋەر ۋەكىللىرىمىز تەدرىجى كېلىشكە باشلىدى. نا-
ھىيە مەركىزى كۆنچى شەھىرى ۋە تىكەنلىك رايونلىرىدا ھۆ-
كۈمەت قارمىقىدا پەننى مەكتەپ ئېچىلدى. كۆنچى ۋە تىكەن-
لىك رايونى ۋە باشقا يېرا ـ كەنتلەردىكى مەكتەپلەردە ئوقۇ-
غان خېلى كۆپ زىيالىي ياشلار ئىلىم ـ پەندىن چوڭقۇر بە-
رەمەن بولۇپ، ھەر جەھەتتىن يېتىشىپ چىقىپ، ئازادلىقتىن
كېيىنمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ۋە تۆۋەنى
زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ بىر كىشىلىك ھەسسە-
نى قوشۇپ خىزمەت قىلماقتا. مەسىلەن: مەخمۇتجان ئاسىم،
جۇنەيد بەكرى، غۇپۇر ياقۇپ، ياقۇپ سېلىم، ئوسمان ئىمىن،
ھاۋۇت ئابدۇللا، ھاشىم سەمەت، تاھىر ئەخمەدى، ساتتار مۇ-
ھەممەت، ياسىن ئاسىم، مۇسا تۆمۇر، ئىسمايىل تۆرۇر، مۇھەم-
مەت سەيىت، قادىر ئۆمەر ۋە باشقىلار.

1933 ـ يىللىرىدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جاي-
لىرىدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرى ئارقا ـ ئارقى-
دىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇ، ئىرگان خەلقنى ئاقارتىش جە-
ھەتلەردە تۇرتكىلىك رول ئوينىدى. يېڭا ـ قىشلاقلاردا مەك-
تەپلەر ئېچىلىپ، ھەر جەھەتلەردىن ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش پائالى-
يەتلىرى جانلىنىپ كەتتى. بۇ خەلق تەشكىلاتىنىڭ ئاساسى
ئىقتىسادىي مەنبەئى ئۆشرە ـ زاكات قاتارلىقلاردىن ئىبارەت

بولۇپ، ھۆكۈمەت قارمىقىدا ھەكتەپ ئېچىلمىغانلىكى بارلىق يېزا - كەنتلەردە ۋە ھەتتا 10~20 ئۆيلۈك ئاھالىسى بار كىچىك مەھەللىچاقلاردىمۇمەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەنلىكى ئوغۇل - قىزلارنى ئوقۇتۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ قانخور شك شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا (سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خالىس ياردىمى بولغانلىقتىن) مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى خېلى ياخشى راۋاج تاپتى. ئوقۇش يېشىدىكى بارلىق بالىلار مەجبۇرى مەكتەپكە ئېلىنىدى. مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرى بىر مەزگىل راۋاجلىنىپ ياخشى رول ئويناغان بولسىمۇ، لېكىن قانخور شك شىسەيىنىڭ يالغان ئېپتى - بەشىردىسى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى بۆشۈگىدىلا بوغۇپ تاشلاپ، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى چەكلەپ، مەشھۇر مائارىپچىلار، مەرىپەتپەرۋەر ئىلىم ئىگىلىرى، مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلار ۋە مەدەنىي - مائارىپنى قوللاپ، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشىغا ماددىي ۋە مەنىۋىي جەھەتتىن خالىس قولسۇنۇۋچىلارغا زىيانكەشلىك قىلىپ، ئۇلارنى ئارقا - ئارقىدىن تۇتقۇن قىلىپ، زىندانلارغا تاشلاپ، قەبىھ ئۇسۇللار بىلەن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈپ، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئۇيغۇر ئۆيۇشما قارمىقىدا سانايى نەپسە ئىشلىرىمۇ بىر مەھەل راۋاج تاپتى. ناھىيە مەركىزى كۆنچى شەھىرى بىلەن تەكەنلىك رايونلىرىدا مەخسۇس سانايى نەپسە ھۈنەرسەنلىرى تەشكىل قىلىنىپ، تېياتىر ئىشلىرى جانلىنىپ كەتتى. «ئۆسمانجان - پاشاخان» دېگەن قىزىق كومېدىيىلىك ھەجۋىي سەھ-

نه ئويۇنى بەرمۇچى بولۇپ تەكەللىكتە ئويناللدى. زال - كۆ-
لۇپلارغا بەزى چاغلاردا تاماشىبىنلار سىغماي قالدى. تەكەللىك
رايونىدىن ھالقىپ چەت مەھەللە - كەنتلەرگەمۇ بېرىپ ئويۇن
كۆرسىتىش ئىشلىرى قانات يايدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن خىل-
مۇ - خىل سەھنە ئەسەرلىرى قويۇلۇپ، تاماشىبىنلارنىڭ قىز-
غىن ئالقىشىغا ئۇيەسسەر بولدى. بۇ پائالىيەتلەر خەلقنىڭ مەنە-
ۋىي جەھەتتىن كۆچلۈك ئوزۇق بولدى. خەلق مەدەنىيى
ئاقارتىش ئىشلىرىغا رازىمەنلىك بىلەن ھەر
جەھەتتىن ماددىي ياردەم ۋە ئىئانە تەقدىم قىلىپ تۇردى. ئە-
نجىمە يۇقىرىقى ئاممىلارنىڭ تۇرتكىسى بىلەن، ناھىيىمىزنىڭ
زامانىۋى تىرەققىيات ۋە مەنىۋى قىياپىتى، خەلقىمىزنىڭ روھى
ھالىتىدە خېلى ياخشى ئۆزگىرىشلەر، يېڭىلانغلار بارلىققا كېلىپ،
تارىختىن قېپقالغان جاھالەتلىك، قالاقلىق، نادانلىق، ساۋاتسىز-
لىق ئىللەتلىرى خېلى ئازىيىشقا باشلىدى.

1937 - يىللىرى قورچاق ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۇدۇلىغا
5 ~ 6 يۈزكىشى سىغارلىق ئىككى چېتىدە 4 ~ 5 ئېغىزلىق ئۆيى
بار، شۇ ۋاقىتنىڭ شارائىتىگە قارىغاندا خېلى زامانىۋى بىر
بۈرۈش كۆلۈپنى ناھىيىلىك ئويغۇر مەدەنىي ئاقارتىش-ئويۇشمە-
سى خېلى جىق چىقىم بىلەن سالدۇرغان ئىدى. بۇ كۆلۈپتا چوڭ
يىغىنلار ئېچىلمىشتىن تاشقىرى، ئويۇشما ۋە مەكتەپ بىرلەشمە
ۋاقتى- ۋاقتىدا ھەرخىل تىياتىرسىمانىي ئەپسە ئويۇنلىرى ۋە كومە-
دىيىلىك ئوسۇل كانسىرتلارنى قويۇپ تۇراتتى. بەختكە قارشى
لوپنۇر ناھىيە مەركىزى كۆنچى شەھىردە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ -
نىڭ بىر ورتا ئەسكىرى ھەر كۈنى خەلقتىن ئالىدىغان 2

دىن قويىنى، باشقا بايرام كۈنلىرى كۆپەيتىپ ئالاتتى. بۇ قويـ
لار بارغانچە كۆپەيىپ 2 ~ 3 يۈزگىچە يەتەتتى. بۇ قويـلارنى
ھايىنىغا سېتىپ سوددىگەرچىلىك قىلاتتى. قويدىن باشقا 5 ~ 10
دانە كالا قىلغان ئىدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى كۆلۈپنى ئەپچىل
جاي دەپ قاراپ، ئاخىرى كـۆلۈپنى قوي، كالا قوتىنى قىلـ
ۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئامما قەرەللىك كۆرۈپ تۇرۇۋاتقان تىمـ
تىر، كىنو، كانسېرتلاردىن مەھرۇم قالدى.

ئەكسىيەتچىلەر خەلقنى ئەزەلدىن نادانلىقتا قالدۇرۇپ ئىـ
دارە قىلىشقا ئادەتلىنىپ كەلگەنلىكتىن، كـۆلۈپنى مەدەنىـيەتلىك
ھالدا قوتان قىلىش ئۈچۈن تارتىۋالدى. بۇ، مۇتەمەدىلىك تـاكى
ئازادلىققىچە داۋام قىلىپ، خەلق ئـازادلىق ئارمىيىسى كـۆلۈپنى
خەلق قولىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

لوپنۇر خەلقى تارىختىن بۇيان سۇ ۋە ئوتلاق قـوغلىشىپ
ياشاپ كەلگەن. سۇ قەيەرگە ئاقسا خـەلقمۇ شۇ يەرگە ئـاققان.
يەرلەرگە ۋاقتى - ۋاقتىدا سۇ قويۇپ مەسئۇلات ئالغۇرۇش ئا-
سان بولمىغان. خەلق سۇ يېتىشسىزلىكىدىن باغ - ۋاران قىلىشقا
ئامالسىز قالغان. سۇ يازلىقى ئۈزۈلۈپ قېلىپ، قىشلىقى كەرەك -
سىز ۋاقتىدا كەلگەن. نەتىجىدە زىرائەت ۋە باغ - ۋاران، دەل -
دەرەخ قۇرۇپ كېتىشتەك تەبىئىي ئاپەتلەر لوپنۇر خەلقىگە تەھـ
دىت سېلىپ كەلگەن. يەردىن چىققان ئۈنۈمسىز ئاشلىققا ئەللە -
پاراق بەرگەندىن باشقا، ئۆشرە - زاكاتنى ئۈيغۇشما يىغۋالغان.
بۇغداي ئەمدى سېرىقتال بولغان چاغدا، قورچاق ئاھىيىلىك ھۆ-
كۈمەت بىلەن باجخانىدىن ئالاھىدە مەخسۇس ئادەم چىقىپ، يەر-
لىك باشلىق ۋە چاپارمەنلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا دەرقەمدە تۇرۇپ،

بۇغدايىنىڭ چىقىش مەسئۇلاتىنى مۆلچەرلەپ بېرىلگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدىغان غەللە - پاراقنى بېكىتكەن. ھوسۇل ئالغاندىن كېيىن مەيلى مۆلچەردىكى مەسئۇلات چىقسۇن ياكى چىقمىسۇن، ئاشۇ توختام بويىچە بېكىتىلگەن غەللە - پاراق ئېشىنى مەجبۇرى تاپشۇرۇش شەرت. تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنى كېيىنتىپ بەزىسە دەپ يىغلاپ قاقشىغان بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمايدۇ. 1943 - يىلى لوپنۇرنىڭ يېڭى كۆل دېگەن كەنتىدە يۈسۈپ شائىيۇ دېگەن بىر ئادەم كۆنچى دەريا يېقىسىدىكى بىر پارچە بىنەملىكنى ئوسا قىلىپ، بۇغداي تېرىغان. ئۇنىڭ بۇغدىيى بىر ئاز ئوخشىغانلىقتىن، غەللە - پاراق خەتلىگۈچىلەر ئۇنىڭ نالە - زارىغا قارىماستىن 18 مىڭ جىڭ غەللە - پاراق بۇغداي تاپشۇرۇشنى بېكىتكەن. ئاخىرى ئۇ بىچارە 18 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئالالماي كالا، قوي-لىرىنى سېتىپ 18 مىڭ جىڭ ئاشلىقنى ھۆكۈمەتكە ئىلاجسىز تاپشۇرغان. نەتىجىدە ئۇ بارلىق ئەسلى ۋەسلىدىن ئايرىلىپ، دەرت ئەلەمدە ئۆلگەن. بۇنداق زوراۋانلىق ۋەقەلەر دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت، قانۇنلىرى خەلقىگە بالا - قازا ئېلىپ كېلەتتى. غەللە - پاراق دېگەن ئۆزگەرمەيتتى. مەيلى يەر تېرىلسۇن ياكى تېرىلمىسۇن، تۆمۇر ئاشلىق يىغىش مەجبۇرى قويىدۇرۇلاتتى. ھۆكۈمەتنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كارى بولمايتتى. ھەر يىلى 9 - ئايغا كەلگەندە ھۆكۈمەت تېرىلمىغان يەرلەرنىڭ غەللە - پاراق ئاشلىقنى كەم - كۈتمىسز ئالاتتى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار تېرىلمىغان ياكى كەم ھوسۇل، قۇرۇق يەرگە ھەر يىلى ئاشلىق تاپشۇرۇۋېرىپ مال - مۈلكىدىن

ئايرىلىپ كېتەتتى.

ئەمدى قىسقىچە لوپـنۇر خەلـقىنىڭ قەدىمىي ئـەنئـەنىۋى توي ـ تۆكۈن رەسىمىيەتلىرى ۋە ئۇلۇم ـ يېتىم ھۇراسىملىرى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى: لوپنۇر رايونىدا فېئودال كونىلىقنى ساقلاش، خۇراپاتلىق ۋە قالاقلىقنىڭ كاساپىتىدىن بىكىنمىچىلىك ئۈزۈن ھۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن. خۇراپى نۇقتىئىنەزەرلەر كاسـاپىتىدىن خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيى ۋە دۇنيا قارىشى ئۇزاق ھۇددەت ئىسكەنجىگە ئېلىنىپ، نادانلىق ئاساردتى ئۈزۈن ھـۇددەت ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن. شۇڭا، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھەئىشتى ئەنە شۇ كونىلىق ۋە قالاقلىق سەزىقىدىن بۆسۈپ چىقالمىغان. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش رەسىمىيەتلىرىمۇ ئاجايىپ ـ غارايىپ بـول ـ غان. شۇنداقلا توي ھۇراسىملىرىمۇ ھۇرەكتەپ ئۆتكەن. مـەسـىلەن: قىز بويىغا يەتمەستە ئوغۇل ۋە قىز تەرەپ ياكى ئەل ـ ئاغىنە ۋە قوشنا ـ قولۇم ھۇناسىۋىتى بىلەن قىز ئوغۇل تەـ رەپكە ھەر جەھەتتىن لايىق دەپ ھېسابلانسا، توي قىلماستىن 4~5 يىل بۇرۇن «قۇنۇقلۇق تۇتتۇق» دېگەن نام بىلەن قىزـ نى ئوغۇل تەرەپكە تەۋە قىلىپ قويىدۇ. ئۇنىڭغا باشقا تەرەپ سۆز ئاچالمايدۇ. شۇڭا قىز قاچان تويى بولغۇچە شۇ يىگىتكـە چېتىلىپ تۇرىدۇ. ئاندىن قىز بويىغا يەتتى دەپ ھېسابلانغاندا، ئوغۇل تەرەپتىن رەسمى قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا ئەلچى ئـەـ ۋەتىلىدۇ. ماقۇل كۆرگەندىن كېيىن، قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپـ كە قىزنىڭ سۈت ھەققى دېگەن نام بىلەن مانچە يامبۇ، مـانـ چە كالا، مانچە قوي بېرىلسۇن دەپ شەرت قويىدۇ. بـۇنداق شەرت قويۇش كونا جەمئىيەتتە بەگ، غېنى باي، يۇز ئابرويـ

لۇق پۇلدارلارنىڭلا قولىدىن كېلەتتى. كەمبەغەللەر ئۆز ئەھۋا-
لىغا يارىشا تۇي قىلىشاتتى. ئىككىنچى قەدەمدە قىز تەرەپ
ۋەكىلى بىلەن ئوغۇل تەرەپ ۋەكىللىرى داستىخان ئۈستىدە
سۆت ھەققىگە تۆلەيدىغان مىددى ۋە جانلىق چارۋىلار ئۈستى-
دە كېڭىشىپ پۈتۈشىدۇ، پۈتۈشكەندىن كېيىن چىللاق چاي ئۆت-
كۈزۈلۈپ، قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقان-
لىرىنى مېھمان قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز لايىقىدا «ھال ئېشى»
دېگەن نام بىلەن سوبۇلغان پۈتۈن قۇي گۆشى ھەر قايسىسىغا
تارتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 4 نان بىلەن ئاتا - ئانا ۋە ئۇ-
رۇق - تۇغقانلىرىغا بەرمەر كىيىملىكتىن گەزلىمە رەخت قويۇ-
لىدۇ. ئەمدى رەسمى تۇي قىلىشلا قالىدۇ. لېكىن تويى بولغۇ-
چە قىزنى يىگىتكە كۆرسەتمەيدۇ. پەقەت ئىككى تەرەپ ئاتا -
ئانىسىنىڭ ئۆز ئارا كېڭىشىپ پۈتۈشىشى بىلەنلا ھەل بولىدۇ.
قىز - ئوغۇلدا نىكاھ ئەركىنلىكى بولمايدۇ. ئالدى بىلەن قىز
تەرەپ ئوغۇل تەرەپكە تويلۇق سالىدۇ. پۇلدار غېنىلار بولسا
ئالتۇن ھالقا، قاما تۇماق، بورتىمشال ياغلىق، تاۋار - دۇر-
دۇن، كىمخاپ، تەيتىللا، شائىخادەن قاتارلىق ئېسىل رەختلەر-
نى تەييارلاشقا زورلايدۇ. يا كى يۇقىرىدىكى نەرسىلەرنى تەق
قىلىشقا شەرت قويىدۇ. يىگىت تەرەپ بۇلارنى ھازىرلىشى كې-
رەك. ئاندىن قىز ئىگىسىگە كالا، قوي، گۈرۈچ، ئۇن، مای،
ئوتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. قىز ۋە ئوغۇل-
نىڭ ئۆيىدە ئوخشاشلا تۇي زىياپىتى ھازىرلىنىدۇ. داقا- دۇمباق
ھەشەمەت بىلەن تۇي ھۆرمىتى باشلىنىدۇ. دىنىي مۇتەۋەر ۋە
يۇرت كاتتىلىرى ئەل جامائەت ئۆز جايلىرىدىن ئورۇن ئالە-

دۇ. ئاش پولو ۋە دۆمبە - دۆمبە گۆشلەر تارتىلىدۇ. ئەلچىلەر قىزنىڭ ماقۇللىقىنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، قازى ئاخۇنۇم نىكاھ ئوقۇيدۇ. قازى ۋە دىنىي مۆتىۋەرلەرگە رەخت ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن تارتۇق قويۇلىدۇ. قىزنىڭ يېڭىسى كىيىملىرىنى كەيدۇرۇپ «كۇدەن» لىكلىرى (بۇ قىز تەرەپنىڭ ئوغۇل تەرەپنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بارىدىغان تەئەللۇقاتلىرى) بىلەن مەپە ياكى ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ ۋە ياكى ئاتقا مىندۇرۇپ يۆتكەپ كېتىدۇ. قىز يول بويى يىغلاپ ماڭىدۇ. ئەگەر يىغلىمىسا سۆز - چۆچەككە قالىدۇ. قىز قېيىن ئاتىسىنىڭ چوك دەرۋازىسى ئالدىدا مەخسۇس قالاڭغان ئوتتىن ئاتلىتىلىپ، تۆت يەڭگە گېلەڭگە ئېلىپ تۆت تەرىپىدىن كۆتەرگەن پېتى ئۆيگە ئېلىپ كىرىدۇ. يىگىت ئەتىسى بىر پىشقەدەمنىڭ ھەمراھلىقىدا قېيىن ئاتىسىنىڭكىگە سالامغا بارىدۇ. قېيىن ئاتا تەرەپ كۆيمۇغۇلغا بىر قۇر كىيىم كەيدۇرىدۇ. شۇ ئاخشىمى پوزۇر كىيىنگەن يىگىت بىلەن قىز تەكتۈشلىرى بىلەن بىرىم كېچىگىچە نەغمە - ناۋا، ئۇسسۇل ھاۋا ئويناپىدۇ، ئوغلاق تارتىشىدۇ. قېرىلارغۇ بۇ مەشرەپكە ئىشتىراك قىلىدۇ، ئۇمھاكازار. دېمەك، لوپنۇردا توي قىلماق بەك تەس. قىز قىممەت بولۇپ، ھاللىق كىشىلەر ئوغلىنى ۋاقتى قورامىدا ئۆيلەيدۇ. لېكىن كەمبەغەللەرگە بەك تەس. بۇنۇ فېئودالىق جاھالەت تۈزۈمىنىڭ خەلقە كەلتۈرگەن بالايى ئاپىتى. لېكىن ئازادلىقتىن كېيىن بۇنداق ئەھۋاللار ئۆزگەرگەن. قىز - يىگىتلەر مۇھەببەت باغلاش ئارقىلىق، ساپ مۇھەببەت ئارقىلىق، ئىككى تەرەپ رازىمەنلىك بىلەن توي قىلىدىغان ئىلغار كەيپىيات شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ھازىر

لوپنۇردا توي قىلىش ئاسانغا چۈشمەيدىغان بولۇپ قالدى.

ئەمدى ئۆلۈم - يېتىم ئۇستىدە قىسقىچە توختىلايلى: كو- نا جەمئىيەتتە كىشىل بولغان ئادەم ھەر خىل ئۆسۈك سۆزلەر- گە قالاتتى. كىشىل بولۇشتىك ياخشى سۈپەتلىرى ئېنىق- لاشقا قادىر بولالمىغان، يۈگىكىدىن تارتىپلا خۇراپىلىق بىلەن قايمۇقتۇرۇلغان بىچارە خەلق، كىشىلگە، ناھايىتى ئاددىيلا دېئاگ- نوز قويياتتى. مەسىلەن: شامال تېگىپتۇ يەپ، ئۆلۈگىلارنىك ۋە مازارلارنىك تەقسىراتىغا كېتىپتۇ يەپ، جىن - ئالۋاستىسى چې- قىلىپتۇ يەپ. كۆز تېگىپتۇ يەپ دېگەندەك ئوخشاش ئاساسسىز سۆزلەر بىلەن، ياكى ئەجىلى توشۇپتۇ، رىزقى تۈگەپتۇ دېگەن- دەك قارىغۇلارچە ھۆكۈم قىلىش بىلەن مۇسىبەت ئىگىلىرىگە تەسەللى بېرەتتى. كىشىلنىك ئاتا - ئانىسى ئۆلۈك جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن قەبرە چىراغ قىلىدۇ. ياكى مازايى ماشايىقلار ۋە ئەرۋاھلارنىك روھىنىغا ئاتاپ قوي، كالا، ئات قاتارلىقلارنى دۇئاگۇيلارغا دۇئا قىلدۇرىدۇ. تې- ۋىپلارغا نۇرغۇن پۇل ھەجلەپ، ئۇ چاغنىك ئەڭ ئېسىل دورا- سى بولغان ئىسكەنجىۋىل (ئۇزۇم سىركىسىنى شېكەر بىلەن قاينىتىپ تەييارلانغان سۇيۇقلۇق مەلھەم) ئىچىرىدۇ ياكى سانا (سۇرگە) ئېچۇرىدۇ. سانانى خام سۈت بىلەن قاينىتىپ ھازىر- لايدۇ. بۇنى ئىچكەن بەزى كىشىلەر ئەچى سۈرەلمەي قورسىقى كۆپۈپ كېتىپ ئۆلىدىغانلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. بەختكە يارىشا ساقايسىغۇ مەيلى، ئەگەر ئۇزۇن كىشىل تارتسا، ئۇرۇقچى، قا- راشەھەلەرگە ياكى ئەسھابۇكەپكە ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن چىقىم بىلەن داۋالىتىدۇ ياكى خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ مازارلارغا چې-

راق یاقمدۇ. تۈپىلەر كېسەلنى غەزادىن ئايرىپ تاشلاپ، تۇ-
نۇرغا ياققان يايما چۆپ بىلەن باقمدۇ. (تۇزسىز) قىسمەنلە-
رى ئۇزۇن مەزگىل غەزاسىز قالماچقا، ئورۇقلاپ،
قانسىز ھالدىن كېتىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. مانا بۇ
«تەقدىردىن كەلگەن ئەجەل» گە بىچارە ئاتا ـ ئانا يىغلاپ
قاخشاپ تەن بېرىپ، قازا يەتكەن ئوغۇل ـ قىزلىرىنى ئەلەم،
ھۆپتى، قازى، ئىمام ۋە مەزىنلەرنى تەكلىپ قىلىپ، يۇيۇپ تا-
راپ ئۇزىتىدۇ. ئاخىرەتلىك تەييارلاش، كېپەنگە ئوراپ نامىزد-
نى چۈشۈرۈش جەريانىدا، دىندارلارغا تاختىلاپ ياكى يېرىم تاخ-
تىلاپ چاي ۋە ئەھۋالغا قاراپ نەق پۇل قويىدۇ. نامىزنىچۈ-
شۈرگۈچىگە نامراز ھەققى ئۈچۈن كالا ياكى قوي بېرىدۇ. ئاند-
دىن 3ـ7 ۋە قىرقى ھەم يىللىق نەزىرلىرىنى قالدۇرماي ئۆتە-
كۈزىدۇ. بىچارە ھۆسنىيەتچىلەر كېسەلنى داۋالىتىش، ئۆلۈمنى ئۇ-
زىتىش، نەزىر چىراغلىرىنى بېرىشتەك رەسمىيەتلەر بىلەن، نە-
تىجىدە مال ـ ھۈلكى ۋە قوي، كالىسىدىن ئايرىلىپ كېتىدۇ.

تاردىتىن بۇيان لوپنۇر خەلقىگە ياۋا چېچەك بىلەن قا-
را كېزىدىغان جىق بالايى ـ ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن. بۇ كېسەللىك-
نىڭ يۇقۇملىنىشچانلىقى كۈچلۈك، تارقىلىشى تېز بولۇپ، بىر مەھەل-
لىدە بىر ـ ئىككى ئادەم شۇ كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولسا،
بىر نەچچە كۈندىلا بىر مەھەللىنى قاپلاپ كەتكەن. بۇ رەھىمسىز
ۋابائىلاھىنىڭ كاساپىتىدىن كۆپچىلىكىگە كېسەل يۇقۇپ قىرىلىپ
كېتىشتەك پاجىئەلىك ۋەقەلەر دائىم بولۇپ تۇرغان. كېسەلپەي-
دا بولۇش بىلەنلا كىشىلەر شۇ مەھەللىنى تاشلاپ باشقا جايلار-
غا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ياۋا چېچەك دېسە كىشىلەر

ئەزرائىلدىن قورقاندەك ۋەھىمگە چۈشكەن. قارا كىزدىك تەخمۇ بالايى - ئاپەت بولۇپ، كۆپ كىشىلەرنىڭ ياش جېنىغا ۋاقىتسىز زامىن بولغان، ئۇ چاغلاردا ئۇنىڭدىن قانداق ساقلىنىش، قانداق ئەملەپ ئالدىنى ئېلىش، قانداق داۋالىنىش، كېسەللىك مىكروبىنى قانداق قىلىپ يوقىتىشتەك چارە - تەدبىرلەر ئۈستىدە باش قاتۇرمىغان ۋە ئۇنداق قىلىشقىمۇ ئىقتىدارى كەمچىل بولۇپ چارىسىز قالغان، كېسەل بولۇش، ئۆلۈش ياكى ساقىيىش، خېيىم - خەتەرگە ئۇچراش، كۈتۈلمىگەن زىيان-زەخمەتكە يولۇققۇش پىشانىگە پۈتۈلگەن «تەقدىر» دىن بولمۇ — دېگەندەك خورافىي ئىدىيىنىڭ قايمۇقتۇرۇشى بىلەن بەنت بولۇپ، كېسەلگە سەۋەپ قىلىش، ئىزدىنىش، ۋە ئۇنىڭ بىلەن كۈرەش قىلىشتەك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانمىغان. قىسمەن شۇغۇللانغۇچىلار قانداقتۇر «تەقدىر» گە پۈتمەيدۇ — دەپ ئەيىپلەنگەن. سوقۇر ئۇچەي كېسىلى ۋە ئۆتتە تاش پەيدا بولۇش كېسەللىكلىرىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكىنمۇ بىلمىگەن. سوقۇر ئۇچەي كېسىلى، ۋاي! بېقىنىغا يەل تۇرۇۋاپتۇ دېگەن بىلەنلا 3 كۈن ئىچىدە قىينىلىپ جاندىن تۈگىشەتتى. كونا جەمئىيەتتە ئەنە شۇنداق كېسەللەر بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن نەۋقىران قىز - يىگىتلەر ئاز بولمىغان. ھازىرغى زامانىۋى تېببىي تەبىبەتچىلىك ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىلمىي جەھەتلەردە بىر ئاز ساۋادى بار كىشىلەرنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئەجىللىدىن بۇرۇن كۆز يۇمغانلارغا ئەلۋەتتە ئىچى ئاغرىيدۇ. لېكىن ئاھالىسىنىڭ كونا جەمئىيەتتە نوپۇس جەھەتتىن ئاۋۋىيالماي تۇغۇلۇشتىن ئۆلۈش كۆپ بولۇشتەك ھادىسىلەر ئەنە شۇ تىنگىگە يېتىپ بولالمايدىغان «تىلىسىم»

كېسەل ۋابا ئىلاھىنىڭ خەلقىگە كەلتۈرگەن بىقارار ئاپىتىدۇر.

ياۋا چېچەكنىڭ لوپنۇر خەلقىگە كەلتۈرگەن ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، 1900 - يىللىرىدىن كېيىن، لوپنۇر ناھىيىسىدە ئەتىيازلىقتىن پۈتۈن ناھىيە بويىچە بالىلارغا (چوڭ ئادەملەرگەمۇ) ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك چىكىش پائالىيىتى بارلىققا كەلگەن. چېچەك سېلىنغان بالىلار «پىششىق» دەپ، چېچەك چىكىلمىگەنلەر «خام» دەپ ئاتالغان. دېمەك، بۇنداق پىششىقلارغا ياۋ چېچەك ئەسلا چىقمايدۇ. لوپنۇر تەكەنلىك رايونىدىن ئەيسا بەگ (قاسىملىسى ئىسھاق) دېگەن ئادەم ئۇرۇمچىدىكى مەخسۇس تەڭپىتسىن چېچەك دوردىسى تەييارلاش ۋە چېچەك سېلىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ كەلگەن. مەسىلەن: ئالدى بىلەن چىكىلگەن چېچەكتىن سۈيۈقۇالغان قاقاچلى ئانا سۈتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، مەلھەمھالىغا كەلتۈرۈپ، كالا بەدىنىگە چېچەك چىكىپ كۆكلىتىپ، ئۇنىڭ چېچىكىنى (قاقمىچىنى) ئېلىۋېلىپ، ئۇنى ئانا سۈتى بىلەن مەخسۇس قاچىدا ئىزىپ مەلھەم قىلىپ بالىلارنىڭ ئىككى بىلىكىگە 3 تىن 6 يەرگە چىكىدۇ. كۆكلەپ پىشقاندىن كېيىن، چېچەك قاقمىچىنى ئېلىۋېلىپ كىلەر يىللىققا ساقلاپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەر يىلى ئەتىياز مەزگىلىدە ناھىيە بويىچە قويماي چېچەك سېلىپ بولىدۇ. مانا بۇ خىل چارە بىلەن، خەلقىمىز دائىم تەھدىت سېلىپ كېلىۋاتقان ياۋا چېچەك ئاپىتىنى تۈگىگەن. ئەيسا بەگ ياشىنىپ قالغاندىن كېيىن، ئوغلى ئوبۇلھەسەنگە چېچەك چىكىش ھۈنىرىنى ئۆگىتىپ قويغان. ئوبۇلھەسەن ئەيسا ئاتاكەسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىپ، تاكى ئازادلىققىچە ناھىيىدىكى بالىلارغا چېچەك سېلىش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئەدىلىكتە

تىيە رەھبەرلىكىدە، ياۋا چېچەك دېگەندىن ئاپەت تۇپتىن تىز-
نلە دى.

ئاڭلىشىمچە، يېقىندىن بۇيان ئۆلۈم - يىتىمدە ھەشەمچە-
ك قىلىش لوپنۇردا خېلىلا باش كۆتۈرۈپ قالغانمىش. رادى-
ي - تېلېۋىزورلاردا توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يىتىم قاتارلىق
جتىمائىي ئۆرپ ئادەتلەردە ھەشەمەتچىلىك قىلماي ئاد-
ى - ساددا ئۆتكۈزۈڭلار، بۇنداق ئىشلارنى تەرتىپكە
ە قېلىپقا سېلىش كېرەك دەپ تەكىتلەۋاتىدۇ. لېكىن بىر قە-
سىم كىشىلەر يەنىلا بىلگەن سەنمىگە دەسسەپ، ھەشەمەتچىلىك
نىلىپ، تاپقان - تىمانغانلىرىدىن تۈگىشىپ كېتىۋاتىدۇ. سىياسىي
كېڭەشنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرى ھۆكۈمەت بىلەن ئامما
ئوتتۇرىسىدىكى بىردىن بىر كۆۋرۈك. پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىز-
نىڭ ئەمر - پەرمان چاقىرىقلىرى شۇ كىشىلەر ئارقىلىق خەلقە
يەتكۈزىلىدۇ. خەلق ئۆلارنىڭ سۆزىنى ئەستايىدىل ئاڭلايدۇ. ئەا-
ۋەتتە، شۇلار ۋاستىلىق رول ئويناپ، خەلقە تەشۋىق تەرغىپ
قىلىشى، بەھۇدە ھەشەمەتچىلىك قىلىشنى توسۇشى لازىم، ئەلۋەتتە.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئۇمۇ-
مىي يىغىنىدىن بۇيان خەلق تۇرمۇشىمۇ تەدرىجى ياخشىلانماقتا.
بەزىلەر خېلىلا باي بولۇپ قالدى ياكى تۇرمۇش سەۋىيىسى ھال-
لىقراق سەۋىيىگە يەتتى. خەلقىمىزنى تېخىمۇ باي - بايلىشىش تۇر-
مۇش كەچۈرسۇن دەيدىكەنمىز، ئۇلارنى بەھۇدە چىقىم قىلىشلار-
دىن، ھەشەمەتچىلىك قىلىپ، تاپقان ئەقتىسادىدىن ئايرىلىپ قە-
لىشتەك ئەھۋاللاردىن توسۇپ قېلىشىمىز لازىم. ھەر كىم ئۆز
ئەمگىكى بىلەن كۆن كەچۈرسە، بىرىنىڭ چاپاسىغا باشقىسى را-

هەتلەنمسە ياخشى ئەمەسمۇ. ئەگەر قولىمىزدىن كەلسە مائا-
رىپقا ياردەم قولىمىزنى سۇنۇپ، ياش ئەۋلادلارنىڭ مەكتەپكە
كىرىپ ئوقۇشقا قولايلىق تۇغدۇرۇپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە
مىللىتىمىزنىڭ روناق تېپىشىغا، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئىختىياس
ئىگىلىرىدىن بولۇپ چىقىشىغا ھەسسە قوشساق، بۇنىڭ نەتىجىسى
ھۆلچەرلىگۈسز ياخشى ئەمەسمۇ.

تاغ مازىردىمنى تونۇشتۇرۇش

مۇتەللىپ تۇردى

بۇگۈر ناھىيە مەركىزىنىڭ 30 كىلومېتىر شەرقىدە، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان، يېڭىسار يېزىسىدىن 35 كىلومېتىرىيراق غەربىي شىمال تاغ ئېچىگە جايلاشقان «تاغ مازىردىم» دېگەن بىر قەدىمىي جاي بولۇپ (مازارنىڭ ئەسلى ئىسمى ئىسھاق ۋەلىيۇللا مازىردىم) بۇ جاينىڭ يەر تۈزۈلۈشى شەرقى جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا سوزۇلغان پەلەمپەي ئەدىرلىق بىر كېچىك جىلغىدىن ئىبارەت.

بۇ جاينىڭ غەربىي شىمال بۇرجەك تاغ ئىتىكىدە تاش تاغ ئارىسىدىن بۇلدۇقلاپ چىققان بىر تەبىئىي بۇلاق بولۇپ، بۇلاق سۈيى يانتۇ تاغ ئىتىگىدىن پەلەمپەي ئېتىزلارنى سۇغۇرۇپ ئاشقاندا پەستەكى ئېقىنغا چۈشۈپ سىڭىپ كېتىدۇ. مازار جايلاشقان بۇ جىلغىنىڭ كەڭرى جايلىرى 500 مېتىر ئەتىراپىدا، تار جايلىرى 100 مېتىر ئۆچۈرىمىدە كېلىدۇ.

بۇلاق سۈيى ئاققان سۇ يوللىرى ئەتىراپىدا زىرائەت، تال، جىغان، يۇلغۇن، ئازغان، جىگدە، توغراق قاتارلىق تەبىئىي ئورمانلىقلار ھاسىل بولغاندىن تاشقىرى، بۇرۇنقى ئەجداتلاردىن مازىرقى ئەۋلادلارغىچە ئۆتكەن كىشىلەر ۋە مازارغا شېخىلىق قىلىپ تۇرغانلار تىكىپ پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈرگەن تېرەك،

سۆگەت، ئالما، ئۈرۈك، قاتارلىق دەرەخلەر 200 يىلدىن بۇيان تاكى 1960 ـ يىللارغىچە باراقسان كۆكلەپ ئۆسكەن. 1960 ـ يىلدىن بۇرۇن بۇ جايدا كۆكلەپ تۇرغان 1000 تۈپتىن ئارتۇق چوڭ ـ كىچىك تەرەك، بەر نەچچە يۈز تۈپ سۆگەت، تال، 50 تۈپتىن ئارتۇق ئۈرۈك، 30 تۈپ ئەتىراپىدا ئالما ۋە ئۈجمىلەر بار بولۇپ، بۇلاق سۈيىدە سۈغۇرۇلۇپ تەبىئىي ھاسىل بولغان، كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان 8ـ10 دە ئەتىراپىدا كىچىك دىغان ياپ ـ يېشىل چىمەنزارلىق، رەڭگارەڭ ئېچىلىدىغان ھەر خىل تاغ گۈللىرى بىلەن پۈركەنگەن گۈزەل مەكان تەنتى. بۇ يەرگە «ھاھام» جايلاشقانلىقتىن ئۇچۇن ھەم گۈزەل سەيلىگاھ، ھەم سوغۇق مىجەز بىمارلار داۋالىنىدىغان تەبىئىي شىپاخانا بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئوخشاش بولمىغان ساھە، كەسىپدىكىلەر ئۆز ماھارىتىنى ناماىيەن قىلىدىغان، سودا ـ تىجارەت قاينام تاشقىنلىققا چۆمگەن ئاۋات بازار بولۇش بىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەشھۇر جاينىك بىرسى بولۇپ قالغان.

تاغ مازارىم سەيلىسى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەشھۇر بولغاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئاتاقلىق راۋاپچى روزەك باشى، داۋازچى ھاشىم ھاجى ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى، مەشھۇر ئۇسسۇلچى ھەم قوشاقچى زەيتۇنخان، ئىمىن سوناي، زەيدۇن سوناي قاتارلىق ئاتاقلىق سەنئەتكارلار ئۆزۈن مۇساپىلارنى بېسىپ كېلىپ، داقا ـ دۇمباق، نەغرا ـ سۇنايلىرى چېلىپ تۇرلۇك سازلار بىلەن مەشرەپ ئويناىتتى. داۋازچىلار داۋرىغا ئولاپ ماھارەت كۆرسىتەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، چېلىشىش، ئاغامچا تارتىشىش، چىغىرىق ئويناش، چاقانپىلەك (ھاۋۇز) ئويناش

تارلىق ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە-پائالىيەتلىرى ناھايىتى قىزىپ كەتتە-
ى، سايا-ھەتچىلەر ئىچىدە-يەنە ئىشانلار، دەرۋىش ساھىللەر، مەددا
مكايىچىلارمۇ بار بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان سورۇنلاردا مەش-
ۇلات قىلاتتى. سەيلى مەزگىلدە بۇگۇر، كۇچار، يېڭىسار، كورلا
اتارلىق جايلاردىن ئاتاقلىق كاسىپلەر، ئاشپەز - ئاۋايلار،
اسىاپلار، سودىگەرلەر، پۇقاللار ۋە باشقا ھۈنەر-ۋەنلەرمۇ ئوقەت
قىلىپ تىجارەت قىلاتتى. سەيلى مەزگىلىدىكى تاغ مازىرىم خۇد-
دى قاينام - تاشقىنلىققا چۈمگەن ئاۋات شەھەر تۇسىنى ئالاتتى.
ئوەۇمەن قىلغاندا ھەر يىلى 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە
بولغان ئارىلىقتا «تاغ مازىرىم سەيلىسى»، «بۇلاق بېشى سەي-
لىسى» دە ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.
مازار ئورۇنلاشقان كىچىك جىلغىنىڭ تەخمىنەن 3 كىلو-
مېتىردىن ئارتوقراق شەرق تەرىپىدە ئېگىز - پەس تاغ باغرىدا
50 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك تەبىئىي ئۆڭكۇرلەر بولۇپ، بۇ
ئۆڭكۇرلەرنىڭ چوڭلىرىغا 3 دىن، كىچىكلىرىگە بىردىن ئادەم
سىغىدۇ. بۇ ئۆڭكۇرلەردە ئوخشاش بولمىغان كىچىك - كىچىك
سىزىقتىكى يېرىق تۆشۈكچىلەر بولۇپ، بۇ تۆشۈك-
چىلەردىن ئوخشاش بولمىغان ھالدا ئىسسىقلىق
بېرىدىغان ھارارەتلىك پار چىقىدىغان تەبىئىي ھاممام بار. بۇ
ھاممامىلاردا بۇندىن بىر نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرىدىن باشلاپ
ھەر خىل كىسەللىكلەرگە گىرىپتار بولغانلار ناھىيىمىزدىن بېرىپ
داۋالانغاندىن باشقا، يەنە يىراق جايلاردىن كەلگەن:
كورلا، قارا شەھەر، لوپنۇر، چاقىلىق، خېجىك، ئۇششاقتال، تۇخ-
سۇن، تۇرپان، كۇچار، شايار، شىكخا، باي قاتارلىق جايلاردىكى ھەرمىل-

لەت خەلقىدىن كىسەل بولغانلار كېلىپ داۋالىنىپ (تەرلىنىپ) ساقىيىپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ، تېرە كېسەللىكلىرى، يەل تۇرۇپ قېلىش بىلەن بەل - پۇت ئاغرىپ يېزىم پالەچ بولۇپ قېلىش، رىماتىزىم كېسەللىكى، بەدەن قىزىپ ئۇستىخان ئاغرىش، ۋە بىر قىسىم ئېغىر جاراھەتلىنىش قاتارلىق كېسەللىكلەر ھاممام- دا تەرلىنىپ داۋالىنىش بىلەن ساقىيىپ كەتكەنلەر خېلى نۇر- غۇن. مەسىلەن: ھاممامغا چىققىچە ئۆزى ماڭالماي ياشقىلار ھاپاش قىلىپ كۆتۈرۈپ ئېچىققانلار ھاممامدا ئارقا - ئارقىدىن بىر نەچچە نۆۋەت تەكرار تەرلەنگەندىن كېيىن باش- قىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆزى مېڭىپ چۈشكەنلەرمۇ ئاز ئەمەس.

ئىشلىتىپ مەنپەئەت كۆرگەنلەرنىڭ ئېيتقىنىچە: ھاممام يو- لىدىكى تاغ باغرىلىرىدا ھەر خىل - ھەر رەڭدىكى سېغىزدىن قاتتىقراق تاشلار بولۇپ، بۇ تاشلار بوغۇز ئاغرىقى، چىش ئاغ- رىقى، كۆز ئاغرىقى، قۇلاق ئاغرىقى ۋە ھەر خىل جاراھەتلەر- گە داۋا بولىدىكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا شۇ تاغ جىسىملىرى ئارىسىدا تۈرلۈك دورا چىقىدىغان تاش توپىلار بولۇشى مۇمكىن. تاغ مازارىدىكى ھاممامغا ھازىرمۇ ھەر قايسى جايلاردىن ھەر يە- لى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە كېلىپ داۋالىنىپ تۇرىدىغانلار بىر نەچچە مىڭ كىشىگە يېتىدۇ.

2 - سەيلى - ساياھەتنىڭ توختاپ قېلىشى ۋە تاغ مازىرىنىڭ ۋەيران بولىشى

گومىنداڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئازاد بول- غانغا قەدەر بولغان بىر قانچە يىل ئىچىدە گومىنداڭنىڭ ھەربىي ۋە

ھەۋرىي ئەھۋالدارلىرىنىڭ تۇرلۇك ئالۋاڭ - ياساقلىرىنىڭ يول-
دىن - يولغا ئېشىپ بېرىشى، ھەم ھەرخىل تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ
ئۆپ بولۇشى تۈپەيلىدىن خەلق تۇرمۇشى يىلدىن يىلغا ناھىرات-
لىشىپ، خەلق خاتىرجەم بولالماي سەيلى-سايا ھەت ئىشلىرى بارا-
بارا ئازىيىپ ئاخىرى ئۇزۇلۇپ قالغانىدى ئازادلىقتىن كېيىن خەلقنىڭ
سىياسىي، ئىقتىسادىي ئۇرنى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، تۇرمۇشى تىزدىن ياخ-
شىلىنىپ خاتىرجەم بولىياندىن كېيىن تاغ مازار سەيلىسى يەنەئەسلىگە
كېلىپ قايتىدىن جانلانغانىدى. لېكىن 1958 - يىلى «چوڭسەكە-
رەپ ئىلگىرىلەش»، ئۇمۇمىي خەلق تۆمۈر - پولات تاۋلاش، خەلق
گۈڭشىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتىدە يەرلىك ئۇرۇنلار ۋەيە-
زا ئىگىلىكى 2 - دېۋىزىيە 30- تۈەن دېھقانچىلىق مەيدانىبو-
لۇپ تاغ مازىرىدا ئارقا - ئارقىدىن بىر قانچە كۆۋۈر كانلار
ئېچىلىپ تاغ مازىرىدىكى گۈزەل مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان ئور-
مانلىق كەسۋېتىلدى. ئورمانلىق سەيلىك يەرگە ئۆزگەرتىلدى.
بەزى ئايرىم كىشىلەر جۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەل - دەرەخنى
ئوغرىلاپ كېسىپ ساتتى. قېچىلغانلىرى مەدەنىيەت زور ئىنقە-
لابىدا ئورمانىنى باشقۇرىدىغان ئادەم بولمىغاچقا قۇرۇپ ۋەيران
بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا مازارنىڭ قەۋرە-گۆە-
بەزلىرى، مەسچىت قاتارلىقلار چېقىۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەي-
لى - سايا ھەت ئىشلىرى ئۇزۇلۇپ قالدى. ئەمما، ھامىمامغا بې-
رىپ تەرلىنىپ داۋالانغۇچىلار تا ھازىرغىچە ئۈزۈلۈپ قالمىنى
يوق.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئۇمۇ-
مىي يىغىنىدىن كېيىن ۋەزىيەتتە چوڭ ئۆزگىرىش بولۇپ خەلق

ئامىسى كۆكۈل ئازادىلىكىگە ئېرىشتى. شەھەر - يېزا ئىسلاھاتىنىڭ ئۆزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ خەلق تۇرمۇشى يىلدىن - يىلغا ياخشىلىنىش بىلەن تاغ مازار سەيلىسى قايتا ئەسلىگە كېلىپ، ساياھەت قىلغۇچىلار، ھامامدا دۇالانغۇچىلارىمىلىدىن - يىلغا كۆپەيمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يۇقىرىنىڭ ئالاقىدار سىياسەت، بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بىكتۇمەن ئورگانلىرى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق بۇرۇن ئىگەللىۋېلىنغان مازار ئورنىدىن 2 مو ئەتراپىدىكى يەرنى ئاجرىتىپ بېرىپ مازار ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ يەرگە يېڭىسار يېزىسىدىكى ئاممىا، دىنىي زاتلار 900 تۇپتىن ئارتۇق مەۋدىلىك، مەۋسۈز دەل - دەرەخ قويۇپ قايتا كۆكەرتىشكە كىرىشتى. بۇ ئەنئەنىۋي تاغ مازار سەيلىسىنىڭ قايتا جانلىنىشىغا يېڭى ئاساس سالغۇسى.

3 - تاغ مازىرىمىنىڭ نامى

«تاغ مازار» دېگەن بۇ نامنىڭ زادى قاچاندىن ئېتىبارەن قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكى توغرىسىدا ھازىر يازما ماتېرىيال يوقىكى بەرەر توغرا، ئېنىق دەلىل - ئىسپات يوق. ئابلىمىت مەخسۇمنىڭ (ئابدۇل ئىزىز چىڭگىزخاننىڭ ئاكىسى ھازىر ھايات) ئېيتىشىغا قارىغاندا تاغ مازار ھەققىدە يېزىلغان بىر تەزكىرە بار بولۇپ «مەدەنىيەت ئىنقىلابىي» دا كۆيدۈرۈۋېتىلگەنمىكەن. بۇ تەزكىرىنى ئابلىمىت مەخسۇم كۆرگەنمىكەن. تەزكىرىدە يېزىلىشىچە، تەخمىنەن

ن ئازادلىقتىن بۇرۇن 170 يىل ئىلگىرى، ئىسھاق ۋەلىيوللا
گەن (قەيەردىن كەلگەنلىكى نامەلۇم) بەرزات بۇ تاغلىق جىل-
غا دەپنەقىلىنىش بەلەن بۇجاي— «تاغمازىرىم» دەپ ئاتالغانىكەن.

ئابلىمەت مەخسۇمنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ دادىسى مۇ-لا
ىوشۇر دامولىلا بۇگۇرگە قازى كالان بولۇپ تۇرغۇن ۋاقتىدا
192 — يىللىرى ئەرەبستاندىن سەيىت ۋەلى شاخان ئىسمىلىك
70 ياش ئەتراپىدىكى بىر كىشى كېلىپ، بۇگۇردىن ھاسان
مۇئىس ئاخۇنۇمنى بىرگە ئېلىپ تاغ مازىرىمغا بېرىپ «ئىسھاق
ۋەلىيوللار» نىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىپ ئۇ يەردە 15 — 20
كۈن تۇرۇپ دۇئا — تىلاۋەت قىلىش جەريانىدا بىر قىسىم
سۈزۈك پاقىراق تاشلارنى ئايرىم — ئايرىم خالتىلارغا قاچىلاپ
كېلىپ بىرگە كۆرسەتمەپ ئېلىپ كەتكەن. تاغ مازىرىمنىڭ
شېيىخ ئەۋلادلىرى ئەۋلادتىن — ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھامۇت قارى تاغ مازىرىمنىڭ 20 —
شېيىخى بولۇپ ئۇنىڭ ئوغلى نۇردۇن قارى 21 — يەنسى ئەڭ
ئاخىرقى شېيىخ ئىدىكەن.

دېمەك ئارقا — ئارقىدىن ئۆتكەن بۇشېيىخلار 2 ئەسىرگە
يېقىن تارىخ جەريانىدا تاغ مازارىمىدىكى تەبىئىي بولاق سۈيىدىن
پايدىلىنىپ، بىنام ئېچىپ بىرتەرەپتىن ئۆزۈنىڭ ئوزۇق مەسە-
لىسىنى ھەل قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن نۇرغۇن ھەر خىل
دەل — دەرەخ ئۆسۈرۈپ تاغ مازىرىمدا گۈزەل مەنزىرە
يارىتىپ بۇ جايىنى كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان مەشھۇر
سەيلىگاھقا ئايلاندۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ جايدىكى
40 — 50 مو يەرگە بولاق سۈيىدىن تولۇق پايدىلىنىپ بېغە

قاتارلىق ھەرخىل ئوت - چۆپ، كۆكتات ئۆسۈرۈپ سايا-ھەتچىلەرنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنىڭ يەم - خەشەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، ھەمدە ئۆي - ئىمارەت سېلىپ ساياھەتچىلەرنىڭ قونالغۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ چۆدۈن - چاپقۇنىدىن ساقلىنىشىغا شەرت- شارائىت ھازىرلاپ كەلگەن ساياھەتچىلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. قىسقىسى تاغ مازارنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى ئەمگەكچان باتۇرئەجداتلىرىمىزنىڭ ئەسلىگەتەرى بىلەن بەرپا قىلغان.

يېڭىسار يېزىسىدىن تاغ مازارغىچە بولغان 35 كىلومېتىرلىق يولنىڭ 25 كىلومېتىرى تاغ ئىچىدىكى قۇرۇق ئېقىن بولۇپ ئەگرى - بۈگرى كەتكەن بۇ ئېقىننىڭ ئىككى تەرىپى قاتمۇ - قات قۇرۇق تاغ بىلەن ئورالغان.

6 - ئايدىن تارتىپ 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا چوڭراق ھۆل-يېغىن بولسا ھەر قايسى تاغ جىرالاردىن ئېقىنغا چۈشكەن يامغۇر سۈلىرى يىغىلىپ كەلكۈن ھاسىل قىلغاندىن باشقا (بەزىدە ئۇشتۇمتۇت ھۆل -يېغىن بولۇپ، كەلكۈن كېلىپ ماشىنا - تىراكتور، ئادەم، چارۋىلارنى ئېقىنىڭ كېتىدىغان ئەھۋالىلارمۇ كۆرۈلەتتى) چاغدا سۇ ئاقمايدۇ. بولۇپمۇ 60 - يىللاردىن كېيىن كۆمۈر كانلار ئېچىلىپ يوللار ياسىلىپ خېلى راۋان قاتناش يولى بولۇپ قالدى، خەتەرلىك تېك داۋانلارمۇ يوق. يول بىخەتەر بولغانلىقى ئۈچۈن ھازىر مازار سەيلىسى، ھاممامغا بارغۇچىلار بۈرۈنقىدەك ئات - ئېشەك ياكى پىيادە بارماستىن ماشىنا - تىراكتورلار بىلەن بىمالال بېرىپ كېلەلەيدىغان بولدى، ھاممام يولىدىكى بەزى خەتەرلىك جايلار توزلىنىپ ياخشى شارائىت يارىتىلدى.

چاقملىق دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى، قارا-شەھەر ۋالىسى ياڭ مىڭجۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

ئابدۇۋەلى روزى

جەن شۇرىن شىنجاڭنى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىنىڭ دەسلىپىدە جەنشىكۈي چاقملىق قىسمىلىرىنىڭ تۈەنجاڭى بولۇپ 1930 - يىللاردا 128 - بىرىگادىنىڭ لۇيجاڭلىقىغا ئۆستۈرۈل-گەنىدىن كېيىن بىر قىسىم ئەسكىرى بىلەن كورلىغا يۆتكۇ-لۇپ كەتكەن، چاقملىقنى بىر لىيەن ئەترايىدا ئەسكەر قالدۇ-رۇلغان.

1933 - يىلى مەخسۇت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتى، ئابـ-دۇراخمان مۇھىتلار ئائىلىسىنىڭ چوڭى بولغـان، تـۇرپـان، توقسۇن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى — مەۋسۇل مۇھىتى 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنلىرى قاراشەھەردىـن كېچىدە كېلىپ باۋدۇن ھاجىنىڭ ھازىرقى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئور-نىدىكى قوروسىغا چۈشكەن.

ئەتىسى ئابدۇكېرىم ئەلەم ئىزىز ھاجىلارنىڭ قورالـلىق كۈچلىرىنى گەۋدە قىلىپ جەنشىكۈي قىسمىنى قورالسىزلاندۇر-غان. مەۋسۇلباي ئۆزى بىلەن كەلگـەن ۋاڭ نىيـاز (خۇيزۇ)

چاقىلىقتىن باۋدۇن ھاجىنىڭ ئۆكسىي سوددىگەر ئىمىن شەيـ
تانىنى ئېلىپ گەنسۇ تەرەپكە ما جۇڭيېڭنىـي ئىككىنچى قېتىم
باشلاپ كېلىش ئۈچۈن دوكتۇرلاشقا قاراپ يولغا چىققان (ئاڭـ
لاشلاردىن قارىغاندا كۈچالىق تۇردى دېگەن ئادەمنى كـورلـ
لىق ئايالى ھاشىخان بىلەن مەۋسۇلباي ئۆزى ئېلىپ كېلىپ قۇتلۇق
نىياز شاڭيۈنىڭ سارىيىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھازىرچە ئـۆزىنىڭ
بۇ يەردىكى قورالىق قوزغىلاڭچىلارغا يېڭجاڭ بولۇپ تەيىنـ
لەنگەنلىكىنى ئاشكارىلىماسلىقنى تاپىلىغان يەنى چـاقىلىقنىڭ
مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. بۇلار چـاقىلىق ۋەزىيىتىنى
كـۆزەتـكەنـدىن كېيىن يـولۇاس بىلـەن مەۋسۇل مـۇـ
ھىتى كەتكەن. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن پىلان بويىچە ئابدۇـ
كېرىم ئەلەم قول ئاستىدىكى 50 - 60 نەپەر قورالـلىق يـ
گىتلىرىنى باشلاپ تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ شايار
ئارقىلىق كۇچارغا بېرىپ تۆمۈر ئېلى قىسىملىرىغا قوشۇلغان.

ئاقسۇ - قارا يۇلتۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن پىچان لـۆكـ
چۈنلۈك گاجىت بەكرى چاقىلىققا ھاكىم، تۇردى (كۈچـارلىق)
يېڭجاڭ، يەرلىكتىن ئـابدىكېرىم (بۇ كىشى ئاخۇن يېڭجـاڭ
دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئەلەم دېگەن نام ئۇنىڭ بوۋىسى تـۆـ
مۈر ئەلەمدىن، دادىسى تۇرسۇن ئەلەمگە، ئۇنىڭدىن ئابدىكېـ
رەمگە ھىراس قالغان) ئەلەم يېڭجـاڭ قىلىپ رەسمىيەتـلىرى
بىلەن چاقىلىققا ئەۋەتىلگەن. شۇ يىلى يازدا چاقىلىقتا قـوزـ
غىلاڭچىلار قىسىملىرى تەشكىللىنىپ ئابدىكېرىم ئەلـەم، ئـزىز
ھاجىملار ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇپ كەلگەن قىسىملار بىلەن تۇر-
دى يېڭجاڭ باشقۇرۇشىدىكـى، مەھمۇت سەجـاڭ ئـەۋەتكەن

سىملار يەرلىكتىن تەشكىللەنگەن قىسىملار بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، قۇربان بەگ باشچىلىقىدىكى 50 دىن ئارتۇق كىشى ئالتۇنتاغ تەرەپتىكى داۋىنغا چېگرىسىنى، هوشۇر لەنجاڭ سىمى مەرەنىنى، رۇستەم سامساق باشچىلىقىدىكى قىسىم دورال بىسۇ چېگرىسىنى، هاشىم تاغ، ماگازا باشچىلىقىدىكى قىسىم ئاشخانا ئاقتاز ئەتىراپىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئىبراهىم لەنجاڭ (ئىبراهىم ياخشاڭ، تۇرپانلىق) ئامبال بارات ئايۇپ، فۇگۇەن قۇربان چاپسان قىسىملىرى چاقىلىقنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. (ئېيتىشلارغا قارىغاندا لۈكچۈن شەھىرىگە 1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئوت قويۇپ قىرغىنچىلىق قىلغان. 1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تۇرپاندا ئاپتۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق ئۇرغۇن خەلقنى قىرىشقا قاتناشقان، ئاق ئۇرۇسلاردىن 53 كىشى قۇم دەريا يولى بىلەن پىچانغىدىن تىكەنلىك ئارقىلىق چاقىلىقنىڭ يېڭىسۇ تەۋەلىكىگە كىرگەن بولۇپ 9 - ئايلاردا ئۇلار قارادای بىلەن قىرغان ئارىلىقىدا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغان. قالغان 10 دەك ئورۇس قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ ئاچلىقتىن چۆلدە ئۆلگەن.

1933 - يىلىنىڭ قىش بېشىدا شا مەنسۇر (ئابدۇللا) (933 - يىل بېشىدا مادولوڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن) ئىسراھىمنىڭ خوتەن تەرەپتىن «ئىسلام ئېچىش» شوئارى بىلەن كەلگەن كالتەك - توقماق بىلەن قورالانغان كامال دەللا باشچىلىقىدىكى 1000 دىن ئارتۇق قىسمى چاقىلىققا كېلىپ 1934 - يىلى 7 - ئايلارغىچە پاراكەندىچىلىك تۇغ-

دۇرغان. ئاشلىق پېتىشمەسلىك، قەھەتچىلىك، يەرلىك قىسمەن لارغا ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ پېتىشالماسلىق قاتارلىق سەۋەپلەر بىلەن يېمەك - ئىچمەك ھول بولغان چەرچەنگە قايتقان. بىرسىنىڭ ئۆيىدىن زاغرا ئوغرىلىغان بىر كىشىنى پۈتۈن ناھىيە خەلقىنى (ھازىرقى سەم يول ئاسىراش پونكىتى) ئوردىسىدىكى سېپىل ئالدىغا توپلاپ سازايى قىلىپ نەق مەيداندا ئوق قويۇنىڭ بېغىشىنى كېسىپ تاشلىغان، كامال داھوللا قوشۇنى رەتلىك، ئىنتىزاملىق بولسىمۇ كامال داھوللا باشلىق «قوماندان» لار كېچىسى سەللىسىنى قوزۇقتا ئېسىپ قويۇپ ناشايان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. يەنە ئەسكەرلىكتىن يۇرتىغا قاچقانلارنى تۇتۇپ كەلسە، سۇ، نان بەرمەستىن «ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلدى» دەپ «چىرايلىق» يەر سۈيدە قويۇپ نامىزىنى چۈشۈرۈپ كېڭەيدىكەن. چاقلىق خەلقى ئۇلارنىڭ سەپ تارتىپ 5 ۋاخ نامازنى ئوقۇشى، ئىنتىزامغا قاراپ «راست تىنلا ئىسلام قوشۇنى ئىكەن» دەپ قارىغان، ئۇلار ھاكىمىيەت تالاشقانلىقتىن قوزغىلاڭچىلار بىلەن سوركىلىش قىلغان. ئابدىكېرىم ئەلەم قوشۇن بىلەن ئوزۇق - تۈلۈكنى بوز كۆل رايونىغا يۆتكەپ كېتىپ كامال داھوللىنى ئاچ قويغانلىقتىن ئۇلار كەتكەن. 1934 - يىلى 7 - ئايلاردا كامال داھوللىنىڭ دىنىي تەشۋىقاتلىرى سەۋەبلىك (شۇنىسىمۇ بازكى 1933 - يىلى 9 - ئاي باشلىرىدا ناسىر ھاجىم قاتارلىق ھەج قىلىپ قايتقانلارنىڭ چاقلىقتا تۇرۇشى دىنى ئەقىدىلەرنى كۆچەيتىش كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىش رولىنى ئويناغان. ئىمىن ھاجىم سالدۇرغان جۇمە مەسچىتىمۇ رول ئويناغان) خەلق ئىچىدە

ۋلۇپمۇ قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچىدە تەۋرىنىش بولغانلىقتىن ئۇرۇنقى ئابدۇكېرىم، ئېزىز ھاجىم قوشۇنلىرى، يېڭى قوشۇن ئىچىدىكى يېڭىچاك قارمىقىغا مەمۇت سىچاك تەرىپىدىن ئاقسۇ تەرەپتىن، قەشقەردىن ئەۋەتىلگەن قوشۇنلارنى ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ تىكەنلىك مەھەللىدىكى قورۇسى ئالدىغا توپلاپ خەلق قاتناشقان ھالدا «ئىتتىپاقلىق تەرىپىسى» ئېلىپ بارغان ۋە قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ قېرىلار سەپتىن چېكىنىدۇرۇلگەن. ئاشۇ كېزىلەردە ئۆلكە تەمىنات، ھەربىي كىشىم - فورما، ماتاش تارقىتىش قارارى چىقارغان، قىسىم 36 - دىۋىزىيە (شىتاپ قەشقەردە) قارمىقىغا قوشۇۋېتىلگەن بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە چاقلىق تەمىناتىنى قوبۇل قىلىپ بۇ يەرگە شىڭ شىسەي قىسىملىرىنىڭ كېلىشىگە قارشى تۇرغان ۋە قولىدىكى قوراللارنى تاپشۇرمىغان. 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرى چەرچەن تەرەپتىن جامال، تۇردىجان «چاقىلىقنى سورايمىز» دەپ ئەسكەر باشلاپ كەلگەن (بۇلارنى، كامال دامۇللام قۇتۇرۇتۇپ ئەۋەتكەن دېگەن گەپلەرمۇ بار. شۇنىڭ بىلەن بىللە چاقىلىققا بىر قازىمۇ ئەۋەتكەن ئىكەن) بىر نەچچە سائەتلىك كالتە جەڭدىن كېيىن دەريا ئىچىدە جامال، تۇردى جان تەرىپىدىكى تۇتۇلۇپ ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى قورالسىزلاندۇرۇلۇپ ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ تىكەنلىك مەھەللىدىكى قورۇسىغا كەلتۈرۈلگەن، نەسىھەتنى ئاڭلىمايى جامال: — سەن ئابدۇكېرىم ئەلەم دېگەنىڭ بىر كورۇشكا قېنىڭنى ئىچمەيى قويمايمەن!» دەپ ھاقارەتلىك سۆزلەرنى قىلغانلىقتىن ئابدۇكېرىم ئەلەم ئۇنىڭ پىشانىسىگە خەنجەر بىلەن (+) بەلگىسى سىزىپ بارلىق

ئەسكەرلىرى بىلەن (قوراللىنى بەرمىگەن) ئوزۇق - تۆلۈك بەرسپ چەرچەنگە يالاپ ماڭغۇزىۋاتقان. ئۇلار بىلەن كەلگەن قازىنى ئېلىپ قالغان.

شۇ كۈنلەردە كۈچا، شايار تەرەپتىن چاقىلىققا ئاشلىق يۆتكەش بولغان، (ھەربىي تەمىنات) بۇ مەقتە ھازىرغىچە چاقىلىق، لوپنۇر خەلقى ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلگەن ۋە ئېيتىلىپ يۈرگەن ئاپتورى نامەلۇم قوشاقلار بار. (بۇ قوشاقلار 1945 - يىلىدىن كېيىن چاقىلىق دوك خۇاك يولىنى ياسىغاندا شايار تەرەپتىن ئاشلىق يۆتكىگەنلەرنىڭ قوشاقلىرى بىلەن ئارىلىشىپ سۆزى بەرىكىپ كەتكەن). شۇچاغدا چاقىلىق ھەربىي تەمىنات ساڭدا تۇرپائىلىق مىرزاى (1934 - يىلى) ھاشىم ساڭچى (1945 - يىلى) دېگەنلەر بار ئىكەن. كېيىن ئابدىلىم مولا باشقۇرغانمىش.

شۇ يىلى دىنىي مەكتەپلەر بىلەن بىرگە پەننى مەكتەپلەرنىمۇ ئېچىش، ئەسكەرلەرنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش تۇغرىسىدا يولۋاسلىرى كەلگەن بولسىمۇ، بىرنەچچە بار ئاخىرى يوق بولۇپ تاشلىنىپ قالغان.

1934 - يىلى 7 - ئايىنىڭ بىر كۈنى چاقىلىققا غەيرى، سارىق سۇپەت بىر دۇمانە پەيدا بولۇپ، ئۇ كىشىلەر ئىشىكىدە تىلەمچىلىك قىلغاندا ئېسىل يىمەكلىك ۋە پۇل پىچەكلەرگە نەزەر سالمايتتى، رەستە ئىچىدىكى ھەشەمەتلىك دەرۋازىلار ئالدىدا كەلگەندە ئۇنىڭغا ناماياننى دەققەت قىلاتتى، بەرەسى يېنىدىن ئۆتۈپ قالسا ياكى ئۆزى چوڭ ياشتىكى كىشىلەر يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۆتۈپ كې-

ەتتى. بۇنى قەلەندەر دىگۈچىلەرمۇ سارايغا دىگۈچىلەرمۇ بار دەي. لېكىن ئۇستا ئارتىستقا ئوخشاش رولنى نۇقسانسىز ھېسسىي ئۇرۇنلايتتى. بىر كۈنى مەزىن رەستىدىكى مەسچىتنىڭ پەشتىغىدا نامازغا بامداتقا ئەزان توۋلاپ بولۇش بىلەنلا ئۇ ئادەم ھازىرقى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئورنىدىكى - باۋۇنبايىنىڭ ئىككى قاناتلىق چوڭ دەرۋازىسى ئالدىدا پەيدا بولدى. باۋدۇنباي تاھارەت ئالماقچى بولغان ئاپتۇۋىنى قويۇپ دەرۋازىنى ئۆزى ئاچتى. باۋدۇنباي «بۇ ئادەمدە بىر گەپ بار» دەپ ئويلىغان ئىدى. باۋدۇنباي دەرۋازىنىڭ بىر قانىتىنى ئېچىپ بولغىچە تىلەمچى ئۇنىڭ قولتىقى ئاستىدىن ئەپچىللىك بىلەن دەرۋازا ئىچىگە كىرىپ بولدى. باۋدۇنباي بۇنىڭدىن ھەيران بولۇپ دەرۋازىنى تولۇق ئېچىۋېتىشنى ياكى قايتىدىن تاقاشنى بىلەلمەي ئىككىلىنىپ ھەيران بولۇپ تۇرغاندا دىۋانە مۇنداق دېدى:

دەرۋازىنى تاقاپ مېنى ئادىمىزاتتىن خالى بىر جايغا باشلىسىلا. مەن سىلىگە قەشقەردىن سالام ئېلىپ كەلدىم.

باۋدۇنباي بىلەن دىۋانە ئادەمدىن خالى ھۇجرىغا كىردى، تاڭمۇ يورىدى، قەلەندەر سەرتقى كىيىمىنى سېلىپ، بېشىدىكى كۆلانى ئالدى. باۋدۇنباي بىردەم ھەيران بولۇپ تۇرۇپ ئاندىن: — مۇھەممەن ئاخۇن! دەپ ئۇنى باغرىغا باستى. دىۋانە مۇنداق دېدى: مەن ھازىر مۇھەممەن ئاخۇن ئەمەس، سەلىم دىۋانە، «يول ئازابى، گۆر ئازابى» ئەمەسمۇ، سىلەر بىلەن بىز بۇنداق چۆل سەپىرىنى كۆپ ماڭغان، مۇنداق ئىسسىقتا، ئەنسىز يوللاردا يول يۈرۈش ماڭا بىرىنچى قېتىم،

ئەتتىگەنده قېنىق چاي بىلەن كاكچىغا ئېغىز تەككەچ باش-
لانغان پاراڭ يېڭى سۈيۈلغان ئېرىكتىك شورپىسى بىلەن
گۆشلىرى كەلتۈرۈلگەندىمۇ داۋام قىلماقتا ئىدى. مۆمىن ئا-
خۇن مەخمۇت سىجاڭنىڭ ئۇزۇن يىل سالغان ئىشەنچىلىك،
خاس كىشىسى بولۇپ، ئۇنىڭ سودا ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈدىغان
خوجىداري ئىدى. باۋدۇنبايىنىڭ مۇھىمىتلار ئائىلىسى بىلەن
ئۇزۇن يىللىق قويۇق بېرىش كېلىش مۇناسىۋىتى بار ئىدى.
قوموڭ، دوڭخۇاڭ، جۇچۇمەن، لەنجۇ، شىنىلەرگە سودا سېپىق
بىلەن بېرىپ كېلىشتە تۇرپان ئاستانە تەرەپكە سىڭگىم ئې-
غىزىدىن قايرىلىپلا ئۆز قورۇسىغا كىرىپ چىققانىدەك ئۇيغۇل
كىرەتتى. مۆمىن ئاخۇن مەمەمە گەپنى دېدى:

— خوجانىياز ھاجىم مەھمۇت مۇھىتى، ئابدۇل
نىياز سەردار قاتارلىقلارنىڭ توسۇشىغا قارىماي ئۇرۇمچىگە
بارىدىغانلىقىدا چىڭ تۇردى، خۇيزۇلارنى چاقىرىپ كەلگىنىمىز
سۆگەل ئۇستىگە چىققان يارا بولدى. ئۇلار بىلەن كېلىشىش
مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارغا ئولجا، بايلىق، پىششىق مال كېرەك،
مۆرىتى كەلسە گەنسۇغا قاراپ تىكمۇبتىدۇ. شىك شىسەي
خۇيزۇلارنىمۇ، بىزنىمۇ كۆزىگە قادالغان مىخ ھېسابلايدۇ. ما-
مان يولۇپ تاشلاش ئۇنىڭ تۈپ مەقسىتى. شۇنىڭ ئۈچۈن
ھېسى مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ئەرز سۇنۇشقا ئىۋەتتى،
نەتىجە قانداق بولىدىغانلىقى ھازىر مەلۇم ئەمەس. مەھ-
مۇت سىجاڭنىڭ پىكرى، مەركەزدىن ئومىد بولمىسا چاقىلىق
تەۋەسىگە توپلىنىپ تۇرپان، قۇمۇل تەرەپكە ئۆتۈپ قايتى-
دىن ئېلىشىش. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر دانە قېلىچ، بىر تال

وقتىمۇ بىھۇدە ئىسراپ قىلماسلىق، قورالنى مەھكەم تۇتۇشنى ئۆگىنىدى. مۆمىن ئاخۇن دەرۋازىغىچە ئۇزۇتۇلۇپ گەنسۇ چېگرىسىدىن بىخەتەر ئۆتكۈزۈپ قويۇلدى. چاقماق ۋەزىيىتى ئورەككەپ ئىدى، پايلاقچىلار شەك شىمىپ تەرەپتىنلا ئەھۋال چۈشەندۈرۈشكە ماخۇسەن كېلىپ تۇراتتى. ئاساسەن ماخۇسەنگە خىزمەت قىلىدىغان ئۈيغۇرلار (ئايالالارمۇ بار) ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۆمىن ئاخۇن ئىسمىنى سەلىم دېۋانە قىلىپ تەلەپچى قىيافىتىتە كەلگەن ئىدى. شۇ چاغدا تۇردى مولام، ئەيسا پەشتاق، قۇربان چاپسان، رۇستەم، سەيدەك، سامساق، ئىبراھىم ياخاك، ھوشۇرلەنجاك قاتارلىق كىشىلەردىن ئالاقىچىلار گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان بولۇپ، بۇلار تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق يول ئېچىپ ماراللىقىشى ئارقىلىق مەخسۇت سىجاك بىلەن ئالاقە قىلغان. گەنسۇ تەرەپكە ئوق - دورا ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئادەم ماڭغۇزغاندىن سىرت، ئاتاخون قاتارلىقلارنى چەرچەنگە، ئارىق لەنجاك قاتارلىقلارنى كورلا تەرەپكە تىك - تىكلاپ ئەھۋال مەلۇم قىلىشقا قويغان ئىدى. ھاشىم پوچتىكەشمۇ پوچتاخەت - ئالاقە توشۇغاچ كورلا تەرەپتىن يېڭى ئاخباراتلارنى ئېلىپ كېلەتتى. (ئۇ ھۆكۈمەت مائاشى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرسىمۇ قوزغىلاڭچىلارغا خىزمەت قىلغان). 1934 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى شەك شەمىي خوجانىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس بولغانلىقىنى ئېلان قىلىش بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تىنچلانغانلىقىنى ۋە جاكار قىلغان. لېكىن كەمدۇر بىرسى شەك شەيگە «چاقماق تېخى بويسۇنمىدى» دېگەنمىش، شۇنىڭ بىلەن

شمك شمسەي تېخى يېقىندىلا قارا شەھەرگە ۋالىلىققا تەيىنلەنگەن ياڭ مىڭجۇنى «چاقىلىقنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە» دەرھال ماڭغۇزغان.

ياڭ مىڭجۇ لياۋنىڭ ئۆلكىسى كەيىۋەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، شمك شمسەي بىلەن بىر يۇرتلۇق ھەم تونۇش بولغاچقا شمك شمسەي ئۇنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن. ئۇ گومىنداڭ ○ ○ گۇرۇھىنىڭ ئادىمى ئىدى. ئۇ ئامېرىكىدا ئوقۇغان بولۇپ ھاكاۋۇر، شۇنداقلا چوڭ ئەمەلدار بولۇش قارا نىيىتى كۈچلۈك ئادەم ئىدى. 1934 - يىلى 8 - ئايىنىڭ ئوتتۇرلىرى 40 نەپەر ئۇغۇل ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن تۆت ئات قوشۇلغان بىر خادىك ناماز ئەسىرىدە كېونا يامۇلنا كەلدى. ئۇنىڭ تەرجىمان، كاتىپ، مۇلازىملىرى ئۇنى يۆلەپ خادىكتىن چۈشۈردى.

8 - ئايىنىڭ 20 - كۈنى چۈشتىن كېيىن چاقىلىقتا ئۇرۇشلۇق قوراللىق قىسىملارنى كۆزدىن كەچۈرىدىغانلىقىنى، كەچتە سۆھبەتلىشىدىغانلىقىنى، كەچ تاماق ۋاقتىدا زىياپەت بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئۇقتۇرۇش قىلغان. ئۇقتۇرۇش بويىچە بىر نەچچە يۈز قوزغىلاڭچى قوشۇن توپلاندى، قوشۇن ھويلىغا رەتلىك تىزىلدى، موڭغۇل ئەسكەرلەر ھويلىنىڭ تۆت تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. ياڭمىڭجۇ ھاكاۋۇرلۇق بىلەن بۇرنىنى ئىتنىڭ چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ يىرگىنىش ھېس قىلغاندەك گەدىيىپ ئۆزىنى ئاشكارىلىدى. تۇردى يىگىتلەك ياڭ مىڭجۇنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ كاتىپى قاتارلىق 5 كىشى بىلەن يۆلەنچۈكلۈك بەندىگە، ئولتۇراتتى. (ئابدىكېرىم ئەلەمىيىگىمسۇ تەرجىمىتەبولۇپ

يەغمىغا كەلمىگەن) ئۇنىڭ پوپۇزىسى، ھاكاۋۇرلىقى، چوڭچىلىقى تۇردى يېڭجاڭغا ياقمىغان، « كۆزدىن كەچۈرۈش، زىيارەت » دېگەنلەرنىڭ ھىلە، قاپقان، ئالداش ئىدىئىلىكىنى تەرجىمانىنىڭ گەپلىرى بىلەن ياڭمىجۇنىڭ ھەرىكىتىدىن چۈشۈنۈپ يان قورالنى ئېلىپ چاچراپ ئورنىدىن تۇرغان. شۇچاغدا ئۆگزىنىڭ 4 تەرىپىدىن پىلىموت تاتاتلىغان (ياڭمىجۇ ئالدىن ئورۇنلاشتۇرغان 4 پىلىموت ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئاتقان ئىدى) تۇردى يېڭجاڭنى سەھىدىكى بىر نەچچىسى قورالسىزلاندۇرغان. ياڭمىجۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوزغىلاڭچى قەسىملار قورالىرىنى، ئوق دورىلىرىنى جايىغا قويغاندىن كېيىن قەسىملار غەربىي سېپىلگە ۋەھازىرقى شەنلوزەن ئورنىدىكى سېپىلگە نەزەر بەنت قىلىنغان، شۇ كېچىسى تۇردى يېڭجاڭ مېرەنگە ئېلىپ بېرىلىپ نەزەر بەنت قىلىنغان، مېرەنددىكى قوزغىلاڭچىلارمۇ قورالسىزلاندۇرۇلغان.

9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى ياڭمىجۇنىڭ نەنجىڭگە ماڭغۇزغان ئادىمى داۋىزدا چېگرا ساقلاۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشكەن. بۇئىش شۇ جايدىكى ئامبال كاجىشەنگە مەلۇم قىلىنغاندىن كېيىن ناھىر ھاجىم، كاجىشەن كېچىدە يانداشقاققا كېلىپ تۇتۇلغان. ياڭ مىڭجۇنىڭ ئادىمى قىولىدىكى جاڭ جېشىگە بەۋاستە يېزىلغان خەتنى تۆلەيفوغا ئوقۇتقان، خەتتە « شىڭشىمەي سوۋېت بىلەن، گۈڭچەڭدا بىلەن بىرلەشتى. مەخسۇت بىر تەرەپ، ماخوسەن بىر تەرەپ، شىڭ شەي بىر تەرەپ بولۇپ قېلىپ شىنجاڭ تىنچلانمىدى، مەركەز چاقىلىق ئارقىلىق قوشۇن ئەۋەتسە » دېگەن مەزمۇندا بولۇپ

بۇ خەتتەن ئۇلار (ياڭمەڭجۇنىڭ، شىڭشىسەيىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەش غەرىزىنى چۈشەنگەن) ئاندىن ياڭمەڭجۇنىڭ قولغا چۈشكەن ئادىمىنى دۇك خۇاڭ يولىنى ساقلاۋاتقان قۇربان بەگنىڭ نازارىتىگە تاپشۇرۇپ ئۆزلىرى مەخپى ھالدا چاقىلىققا قايتىپ كەلگەن.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى دورالدىكى قاراۋۇللار ھاشىم پوچتىكەشنىڭ مەلۇماتى بىلەن ئىككى ئادەمنى تۇتۇپ بىر پارچە ھۆكۈمەت ئالاقىسىنى قولغاچۈشۈرگەن. ئۇلار ئىككى ئادەمنى تۇتۇپ قېلىپ خەتنى گاجىشەنگە يوللاپ بەرگەن. خەت دوبەن مەھكىمىسىنىڭ « تۇردى يەڭجاڭ ئېتىپ تاشلانسۇن! » دېگەن قىسقىلا بۇيرۇقى بولۇپ، ئۇلار ياڭ مەڭجۇنىڭ ئورۇمچىگە تۇردى يەڭجاڭنى يامان كۆرسىتىپ مەلۇمات يازغانلىقىنى بىلگەن، ھاشىم پوچتىكەشنىڭ يولدا ھېلىقى ئالاقە ئېلىپ كەلگەن ئىككى خەتنى كۆپەيتىپ تۇردى يەڭجاڭنىڭ مەرھۇم ئىكەنلىكىنى بىلمۇالغانلىقىنى ئۇققان. بۇنىڭ ئايۇپ فۇگۇەن بىلەن تۇردى يەڭجاڭنىڭ ئايالىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەندىن كېيىن شۇ كېچىسى 70 ئاتلىق كىشى يەتكىلىپ (ئاكلاشلاردىن قالغاندا ئاسسىر ھاجىمنىڭ دادىسى نىياز ھېكىم بەگ يۇشۇرغان قوراللارنى ئاسسىر ھاجىمغا كۆرسىتىپ قويۇپتىكەن، بۇ كىشىلەر سايىدىن ئاشۇ قوراللارنى ئېلىپ مەرھۇمنى كەرگەن. يەنە بىر گەپتەگەنسۇ تەرەپتىن ئالتۇنغا سېتىۋېلىپ نۇرباقى سايغا يۇشۇرغان قوراللار ئىكەن) قوراللىنىپ مەرھۇمنى بېرىپ، 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى چۈشكە يېقىن تۇردى يەڭجاڭنى ئېلىپ رەستىنىڭ شەرقىدىكى توختى ئاخۇن شاخار بايىنىڭ كۆلى يېنىغا كەل-

ده رەستە تەرەپتىن ئـابدىكىرەم ئەلەم، تۇردى يىگىجاگدىن
هال سـوراش » ئـۇچۇن كـەلگەن. تۇردى يـىگـجاگ
دىكىرەم ئەلەمنى كۆلگە ئىگىلىپ تۇرغان سۆگەتـكە پىشانىسى
رغا چىلاشقىدەك قىلىپ ئاسمان تـاپان قىلىپ ئاسقـان. شۇ
لەتتە ئابدىكىرەم ئەلەمنى سوراق قىلغـان. ئابدىكىرەمنىڭ
19 - يىللاردا گەنسۇ تەرەپتىن ئېلىپ كەلگەن خەنزۇ قىز-
ى (ئۆزى ئۇيغۇرچە ئۆگىنىپ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن)
الماقچى بولغان، ياڭ مىڭجۇغا ۋاقتىلىق خوتۇنلۇققا بەرمەك -
ى بولۇپ، ئۆز جېنىنى ساقلاپ قالغانلىقى (ئەمەلىيەتتە، بۇ
مش ئەمەلگە ئاشقىچە ياڭ مىڭجۇ ئۆلتۈرۈلگەن، كېيىن ئاب -
دىكىرەم ئەلەم ئۆزى ئالغان) مەلۇم بولغان. ئۇلار ئومۇملۇقنى
كۆزدە تۇتۇپ، ھۆكۈر بېسىلغان توختام تۈزۈپ، شۇ گـېچىسى
تەرەپ - تەرەپكە ئادەم ماڭدۇرۇپ يوشۇرۇپ قويۇلغان، قو-
رال - ئوقلارنى يەغمە ئاۋۇال نەزەربەنت ئاستىدىكى قوز -
غىلاڭچىلارنى قۇتۇلدۇرۇپ قوراللانـدۇرغان. گاجىت شەنجـاڭ
ئىچكى جەھەتتىن مـاسلاشقـان، ئـارقـىدىن كونا يامۇلغا
تەككەن، ئۇلار ئاۋۇال قورال - ياراق ئامبىرىنى قولغا چۈ-
شۈرۈپ قوراللانغان. ئانـدىن ياڭ مىڭجۇنى تۇتماقچى بولغان.
ئارىدا موڭغۇل ئەسكەرلەر « ئابدىكىرەم ئەلەم ياڭ مىڭجۇنى
قوغداپ قالىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئوبدان » دەپ قاراپ
ياڭ مىڭجۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئابدىكىرەم ئەلەمنىڭ بازار-
دىكى قوروسىغا يوشۇرۇپ قويـغان. بۇنى بىلىۋالغـان تۇردى
يىگىجاڭ تەرەپ ياڭ مىڭجۇ بار ئۆيىنى سىرتتىن قۇلۇپلىۋال -
غان (ئۇلار موڭغۇل ئەسكەرلەرنى يوقۇتۇپ بولۇپ، ياڭ مىڭ-

بىرتەرەپ قىلمىـــاقچى بولغان) لېكىن ئابـدىكىرەمنىڭ
ى يىگىتلىك بىلەن قايتا بىرلەشكىنىنى تېخى بىلمەيدىغان
كىرەم ئـــەلەم تـــەرەپدارلىرىدىن بـــولغان كونا ئەس-
ر قۇلۇپنى چېقىپ يالاڭ مىگجۇنى چەرچەن يولىغا قاچۇ-
كەن.

10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ياقۇپباي قورۇقتا يالاڭ مىگ-
ە بىر نەچچە موڭغۇل ئـــەسكەرلەرگە يېتىشىۋالغان، بۇ
ايالاڭمىگجۇنىڭ شىلەپىسى، دۇراپ پەلتۇسى نەلەردە قالغان،
ئۆكىمۇ ئۇزۇلگەن بولۇپ قوشقۇنىدەك بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ
لچە يۇقىرى ئۆرلەش توغرىسىدا ئامېرىكىدا تۇزگەن پە-
ى، شىردن ئارزۇلىرى نەدە قالدى؟ ئۇ بەلكىم بۇ يەرىم
ن ئادەملەرگە قوپال مۇئامىلە قىلمىسام بوپتىكەن، دەپمۇ
غاندۇ، ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. 10 - ئاينىڭ 29 -
ئاش. ۋاقتىدىن كېيىن 4 موڭغۇل ئەسكەر 2 پىلىموت،
لتىق بىلەن چاقىلىقنىڭ غـەربىگـە 60 كىلومېتىر كېلە-
ن يەردىكى « كالا ئۆلگەن » دەپ ئاتىلىدىغان دۆڭگە چە-
قۇم دۆڭنى ئويۇپ پىلىموت بىلەن ئوبدان جايـــلاشتى.
لاڭچىلار يۇپۇرۇلۇپ كەلدى. بىر دەمدىلا 13 كىشى قۇر-
بولدى ۋە يارىلاندى. ھاشىخان قوزغىلاڭچىلارنى توختە-
مۇنداق مەسلىھەت بەردى:

بۇلار سۇ ئىچىدۇ، نان يەيدۇ. ئەمما دۆڭ ئۈستىدە سۇ
ە نان يوق، ئۇلارغا ئەرشى - ئەلادىنمۇ، تەخت - سە-
مۇ يارىدەم يوق. بىز 50 - 60 ئەت تېپىپ كېلىپ ئۇ-
« ھۇھاپىزەت » قىلايلى، شۇنداق قىلساق بىرەۋ ئـادەم

مقسم بولمايدۇ.

10 - ئايلىك 30 - كۈنى ئۆتتى، دۆكده بىرسى مۇددىرىسا ئىتلار ئىپتىلاتتى، 31 - كۈنىمۇ ئۆتتى، 11 - ئايلىك 1 - كۈنى دۆڭنى قوراپ دېققەتتە تۇرغان قوزغىلاڭچىلار قۇم بۆك ئۈستىدە دۇشمەنلىك ھەرىكىتى بولمىغاندىن كېيىن ئالدى ھەممىلەن ئىتلارنى ھۇجۇمغا ئۆتكۈزگەن. نەتىجىدە ئىتلار 4 دۇشمەننى سۆرەپ چۇشكەن. ئىتلار سۆرەپ چۇشكەن مۇڭغۇل ئەسكەرلىك ئىككىسى ئۆلگەن، ئىككىسىنىڭ جېنى چىقاي دەپ قالغان ئىدى. ئۇلىرىنىڭچە قوزغىلاڭچى ئەسكەر چېقىپ يالاڭ مىڭجۇلۇقنىڭ بېشىنى كەسكەن. بۇ دۆڭ ھازىرغىچە « دوتەي ئۆلگەن دۆڭ » دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

جەڭچىلەر شۇندىن كېيىن ھاشىخاننى « ھاشىخان تۇغىنجاڭ » دەپ ئاتايدىغاپ بولدى.

يالاڭ مىڭجۇلۇقنىڭ كالىلىسىنى ۋاشىنگتۇنغا ئېلىپ چېقىپ رازاق ئاخۇنۇمنىڭ دەرۋازىسىغا ئىككى قۇلىقىدىن مىخلىغان.

ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ يالاڭ مىڭجۇغا ياخشىچاق بولۇپ ئۆز مال - دۇنياسىنى ۋە ئەسلى ھوقۇقىنى قوغداپ جان ساقلىماقچى بولغان ئىككى يۈزلىمىلىكى، ھالقىلىق پەيتلەردە قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە تۇرماي، تۇردى يىگجاڭنى كۆزدىن يوقىتىپ چاقىلىق قوزغىلاڭچىلىرىغا ئۆزى يالغۇز باشلىق بولۇش كويىدا ئىكەنلىكىگە ئوخشاش مەسىلىلىرىگە قارىتا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىدىن باۋۇدۇن ھاجى، ناسىر ھاجىم، گاجىت بەكرى (ھاكىم)، تۇردى يىگجاڭ، ئوسمان شاڭ-

ۋاشىڭتوندىكى رازاق ئاخۇنبايىنىڭ ئوغلى) ئېنىز ھاجىم-
ەسىمەتلىشىپ ئابدۇكېرىم ئەلەمگە تەربىيە بېرىش، نەسىر-
قىلىش قارارىغا كەلگەن (بۇ چاغدا ئابدۇكېرىم ئەلەم
قانچىلىغان قوللىغۇچىلىرى بىلەن شەنلۇزەن ئورنىدىكى
لدا ئەزەربەنت ئىكەن) 1935 - يىلى 3 - ئايدا خۇي-
چەرچەندىن كېلىپ چاقىلىق تەۋەسىگە ھۇجۇم قىلغان.
، تۇردى يېڭجاڭ قوماندانلىقىدا چەرچەن دەرياسى تە-
كى بېخەتەر جايلارغا ماڭدۇرۇلغان، ئاندىن سېپىل ئىچ-
خۇي-زۇلارنى كۈتۈپ ھۇداپىدە تۇرغان، خۇيزۇلار 3 كۈن
لىشىپ سېپىلنى ئالالماسلىقىغا، چاقىلىقنى بويسۇنكۇرالماس-
ا كۆزى يېتىپ ھىلە ئويلاپ تاپقان، يەنى سېپىل ئىچىگە
ا ئارقىلىق خەت كىرگۈزۈپ « قۇتلۇقنىياز شاڭيۇنىڭ
مىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇ چۇشۇرگىگە سۆھبەتلىشىش ئۈ-
، 10 دىن ئارتۇق ۋەكىل چىقىرىش » نى تەلەپ قىلغان.
اقىلىق تەرەپ قاسىم ھاجىم باشچىلىقىدا 12 نەپەر ۋەكىل
رغاندا خۇيزۇلار تەرەپ 2000 سەر ئالتۇن تەلەپ قىلغان.
ماندا « سۆھبەت » ئېلىپ بېرىلمىغانلىقى ئۈستىگە « چا-
نى ئۆتكۈزۈپ بېرىڭلار! » دەپ بېسىم ئىشلەتكەن، ۋەكىل-
ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قوشۇلمىغانلىقتىن ئۇلارنى چەرچەنگە
ەپ كەتكەن، يەنە ئۇلار « چەرچەندە ئالتۇن كان بار،
ر 2000 سەر ئالتۇن قېزىپ بەرگە تاپشۇرغاندىن
ن سىلەرنى قايتۇرىمىز » دەپ ئۆكتەملىك قىلغان. بۇ
ۋالنى ئۇققان تۇردى يېڭجاڭ، گاجىشەن، ئېنىز ھاجىم ...
غەزەبكە كېلىپ چەرچەندىكى خۇيزۇلارغا جازا يۈرۈش قە-

لىشقى قارار قىلغان.

1935 - يىلى 5 - ئايدا چەرچەن ناترات يېنىغا (10 كىلومېتىرچە شەرقتە) جايلاشقان تاختا پەرە دۆگدىكى خۇيزۇ قاراۋۇللىرىنى تۇتۇپ (ئاتلاشلارغا قارىغاندا 3 كىشىنى) « 12 ۋەكىل ئۇچۇن ئۆچ ئېلىش» يۈزىسىدىن ئۇلارنىڭ چوڭ تەرەت يولىغا چۈچۈلە تەقىپ ئۆلتۈرگەن. سوراق داۋامىدا خۇيزۇلارنىڭ مۇداپىئەسى تۇغرىسىدا تۇردى يىگىتنىڭ ھېچقانداق ئاخبارات ئالالمىغان (قولغا چۈشكەن قاراۋۇللارنى چاقىلىققا يولغا سالغان) بۇ چاغدا ۋاشىرى تەرەپتىكى چاقىلىق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ مەسئۇلى ئوسمان شاكىيۇ، تۇرسۇنباي بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، خۇيزۇلار تەرەپكە ئۆتۈۋالغان. چاقىلىق مۇداپىئەسىگە مەسئۇل قىلىپ قالدۇرۇلغان ھوشۇر لەنجاڭ باشچىلىقىدىكى 50 نەپەر ئەسكەر، ئابدىكېرىم ئەلەمنىڭ كونا ئەسكەرلىرىدىن رۇستەم، سامساق باشلىق 30 كىشى ئىسىيان كۆتۈرۈپ، ھوشۇر لەنجاڭنى باغلاپ تاشلاپ ئابدىكېرىم قاتارلىق نەزەربەنت قىلىنغانلارنى چەرچەن دەريا-سىنىڭ شىمالىدىكى قىرغىقىدىكى ئاغاچىغا باغلىغان دېگەن جايغا ئېلىپ كەتكەن. تاختا پەرە دۆگدە 1935 - يىلى تەخمىنەن 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنلىرى قاتتىق جەڭ بولغان. ئەسلىدە قۇربان چاپسان، ئىبراھىم ياخاڭ، ئامبال بارات باشلىق 300 جەڭچى بايىراقچى ھاشىخان، كاناپچى نۇربەختلەر تۇردى يىگىتجاڭ بىلەن ئالدىنقى سەپتە بولۇپ، ئايۇپ قۇگۇەن ئوتتۇرا سەپتە 400 جەڭچى بىلەن تۇرغان، گاجىشەن، ئېزىز ھاجىلەر ئاخىرقى 300 نەپەر قوشۇن بىلەن ئىكەن . خۇيزۇلار ئۇيغۇر

ياللانما قوشۇنددىن 200 نەپەرچە ئاتلىق ئەسكەرنى ھۇجۇمغا سېلىپ قويۇپ ئۆزلىرى بوستان توغراق، جىگدە قۇدۇق ئارقىلىق تۈردى يېڭجاك قىسمىلىرىنى چېكىنىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، غەرب، جەنۇب تەرەتتىن ئىسكەنچىگە ئېلىپ شىمال تەرەپكە يەنى دەريا يا- قىسىدىكى ساسلىق پاتقاقلىققا قىستىغان. روھىي كۆتۈرەڭگۈ ئاتتىق مەشق ئۆتكەللىرىدىن ئۆتكەن بولسىمۇ ھەقىقىي جەڭ ھەجرىبىسى بولمىغان قوشۇنىڭ ئالدىنقى سېپى چېكىنگەندە ئارقاسىغا قىستىلىپ ئوتتۇرا سەپ بىلەن بىرلىشىپ 1000 ئەچچى يەر شارائىتى ئەپسىز ئەھۋالدا قاپسىلىپ قالغان. دەريا تەرەپتىن بۆسۈپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغانلار ئاتلىرى ئاتقاقا چۆككەن ۋە ئۆلگەن. شۇنداق قىلىپ 200 ئاتلىق ئۇيغۇلار قولىدا قۇربان بولغان، ھاشىخان باشلىق 300 چە ئىشى ئەسىر چۈشكەن، 300 دەك چەكچى پاتقاقلىققا ئاتلىرىدىن ئايرىلىپ ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن (ئاكلاشلارغا قارا- ندا جەڭ شىددەتلىك بولغان. چاقىلىق تەرەپ باتۇرلۇق ىلەن ئېلىشقان، خۇيزۇلار تەرەپتىن 200 دىن 300 گىچە ساسەن ئۇيغۇر ياللانما ئەسكەرلەر ئۆلگەن).

قورشاۋنى بۆسۈپ چىققان 200 چە كىشى 25 - ماي ئىلىرى كېچىدە ناسىر ھاجىنىڭ ئىگىلىكىدىكى دەك ۋە مە- ھەممەت يۈسۈپ ئەرۋاھنىڭ قورۇسىغا چۈشكەن، مەھەممەت سۈپ ئەرۋاھنىڭ قوروسىدىكى كانايچى نۇربەختتى تاھارەتكە مقىپ باغنىڭ چېتىلىرى سىرتىدا شەپەسىزكەن. ئۆزلىرىنىڭ ورشاۋدا قالغانلىقىنى سېزىپ دەرھال ھويلا ئىچىگە ئۆزىنى

ئېتىپ باشقىلارغا سېگىتال بەرگەن. چاپىنىغا تەككەن ئوق يوتىسىنىمۇ سۈرۈپ كەتكەن، تۇردى يىگىجاك گاجىشەن، ئىزىز ھاجىم ئايرۇپ فۇگۇەنلەر باغنىڭ شىمالىدىكى ناسىر ھاجىمنىڭ قوروسىدىكى ئىبراھىم لەنجاڭلار بىلەن قوشۇلۇش ئۈچۈن جەڭ بىلەن ئۆمۈلەپ چېكىنىپ باغنىڭ شىمالىدىكى چېتىدىن يول ئېچىپ ناسىر ھاجىنىڭ قوروسىدىكىلەر بىلەن بامدات نامىزى ۋاقتىدا قوشۇلۇپ 27 - ماي كۈنى يېرىم كېچىگىچە ناسىر ھاجىنىڭ قوروسى ئېچىدە خۇيزۇلار بىلەن ئېتىشقان. (ئېتىتىشلارغا قارىغاندا ئۇلار لەخمە كولاپ قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ چىققان) خۇيزۇلار 28 - ماي كۈنى ئەسەبىلىشىپ ناسىر ھاجىمنىڭ سارىيىغا پۈتۈنلەي ئوت قويۇۋەتكەن، ئاندىن مۈڭغۇل دۆڭ يېنىغا خەلقنى توپلاپ ئەسىر چۈشكەنلەردىن 3 كىشىنى ھازىرقى ئاقتاش مازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇرجىگىدە چېپىۋاتقان. ئۇلار ئىشقا يارايدىغانلىكى ئەرلەرنى ئەسىرلەر بىلەن چەرچەنگە ھەيدەپ ئالتۇن كانىغا ئېلىپ چىقىپ قورال لىق ئالتۇن كولاتقان.

چاقىلىقتىكى ئەھۋالنى ھوشۇر لەنجاڭدىن ئىگىلىگەن تۇردى يىگىجاك، ئايۇپ فۇگۇەن، تۇردى مولام، ئەيسا پەشتاق قاتارلىق 10 نەچچە كىشى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ئارقىلىق ماراليېشىدىن قەشقەر تەرەپكە كەتكەن. كېيىن زۇنۇن ئىسلام دېگەن كىشى ھاكىم بولۇپ (تاشكەنتتىن كەلگەن) ھاشىخان تۆرەنجاڭ باشلىق ئەسىرلەرنى خۇيزۇ ئەسىرلىرى بىلەن (كېيىنىشىم ئارقىلىق) ئالماشتۇرۇپ قايتۇرۇپ كەلگەن.

خۇيـزۇلار قاق - قۇرۇق بولۇپ قالغان چاقلىقنى ئـ
گىلىگەندىن كېيىن چاقلىق خەلقى ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ
ئاغامچا باغلىغان تەرەپتە ئىگەنلىكىنى بىلگەن، قالدى - قاتتى
ئەر - ئايال قېرى ياش بىر نەچچە يۈز كىشىنى سىپىل
ئالدىغا يىغىپ سەيدەك (قوزۇق) نى چېپىپ تاشلىغان (ئەس-
لىدە تۇردى يىگجاك تەرەپ قەشقەر تەرەپ بىلەن ئالاقىلىشىش
گۈرۈپپىسـى «كـەپتەر» نى چەرچەن، كورلا ۋە باشقا جاي-
لارغا ئەۋەتكەن، ئاخباراتچىلارنى «قوزۇق»، گەنسۇ، چىڭخەي
تەرەپتىن قورال ياراق، ئوق - دورا سېتىۋېلىپ كېلىشكە
بارغان - كەلگەنلەرنى «كۇسەي» دەپ ئاتىغان ئىكەن. سەي-
دەك - تۇردى يىگجاگىنىڭ چەرچەندىكى ئاخباراتچىسى بولۇپ
ئۇنى بىر خائىن خۇيزۇلارغا مەلۇم قىلغان).

1935 - يىلى 6 - ئاينىڭبېشىدا خۇيزۇلار ئابدۇكېرىم
ئەلەمنى يوقىتىش ئۈچۈن ئاغامچا باغلىغان تەرەپكە بارغان.
ئابدۇكېرىم ئەلەم خۇيزۇلار بىلەن كېلىۋاتقان يوللار ئۈستى-
دىكى چارۋىچىلار ئارىسىغا «ئاغامچا باغلىغاندا 5000 ئەسكەر
توپلاندى دەپ خەۋەر تارقاتقان. خۇيزۇلار بۇنىڭغا ئىشەنمى-
گەن، بۇ قېتىم ئابدۇكېرىم ئەلەمنى بۇغۇزلاپ، بىر كورۇشقا
قېنىنى ئىچمەكچى بولغان جامالمۇ كەلگەن ئىدى.

جامال (خوتەنلىك)، تۇردى جان (چەرچەنلىك) ئەسلىدە
كامال دامولا قوشۇنىدىن خۇيزۇلار تەرەپكە ئۆتىۋالغان پۇر-
سەتـپەرەستلەر ئىدى. شۇنىسىمۇ بارىكى خۇيزۇلار قول ئاس-
تىدىكـى ئۇيغۇر ئوفېتسېرلارغا لەنجاڭدىن يۇقـىرى مەنسـەپ
بەرمىگـەن (شىتاپتا يورۇيدىغانلار بۇنىڭ سىرتىدا) پەقـەت

هەل قىلغۇچ ئۇرۇش پەيتى بولغاندا 200 دىن 500 گىچە ئەسكەرگە باشلىقمۇ قىلاتتى. جامال، تۇردىجان دېگەنلەر ئەنە شۇنداق خۇيزۇلارنىڭ مۇرىسىگە شاپىلاقدىشى بىلەن «قۇشتەك ئۇچۇپ، مۇشۇكتەك چېچىپ» ھەدىسلا «چاقىلدىنى بويسۇندۇرۇش» ئۈچۈن خۇيزۇلارنىڭ كەتمىنىنى كۆتۈرۈپ چاقىلىققا كېلەتتى. بۇ قېتىم «ئاغاچا باغلىغاندا 5000 ئەسكەر بار» دېگەنگە جامال ئىشەنمىگەن ئىدى. خۇيزۇلار تەكشۈرۈپ كۆرۈشىنى تەكىتلىدى. (خۇيزۇلار ئۇ چاغدا شىكاگو كورلا تەرەپتىن ئەسكەر كىرگۈزگەن بولۇشى مۇمكىن دەپمۇ ئەنسىرەشكەن) بوزچىنىڭ موكىسىدەك قاتناپ «قويچى» سۈپىتىدە ياسىنىپ ئابدۇكېرىم ئەلەمگە خۇيزۇلار ئەھۋالىنى يەتكۈزۈپ تۇرىدىغان خادىملىرى. ھەقمەتەن چاقىلىق ئەتراپىدىكى كەڭ لايقا، بوز كۆل، ۋاشىرى تەرەپتىكى چاپسان قالدى، شاپتۇلاۋۇق، چەرچەن تەرەپتىكى ئارالچى، قۇمچاقما تەرەپلەردە خۇيزۇ، ئۇيغۇر بولۇپ 3000 ئەتراپىدىكى قوشۇنىنىڭ ھەردە كەتلىنىپ يۇرگىنىنى ئىگىلەپ دوكلات قىلغان ئىدى. 100 تالچە مىلتىق، 200 دەك ئادىمى بار ئابدۇكېرىم ئەلەم ئادەملىرىنى بېلىق تۇتۇشقا سەپەرۋەر قىلىپ، (ئۇلاردا بېلىق تۇتىدىغان تور كۆپ ئىدى) چەرچەن دەرياسىنىڭ كەنكۇن مەزگىلىدىن پايدىلىنىپ ھەدەپ بېلىق تۇتۇپ ئېگىز دۆڭ، يوغان توغراق لار بېشىغا دۆۋىلەۋەتكەن، ئايالار، بالىلار، قېرى - چۈرىلەرنى شاخ - شۇمپا يىغىپ بېلىقلار ئۈستىگە دۆۋىلەشكە تەشكىللىگەن. (بۇ سىرنى ئابدۇكېرىم ئەلەم ھېچكىمگە تىنمىغان، بۇنىڭ سەۋەبىنى ئۇيغۇرغان رۇستەم ساماساق قاتارلىق ئىشەنچلىك

كىشىلەرگىمۇ ئېيتمىغان ئىكەن «كېيىن چۈشىنىسىلەر» دەپ ئۇ قويغانمىش) خۇيزۇلار (جاھالىمۇ بار) بىر كېچىسى دەريانىڭ جەنۇبىغا كەلگەن، (ئابدۇكېرىم ئەلەم پايلاقچىلىرى ئارقىلىق بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىدى. ئۇلار قارىسا دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدا مىڭلىغان گۈلخانلار كۆيۈپ تۇرغان)ئەسلىدە بېلىق دۆۋىلىرىگە ئوت يېقىلغان ئىكەن) خۇيزۇلار «ھەقىقەتەن كۆپ ئەسكەر توپلىنىپتۇ» دەپ قاراپ، چەرچەنىي مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن دەرھال بويلاپ چەرچەنگە قايتقان. شۇنىڭدىن كېيىن پارچە پۇرات كىچىك جەڭلەر بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ چوڭ ئۇرۇش بولمىغان، ئابدۇكېرىم ئەلەم چاقىلىق تەرەپكە كەلمىگەن. 1936 - يىلى ئەتىيازدا تۇردى يېڭجاڭ، ئارىپ لەنجاڭ، تىلمۇالدى لەنجاڭ، سېيىت ۋالدى لەنجاڭ (بۇلارنىڭ ھەممىسى كورلىدىن) قاتارلىقلار باشچىلىقىدا ئەسكەر باشلاپ يەنە تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي بىلەن مارالبېشى ئارقىلىق چاقىلىققا كىرگەن.

بۇ چاغدا خۇيزۇلار ئابدۇكېرىم ئەلەمگە ئالدانغانلىقىنى بىلگەن، تۇردى يېڭجاڭنىڭ يوقلىقىنى بىلىپ چاقىلىققا بىر لىيەن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ گەنسۇ تەرەپكە ئولجىلىرىنى، ئالتۇن، كۆمۈشلىرىنى ھەدەپ يۆتكەۋاتقان چاغ ئىدى. تۇردى يېڭجاڭ چاقىلىققىكى خۇيزۇ قوشۇنلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى توپلىماقتا ئىدى.

بۇ چاغدا شىنجاڭ شىمالىي تەرەپتىكى قىسمىلىرىدىن ياقۇپ يېڭفۇ (ھۇئاۋدن باتالیون كوماندىرى) مەخسۇت لەنجاڭ قاتارلىق ئادەملىرى ۋە ھۆكۈمەت ئورگىنىدا رەھىم لاۋيى ئابلا

ئۆيى دېگەنگە ئوخشاش شەك شۈبھە يوق تەرەپكە مەخپي ئاخ-
بارات يۆتكۈزۈپ بېرىدىغان پايلاقچىلارمۇ بولغاچ، چاقىلىق
ئەھۋالى خېلى مۇرەككەپلەشكەن. لېكىن خۇيزۇلار گەنسۇ
تەرەپكە دائىم دېگۈدەك كارۋان ماڭدۇرۇپ تۇرغانلىقتىن بۇ
قوراللىق كارۋانلار چاقىلىق خەلقىنى خاتىرجەم قىلمىغان.
تۇردى يېگجاڭ قاتارلىقلار ياقۇپ بەگ فۇ تەرەپ بىلەن بىر-
لەشكەن. خۇيزۇلارنىڭ خوتەن خەلقىنىڭ قەھىنى شۇراپ تاپ-
قان بۇ ھارام مالالارنى چاقىلىقتا توسۇپ قېلىشقا باشلىغان.
1936 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ماخۇسەن تەرەپ
«چاقىلىقنى تۈزلەشتىش» پىلانىنى تۈزۈپ بېتىپ كەلگەن.
ئاقتاز، ۋاششەرى تەرەپتىن خۇيزۇلارنىڭ بەسىپ كىرىۋاتقان-
لىقىنى ئۇلارنىڭ سانى قوراللىرى توغرىسىدا ئېنىق ئاخبارات
ئالغان. تۇردى يېگجاڭ تەرەپ سەپىل ئىچىگە يەمەك - ئىچە-
مەك، ئوق - دورا توپلىغاندىن باشقا ئالتۇنتاغ تەرەپتىكى
سايلىق ۋە توغراقلىق مەھەللىسى تەرەپلەرگە بىر قىسىم كۈچ-
نى پىستىرما قىلىپ قويۇپ، ئاساسىي كۈچنى رەستىدىكى
چوڭ سەپىلگە توپلىغان، تۇرپان مەھەللىسى تەرەپتىكى ئال-
دىنقى قاراۋۇللىدا تۇرغانلاردىن بالا تۇردى (چاپسان ئەۋلادى)
خۇيزۇلار كەلدى دەپ خەۋەر ئېلىپ كەلگەن. بۇ تازا چۈش
ۋاقتى بولۇپ دەريادا كەلكۈن سۈيى ئېقىۋاتقان، كۈن ئىس-
سىق بولۇپ خۇيزۇلار تۈزلۈق قاشقا كېلىپ جەنۇبىي سەپكە
خۇيزۇلار، شىمالىي سەپكە جامال قاتارلىق ئۇيغۇر قوشۇنلار
بۆلۈنۈپ ماڭغان.
سايباغ تەرەپتىكى خۇيزۇلارنىڭ ھۇجۇمى ناھايىتى شىد-

دەتلىك بولۇپ تۇردى يېڭجاڭ تەرەپتىكىلەرمۇ ئەپلىك جايلارغا مەركەنلەرنىئورۇنلاشتۇرۇپ خۇيزۇلارنىڭ ئەدەتىنى بەرگەن. خۇيزۇلار 100 دىن ئارتۇق جەسەدىنى دەريادا قالدۇرۇپ ئىمان بەگنىڭ تۇگىنى تەرەپكە چېكىنگەن. شىمالى سەپتە «ئابدىكېرىم ئەلەمنىڭ بىر قوشۇق قېنىنى ئىچمەز» دەپ چەرچەندىلا بەل تاسمىسىغا بىر كورۇشكىنى چىگىپ كەلگەن. جامال باشچىلىقىدىكىلەر دەريا تەرەپكە ئابدىكېرىمنىڭ تىكەنلىك مەھەللىدىكى قوروسىغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە چاقىلىق تەرەپ ئۇلارنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ مەمىسى دەريا ئىچىگە كىرىپ بولغاندا ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ 2 سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىتتا 150 تىن ئارتۇق ئادەمنى يوقاتقان. شۇنىڭ بىلەن جامال تەرەپنىڭ جەڭگىۋارلىقى سۇنغان. لېكىن جامال 30 - 40 ئادىمى بىلەن ئابدىكېرىم ئەلەمنىڭ «قېنىنى ئىچمىشتىن» ۋاز كەچمەي ئالغا بېسىپ (بۇ چاغدا ئابدىكېرىم ئەلەم چىلىقىتا يوق ئىدى) ماڭغان. ئاخىرى ئەسكەرلىرى بىر - بىرلەپ يەر چىشلەپ 4 - 5 نەپەر ئادىمى قالغاندا جەڭۋىي سەپتىكى خۇيزۇ سەبداشلىرى يېنىغا چېكىنىشكە نىيەت قىلغان بولسىمۇ كېچىككەن ئىدى. ئۇنىڭ دەريا ئىچىدىن بىلەن جەڭۇپ تەرەپكە ئۆتىدىغان يولى ئۇستىگە تۇردى يېڭجاڭ ئۇزى سەپىل ئىچىدە تۇرغانلارنى باشلاپ چىقىپ تۇسۇپ تۇرغانلىقتىن جامال رەستىگە قاچقان. تۇردى يېڭجاڭ جامالنى تىرىك تۇتۇشقا بۇيرۇق بەرگەچكە جەڭچىلەر ئۇنى ئاتمىغان. ئاخىرى جامال يالغۇز قالغان.

ناماز ئەسىر ۋاقىتدا خۇيزۇلارنىڭ چېكىنىدۇرۇلگەن قە-

سەملىرى توپلۇشۇپ دەريانىڭ ياداڭلىقلىرى يېنىدىن يۇشۇرۇن كېلىپ سايباغدىكى ئوسمان خاۋا تۈرۈشلۇق قىسمىغا تۆيۈقسىز زەربە بەرگەن. ئوق ئاز قالغانلىقى ئۈچۈن ئۆمەر (كېيىن باۋجاڭ بولغان) باشلىق بىر قىسىملار ئوق يۆتكەش ئۈچۈن سەپلىغا ماڭغان. ئامبال بارات «شېھىتلىكىم» مازىرى يېنىغا تۈردى يېڭجاڭغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن ماڭغان. يول ئۈستىدە (هازىرقى يېمەكلىكلەر شىركىتى ماگىزىنى ئورنىدا) جامال بىلەن ئۈچرۇشۇپ قېلىپ (ئامبال بارات جالىنى تونۇيدىكەن) ئۇنى ئېتىپ تاشلىغان.

تۈردى يېڭجاڭ قىسمىنى باشلاپ سايباغ تەرەپكە بېرىپ خۇيزۇ قىسىملىرىنى ئۆزۈل - كېسىل تارمار قىلىپ غەلىبە قىلغان. ئاز بىر قىسىم خۇيزۇلار چەرچەن تەرەپكە قېچىپ كەتكەن.

يارىدەم يېتىپ كەلگىچە خۇيزۇلار بىلەن ئېلىشىۋاتقانلارنىڭ سانى ئازدىيىپ ئاخىرىدا قەيسەر خەلق قەھرىمانى ئوسمان خاۋا قۇربان بولغانلارنىڭ سىلتىقىدىن 12 نى يىغىپ ھەممىسىنى ئوقلاپ ئۆزى يالغۇز 100 دىن ئارتۇق خۇيزۇلار بىلەن ئېلىشقان. 30 دىن ئارتۇق خۇيزۇنى ئۆلتۈرۈپ ئون نەچچىنى يارىدار قىلغان. 9 يېرىگە ئوق تەگكەندىن كېيىنمۇ نەپىسى توختىغانغا قەدەر ئېلىشقان. سايباغدىكى يوغان توغراق تۈۋىدە قۇربان بولغان. (ئۇنىڭ قەۋرىسى ھېلىمۇ شۇ يەردە). شۇ كۈنى خۇيزۇلار ئاچچىقىدا ئېزىز ھاجىمنىڭ تۆگىمەنچىسى توختى ئىشەك دېگەن كىشىنى تۆگىمەن ھويلىسىدا چېپىۋاتقان. بۇ قېتىم تۈردى يېڭ جاڭ قىسىملىرىدىن ئۆل

گەنلەر 80 – 90 نەپەر بولۇپ خۇيـزۇ ئەسكەرلەر ۋە جامال تەرەپتىكى ئۇيغۇرلاردىن ئۆلگەنلەر 250 — 300 ئـەتىراپـىدا بولغان. 1937 – يىلى كىردىشى بىلەن مەھمۇت سىجاڭ باۋۇدۇن ھاجىغا كىشى ئەۋەتىپ پۈتۈن ئائىلىسى بىلـەن چـاقىرتىپ كەتكەن. شۇڭ شىسەي تەرەپ تۇردى يىڭجاڭنى ئۆلتۈرۈشنـى قەستلەپ يوشۇرۇن ئادەم قويغان. ياقۇپ يىڭفۇ، ئابلاشويى، رېھىم لاۋيى دېگەنلەر ئەنە شۇلارنىڭ جۇمـلىسىدىـن ئىدى. چاقىلىق مۇرەككەپلىشىپ كەتكەنىدى.

1937 – يىلى 4 – ئاينىڭ 2 – كۈنىدىن كېيىن مەھـمۇت سىجاڭ باۋۇدۇن ھاجىلارلاداق ئېغىزى ئارقىلىق كەشمىر تەرەپكە ئۆتكەندىن كېيىن بۇ ھەۋەر تۇردى يىڭجاڭغا يامان تەسىر قىلغان. ئۇ مارالبېشى، ئاقسۇنىڭ ئاۋات ئـەتىراپىدا شىڭ شىسەيگە قارشى 2 – قېتىم قوزغىلاڭغا تەييارلىنىۋاتقان ئابدۇللىياز بىلەن ئالاقە ئورناتقان. ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭـغا يۈرۈش قىلىۋاتقان شىڭ شىسەي قىسىملىرىغا تەڭ كەلمـەسە چاقىلىق ئارقىلىق لوپنۇر كۆلى ئەتىراپىغا بېرىپ تـۇرـپان، قۇمۇل تەرەپ بىلەن ئالاقە ئورنۇتۇپ ئاخىرغىچـــە ئۆـلىشىماقچى بولۇپ كېلىشكەن، بۇ چاغدا تۇردى يىڭجـاڭ ئېھـتىيات يۈزىسىدىن ئۆزىگە ئىشەنچلىك مەبداشلىرىدىـن 70 – 80 كىشى بىلەن تىم مەھەللىسى (بۇرۇنقى بەگ مەھەللىسى) گە چىقىپ ناسىر بەگنىڭ قوروسىدا تۇرغان. 1937 – يىلـــى 10 – ئاينىڭ 27 – كۈنى ياقۇپ يىڭ فۇ تۇردى يىڭجاڭنىڭ يېنىغا كەلگەن (ئۇ ئەسلىدە رەستىدىكى سېپىلدە تۇراتتى). ناماز ئەسىر ۋاقتىدا چىلىم تارتىپ ئولتۇرغان تـۇردى يىڭـ

جاڭغا ئىككى قاناتلىق ئىشىك يوچۇقىدىن ماۋزىر ئىسارقىلىق ئوق ئۇزگەن. ئارقىدىن ئايۇپ فۇگۇەن ياقۇپ يىگىنى ئېتىپ تاشلىغان. (ئەسلىدە ئايۇپ فۇگۇەن ياقۇپ يىلك فۇنىك ئۇزۇنىدىن بۇيانقى قەستىنى بىلەتتى. بۇگۈن ئۇنىك ئوردى يىگىجاڭغا قەست قىلىش ئۈچۈن پەيت كۈتۈۋاتقانلىقىنىمۇ بىلگەن ئىكەن. شۇ سەۋەبلىك ياقۇپ يىگىنىك دىققەتسىزلىكىدىن پايدىلىنىپ (بىلكىم ئۇخلاپ قالغاندا بولۇشى مۇمكىن) ئۇنىك ماۋزىرىغا يالغان ئوق قويغان ئىكەن) ياقۇپ يىگىنىك قورالىدىن ئوق چىقمىغان بولسىمۇ ئايۇپ فۇگۇەن ئاتقان ئوق ئاۋازىدىن چۆچۈگەن ئوردى يىگىجاڭ ھەر ئىھتىمالغا قارشى ئولتۇرغان ئۆيىنىك رۇجىگىنى بىر تېپىك بىلەن سۇندۇرۇپ باغ ئىچىگە سەكرىگەن. ئۆزىنى تاختۇتۇپ ئالالمايلا كۆل ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن. ئۇ 500 مېتىرچە شىمالدىكى قۇربان سوپىنىك ئۆيىگە بېرىپ كىيىملىرىنى ئالماشتۇرغاندىن كېيىن باۋۇدۇن بايىنىك قوروسىغا بېرىش، ئۇيەردىن ئوزۇق ۋە بىر ئات ياكى ئېشەك ئېلىپ ئۆزىنىڭ پىنھانغا ئېلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا خېلىلا قاراڭغۇ چۈشكەن.

ئوردى يىگىجاڭ باۋۇدۇن بايىنىك قوروسى يېنىغا يېقىنلاشقاندا ئىككى كىشىنىك گەپلىشىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئېرىق ئىچىگە يوشۇرۇنغان. تىڭشىسا تونۇش ئاۋاز ئىكەن، ئوردى يىگىجاڭ دەپتۇ:

— ھەي ئابلا شويى‌مۇ سەن؟

— ئوردى ئاكامۇ؟

— يېنىڭدا كىم بار؟

— ربهم ئاكام بىلەن ئىككىمىز بۇگۈن باۋۇدۇنبايىنىڭ بۇ ئۆيىگە چىققانىدۇق. يېتىپ قالىدىغان چاغ بولغاچقا ئەتە كېتىشنى نىيەت قىلىپ يېتىش ئالدىدىن سەيلى قىلمۇاتىمىز.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ سېتىلغان، ئۆزىگە خاسلاشتۇرۇلغان بەشىرىسىنى بىلمىگەن تۇردى يېڭىچە ئورنىدىن تۇرغان. ئابلا شويى تۇردى يېڭىچا ئوق ئۇزگەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ۋاپادار ئېتى (ئايۇپ فۇگۈەن ئەۋەتكەن بولسا كېرەك) ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولغان (بۇ ئات تۇردى يېڭىچە بىر - ئىككى كۈنلۈك يەرگە كەتكەن بولسىمۇ ئىزدەپ تاپاتتى دېگەن گەپ بار) تۇردى يېڭىچە بۇلارنىڭ ئۆزىگە خاسلاشتۇرغان قىلىنىشى چۈشۈنۈپ دەرھال ئېتىغا مىنگەچ (يېنىدا ماۋزۇر ياكى تاپانچىسىنىڭ ياكى قىلىچىنىڭ يوقلىقىغا پۇشايمان قىلغان بولسىمۇ) دەرھال ئىككىنچى ئوق ئېتىلغان، ئانچە يىراقتا بارماستىن ئات تۆپىسىدە ئۆزىنى تۆتۈپ ئولتۇرالماستىن سىرىلىپ چۈشكەن. ئەتىسى ئاش ۋاقتى بىلەن نەپەستىن توختىغان. (لېكىن ئۇنىڭ ئېتى تۇردى يېڭىچىغا قاراپ يېنىدا ياتقان).

ئايۇپ فۇگۈەن رەستىدە قۇتلۇقنىياز شائىرنى ئولتۇرۇشلۇق تۇردى يېڭىچىنىڭ ئايالى ھاشىخان قېشىغا كېلىپ سىياسىي ئۆزگىرىش سۈيقەستى بولغانلىقىنى كېچىدە خەۋەر قىلىپ ھاشىخانغا تۇردى يېڭىچىنىڭ كىيىملىرىنى كەيدۈرۈپ، تۇردى يېڭىچىغا ئوخشاش ياساندۇرۇپ ئالتۇنتاغ تەرەپكە 70 - 80 كىشى بىلەن چىقىپ كەتكەن.

كېيىن كورلىدىن لى تۇەنجاڭ، خوتەن تەرەپتىن سو-

ۋېت ئايروپىلانلىرى كېلىپ خۇيزۇلارنى ئالتۇنتاغنىڭ ئېچكىرى-
سىگە قىستاپ يوقاتقان. ماخۇسەن ھەمدىستانغا قاچقان. نامال-
يىتتى ئاز ساندىكى ئادەملىرىلا كېتەلمىگەن.

كامال داموللا قىسمىلىرى چەرچەننىڭ ئاق تېكەن دۆڭ،
ئىسسىق ئوتاغ تەرەپلەردە 1935 - يىلى ئېتىياز بېشىدا
ئۇرۇشۇپ كاللا ئاستى، يانتاق قۇدۇق تەرەپلەر بىلەن خوتەن
تەرەپكە چېكىنىپ كەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، چىرىنىڭ چا-
قا تاغلىرىدا پۇتۇنلەي تارمار قىلىنغان (سۆزلەردىن قالا-
غاندا كامال داموللا تېرىك تۇتۇلۇپ خوتەنگە ماخۇسەن
ئالدىغا ئېلىپ بېرىلغاندا ئاغزىنى بۇزۇپ ھاقارەتلىگەنلىكى،
بىللە «ئىشلەش» نى رەت قىلغانلىقتىن ماخۇسەن ئۇنىڭ ئاغ-
زىغا ئۆز قولى بىلەن قىزىتىلغان سىمئاپ قۇيۇپ ئۆلتۈرگەنمىش).

مەرىپەتپەرۋەر زات موسا شاكىرۇك

تۇغرىسىدا

ئابلا سايىت

باۋۇدۇن چوك

موسا شاكىرۇك ئەسلى يۇرتى قەشقەردىن بولۇپ، 1922 - يىللىرى كورلىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى. كېيىن ئىشلىرى بىر قەدەر يۇرۇشۇپ، تىجارىتىدە بىر قەدەر ئاساس يارىتىقاندىن كېيىن، 1924 - يىلدىن باشلاپ گەزلىمە مال، تاۋار - دۇردۇن سودىسى بىلەن شۇغۇللاتتى. بۇ جەريانىدا سودىدا راۋاج تېپىپ چوڭراق ئىش قىلىش نىيىتىدە، گەزلىمە مال تىجارىتىنى تاشلاپ، مويكىچىلىق، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، توشۇش سودىسى بىلەن شوغۇللاندى. بۇ جەريانىدا 80 دىن توۋگە، 20 دىن ئارتۇق ئېشەك-خېچىر قاتارلىق قاتناش قوراللىرىغا ئىگە سودىگەر بولۇپ قالدى. ھەم بىر تەرەپ، يۇك، ئۇچەي، پەريوم قىلىش زاۋۇتى قۇردى. كورلا، ئۇرۇمچى ئارىلىقىدا خام مال سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كورلا رايونىنىڭ سودا-سانائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، خېلى كۆپ ياخشى ئىشلارنى قىلىپ، خەلقنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. شۇڭا، كورلا رايونى بويىچە سودا-سانائەت ۋە باج

ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان «شاگىرتلىك» بولۇپ سايلانغان. ھ-وسا شاگىرتلىك سودىگەر بولغىنى بىلەن ئىلىم - پەننى سۆيۈپ، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ ئۇلارغا ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلاتتى. ئۇ، شاگىرتلىك بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدە، كورلا رايونىنىڭ مىللىي مائارىپ ۋە ئاقارتىش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئالاھىدە كۈچ چىقاردى. ئۇ 1935 - يىلى ھ-ازىرقى يېڭى مەھەللە ئەتىراپىدا يېپ-يېڭى پەننى مەكتەپنى ئۆزى پۇل چىقىرىپ سالغۇزۇپ، ياش-ئۆسمۈرلەرنىڭ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشى ئۈچۈن ئەمەلىي ئىش قىلىپ، كۆپچىلىكنىڭ ماقتىشىغا سازاۋەر بولدى. ئۆز ۋاقتىدا ھەر قايسى جايلاردا ق-ۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلار مائارىپ - مەدەنىيەت ئىشلىرىنى ت-ۇتۇپ خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتا خېلى ئىجابىي رولىلارنى ئويناغانىدى. لېكىن كورلىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ خىزمەت بىناسى يوق بولۇپ، ئىشلىرى تازا راۋاج تاپالمايۋاتقان ئەھۋالدا، موسا شاگىرتلىك شەخسەن ئۆزى ئۇيۇشما بىناسىنىڭ قۇرۇلۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ۋاقتىدا پۈتكۈزۈپ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ كورلا رايونىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىشىغا ئالاھىدە ھەسسە ق-وشتى. ئۇندىن باشقا كورلا رايونى بويىچە چوڭ جامە مەسچىتى بولسىمۇ لېكىن تۈزۈكرەك ئازادە مەدرىس يوق ئىدى. بولغاچقىمۇ ھەم كونا ھەم تار ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن موساشاگىرتلىك تەشەببۇسكارلىق بىلەن مەدرىس قۇرۇلۇشىنى ئۈستىگە ئېلىپ، نەچچە مىڭ سەر كۈمۈچ پۇل خەجلەپ، خېلى ئىلگىرى ئازادە، مۇكەمەل بولغان مەدرىس سېلىپ نۇرغۇنلىغان كىشىلەرگە دىنىي

ئوقۇش شارائىتى يارىتىپ خەلقنىڭ ماقتىشىغا سازاۋەر بولدى.
موساشاگزۇك يۇرت ئىچىدە سودا قىلىپ نۇرغۇن پۇل ۋە
ئابرويغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى كەمتەر، ئاق
كۆڭۈل، چىقىشقاق، قولى ئوچۇق، مەرت ئادەم ئىدى. ئۇھەر
يىلى رامىزاندا ۋە قىش كۈنلىرى نەچچە نۆۋەت كەمبەغەل
يوقسۇل كىشىلەرگە خەيرى - ساخاۋەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇر-
مۇشىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۆيلىرىگە ئاشلىق ۋە كىيىم - كېچەك
قاتارلىق ماددىي بويۇملارنى يەتكۈزۈپ بېرىپ ئۇلارغا يار-
يۆلەك بولاتتى. ئۇ ھەر قانداق ئادەم قايسى مىللەتتىن بو-
لۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئۇلار بىلەن چىقىشىپ ياخشى ئۆتەتتى.
كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە كېلىدىغان گەپ - سۆزلەرنى قىلمايتتى.
شۇڭلاشقا ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشە-
كەن. 1930 - يىللىرىدىن ئىلگىرى، كورلا رايونىدا سودا-
گەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تىجارەتچىلىك سودىگەرلەر-
دىن 15 دەك ئائىلىلىك كىشى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ تولىسى
تاۋار - دۇردۇن، تۇرلۈك گەزلىمە ۋە چاي قاتارلىق مالالارنى
ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن دوكىۋاك - چاقلىق ئارقىلىق تۇشۇپ
كورلىدا ساتاتتى. موساشاگزۇك بۇ خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ
ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. بۇ خەنزۇ سودىگەرلەر موسا
شاگزۇكنىڭ نەزىرىدە ھەرگىز يات كىشىلەر بولماستىن، بەر
قېرىندىاش كىشىلىرى ئىدى. شۇڭا بۇ سودىگەرلەر بىلەن ھەر
ۋاقىت ئىناق ئۆتەتتى. خەنزۇ سودىگەرلەرمۇ، موساشاگزۇكنى
«داگې» (چوك ئاكا)، دەپ چاقىراتتى. خەنزۇ سودىگەرلەر
قېينىتچىلىققا يولۇقسا موسا شاگزۇك ئىزدەپ قېينىتچىلىقلىرىنى

ھەل قىلاتتى. ھەر ۋاقىت ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇراتتى. يەنە ھەر ۋاقىت باشقىلارغا ئىتتىپاقلىق توغرىسىدا سۆز قىلاتتى. دائىم سودا ساھەدىكى كىشىلەر ۋە يېرىلىق ئاممىغا مۇنداق دەيتتى: «بۇ خەنزۇ سودىگەرلەر ئۆزۈن يول-لارنى كېزىپ يۇرتىمىزغا ئوقەت قىلغىلى كەلگەن كىشىلەر. بۇلار يۇرتىمىزغا مۇساپىر، ئۇلارنىڭ بىزگە پايدىسى يەتسە يېتىدۇكى زىيىنى تەگمەيدۇ، بۇلار پاراخور ئەمەلدارلارغا ھەر-گىز ئوخشىمايدۇ، بىز ئۇلارنى يات ئادەملەر دەپ يەكلىمەس-لىكىمىز كېرەك».

1931 - يىلى كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا كۈلپەت ۋە زور پاراكەندىچىلىك كەلگەن يىل بولدى. ماجۇڭيېڭنىڭ ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كىرىشى شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىغا زور زە-يانلارنى سېلىپ مىللىي نىزا ۋە قىرغىنچىلىق پەيدا قىلدى. مالىمانچىلىق، بۇلاڭ-تالاڭ تېپىلىدىن ئاۋات شەھەر-بازارلار، يېزا - قىشلاقلار خاراب‌لىققا ئايلاندى.

شۇ يىلى يېڭى يىلنىڭ كىرىشى بىلەن توخسۇن، قارا شەھەرلەردىن خۇيزۇ، ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ بىر قىسىم كىشى-لەر «ئىسلام ئېچىش بايرىقى» نى كۆتۈرۈۋېلىپ، زورلۇق- زوم-بۇرلۇق قىلىشقا كىرىشتى. بۇ «ئىسلامچى» ئىسىيانكارلارنىڭ بارغانلا يېرىدە قاچ-قاچ بولۇپ كەتتى. مىللىي قىرغىنچىلىق ئوتىنى تۇتاشتۇرۇپ بەگۈنا كىشىلەر «كاپىر» دېنسىز دېگەن ئاتالمىش جىنايەت بىلەن قەتلى قىلىندى. شۇ ئەسنادا كور-لىدا كېسەل كۆرۈپ، كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى ساقايتىپ خەلق-نىڭ سالامەتلىكىگە كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن ئەرمىنىستانلىق

بىر ئەرمەن دوختۇرمۇ چېپەپ تاشلاندى. مۇشۇنداق قاباھەتـ
لىك كۈنلەردە، موسا شاكىرۇك بىر كېچىدىلا 15 ئائىلە 30 نەـ
پەر ئەر - ئايال، نارىسىدە بالىلارنى ھېچنېمىدىن قـورقماي
قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز ئۆيى ۋە تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە ئىككى
ئاي يۇشۇرۇپ بېقىپ، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالدى. جا-
ھان تىنىچلانغاندىن كېيىن، بۇ سوۋىگەرلەر بىرلىشىپ، بۇ
قەيسەر مېھرىبان كىشى ئۈچۈن داقا - دۇمباق چېلىپ ئۇنىڭ
ئىشىكىگە كېلىپ «بىزنىڭ ھاياتىمىزنى قۇتقۇزۇپ قالغان، مېھـ
رىبان قۇتقازغۇچىمىز موسا ئاكىمىزگە» دېگەن تاختايىنى تەقـ
دىم قىلغان. ھەممە ئەر - ئايال، ياش - قېرىلار موساشاكـ
زۇكنىڭ ئېھتىرام بىلدۇرگەن. موسا شاكىرۇك ئۆزىنىڭ ھـاياتى
ۋە مال - مۈلكى بىلەن ھېسابلاشماي، كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇـ
رىغا چىقىپ خەنزۇ قېرىنداشلارنى قۇتقۇزۇپ، ئىتتىپاقلىقنىڭ
نەمۇنىلىك ئىش - ئىزلىرىنى ياراتتى.

موسا شاكىرۇك 1945 - يىلى كورلىدا ۋاپـات بـولـدى.
لېكىن ئۇ كىشىنىڭ ئېسىل پەزىلىتى ۋە ئۇنىڭ ئىـتتىپاقلىقنى
باتۇرلۇق بىلەن قوغداپ كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر مـۇھەببىتىگە
ئېرىشكەن ئىش-ئىزلىرى تابۇگۈدكى كۈنگە قەدەر كىشىلەرنىڭ
ئاغزىدا داستان بولۇپ، ئۇنتۇلماس خاتىرە بولۇپ قالدى.

زونۇن ئىسلاموپنى ئەسلەيمىز

ئىبراھىم سەيدۇللا، سۇلايمان ئابدۇرېھىم

پېشقەدەم بولشېۋىك زۇنۇن ئىسلاموپ (چاقىلىقنىك شىك-شىسەي دەۋرىدىكى ھاكىمى). ئەسلىدە قەشقەرلىك ئۇيغۇر. سوۋېت پۇقرالىسى. چاقىلىقتا پەننىي مائارىپنىك ئاساسچىسى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن ئىش ئىزدەپ ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ ئىشلىگەن ۋە ئوقۇغان، ئاگرادوم، دەسلەپتە ئازاربەيجاندا بىر مەزگىل تۇرۇپ، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە ۋە بىرىنچى دۇنيا جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا قارشى باكو ئىشچىلىرىنىك چوڭ ئىش تاشلاشلىرىغاقاتناشقان. شۇ يەردە بولشېۋىكلار پارتىيەسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت قولىغا قورال ئېلىپ، سوۋېت ھاكىمىيىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، قارا قۇم ۋە قىزىل قۇم سەھرالىرىدىكى باسمىچىلارنى تازىلاش ھەربىي ئىشلارغا قاتناشقان ھەمدە سوۋېت ئۆزبېكىستانىنىك پايتەختى تاشكەنتتە تۇرۇپ قالغان. يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش (كولخوزلاشتۇرۇش) ۋە يېڭى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتناشقان. 1934 - يىلى شىك-شىسەينىك تەلىپى بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى مەنسۇر ئەھمەدبەي-تەخەللۇسى ۋەتەن ئوغلى. ئەۋەل دوبەن مەھكىمىسىدە، كېيىن

«شەنجاڭ گېزىتى»دە ئىشلىگەن) باشچىلىقىدا سەيىت ھاجى، قادىر ھاجى، زۇنۇن ئىسلامۇپنى شەنجاڭغا ئەۋەتكەن. 1935 - يىلى 3 - ئايلاردا چاقىلىققا ھاكىم بولۇپ كەلگەن. ئۇ چاغلاردا بۇ كىشى 45-46 ياشلاردا بار ئىدى. ياۋروپاچە كىيىم-كېچەك كىيىپ يۈرەتتى. بۇ ئادەم چاقىلىققا ھاكىم بولۇپ كەلگەن چاغلار چاقىلىقنىڭ راسا پاراكەندىچىلىك دەۋرى ئىدى. ماجۇڭيى باندىتلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكى ھەر قاچان مەۋجۇت ئىدى. شۇڭشىسەينىڭ شەرقى شىمالىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى تۇراقسىز ئىدى. ئۇ، مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا چاقىلىققىنىڭ ھاكىملىق خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالدى. لېكىن شارائىت ناچار، يۇرت پاراكەندە، ئادەملەر نادان ۋە ناھەرات، ئىشلەپچىقىرىش قالاق بىر ئەھۋالدىمۇ نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسۈتۈپ، چاقىلىق خەلقى ئۈچۈن بىرمۇنچە يېڭى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. شۇڭا چاقىلىق خەلقى زۇنۇن ئىسلامۇپنى ھازىرغىچە ئېسىدىن چىقارغىنى يوق. ئۇنىڭ قىلغان ياخشى ئىشلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز:

1. ماڭارىپ جەھەتتە: زۇنۇن ئىسلامۇپ ھاكىم بولۇپ كەلگەن چاغلاردا 100 دەك ئوقۇغۇچىنى دىنىي مەكتەپتىن يېڭىچە پەننىي مەكتەپكە تۇتۇپ ئېلىپ كەلگىلى بىر يىلدەك ۋاقىت بولغان ئىدى. لېكىن ئوقۇتۇش بىناسى (مەكتەپ) ياكى جوزا - بەندىك ۋە ئوقۇش قۇرالىرى قاتارلىق ھېچنەرسە يوق ئىدى. قىسمەن بالىلار بايلارنىڭ دېھقانلىرىنىڭ ياكى ھويلىلىرىدا ئوقۇپ تۇراتتى. لېكىن بۇ ئوقۇشنىڭ ھېچقانچە ئۈنۈمى يوق ئىدى. زۇنۇن ئىسلامۇپ ھاكىم بولۇپ كەلگەن-

ددن كېيىن دەرھال ماتارىپنى تۈتتى. ئۇ، ماتارىپىتىكى مۇ-
شۇ خىل قىيىن ئەھۋالغا ئاساسەن ناھىيە تەۋەسىدىكى باي-
لارنىي يىغىپ، يەنىن ئېچىپ، سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، مەكتەپ
سېلىشقا تۈتۈش قىلدى، «ھەممە ئادەم ماتارىپقا ياردەم بېرىش،
پۇلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ، ھۈنىرى بارلار ھۆنەر
چىقىرىش»نى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى كو-
نا خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورنىغا 8 سىنىپلىق، كارندورلۇق
بىر زامانىۋى مەكتەپ سالدۇردى. مەكتەپ سېلىشقا كېتىدە-
غان بارلىق ماتېرىيالنى (خىراجەت) بايلار ئۈستىگە ئالدى.
مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇش سەرخىمىسىنى زۇنۇن ئىسلاموپ ئۆزى
سىزدى. ئىش ئۈستىدە ئۆزى تۇردى. سىنىپلارنىڭ ئاستى
تاختاي (پول)، ئۈستى لاي لەمپە، پۈتۈنلەي گەچ بىلەن
سوۋالغان ئىدى. ئالدى پەلەمپەيلىك بولغاچقا بەكمۇ كۆر-
كەم ئىدى. بۇ ھىنانى كۆرۈپ، بۇنداق ياۋروپاچە ئۆينى كۆر-
سىگەن كىشىلەر ھەيران قېلىشقانىدى. ھەتتا زۇنۇن ئىسلاموپ
ئۆزىمۇ «سوۋېت ئىتتىپاقىدىمۇ مۇنداق مەكتەپ كەم» دەپ
ماختاپ يۈرگەن. ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن
ئۆز ۋاقتىدا دىنىي مەكتەپتە خەت ساۋادى چىقىپ، ھازىر
پەننىي مەكتەپتە ئىكقۇۋاتقان چوڭ ئوقۇغۇچىلاردىن 8-10 ئو-
قۇغۇچىنى ئايرىپ، ئۆز ئىشخانىسىدا ھەر كۈنى 2 سائەت
ھېسابتىن دەرس ئۆتكەن. ئۇلارغا 4 ئەمەل، ئاددى كەسىر،
ئونلۇق كەسىرلەرنى ئۆگەتكەن.

بۇندىن باشقا ۋاشىددە بىر مەكتەپ سالدۇرغان(پۇل،
ماتېرىيال تۇرسۇن شاكىرى (لەقەمى-خىتاي) نىڭ، ئەگەك كۈ-

چى خەلقنىڭ). مەرەنگە ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالـ
دۇرغان. يەڭسۇغا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالدۇرغان.
بۇ مەكتەپلەرنى 1936 - يىلى قۇرۇلغان «ئۇيغۇر مەدەنى
ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» باشقۇرۇشقا ئۆتكۈزۈپبەرگەن. بۇندىن
باشقا ئىگە-چاقىسىزيىتىم بالىلارنى ئويغۇر ئۇيۇشمىغا يىغىلغان
ئۆشۈر-زاكات، كىشىلەر قىلغان ئىئانە پۇلىدىن دەپتەر، قەلەم،
قىشلىق، يازلىق بىر قۇردىن كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنـ
لەپ ئوقۇش شارائىتىنى يارىتىپ بەرگەن. خەلق يىغىلغان جامائەت سو-
رۇنلىرىدا ئۇزۇلدۇرمەي مائارىپنى تەشۋىق قىلغان. مەكتەپـ
لەرنى شەخسەن ئۆزى بەرپا تەكشۈرۈپ تۇرغان ئىدى.

2 - مەدەنىيەت جەھەتتە: خەلقنى ئۇيغۇتۇش ۋە ھازىرقى
زامانىدىن خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن 1938 - يىلى زۇنۇنئىسـ
لاموپ تاشكەنتتە ئوقۇغان سەنئەتكارلارنى تەكلىپ قىلىپ،
بازار مەكتەپ ھويلىسىغاسەھنە ياساپ، چاقىلىق تارمىخدا تۇنـ
جى قېتىم سەھنىدە ئويۇن قويۇلدى. بۇ ئويۇن كىشىلەردە
ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇردى. شۇ چاغدا سەھنىدە ئېيتىلغان
مۇنداق ناخشىنى كىشىلەر ھازىرغىچە ئېيتىپ كەلمەكتە:

ساق چىشنى سۇندۇرۇپ،
ئالتۇن بىلەن ياساتقان.
كىمنى كۆرسە ھىجايغان،
قۇرۇق سۆلەت بىزدە بار.

دېگەن ناخشا كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر قىلغان. بـۇنـ
دىن باشقا زۇنۇن ئىسلاموپ شەخسەن ئۆزى «ھەسەنـباي»
«سىيىت پىرىخون» ناملىق ئىككى كومېدىيە يېزىپ چىقىپ،

ناھەيەمزنمك يېزا - قىشلاقلىرىدا قويۇلۇپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا
سازاۋەر بولغان ۋە خەلقنىڭ زامانىغا بولغان تونۇشىنى ئۆس-
تۈرگەن. تۇرلۇك ئېيتىشماق (لەپەر)، ئوەۇمىي خور، دىكلە-
ماتسىيە، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ئارقىلىق خەلقنە رېئاللىقنى
تونۇتۇشقا ئورۇنغان. ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيەلەپ كەسىپىيە،
ناخشا - ئۇسسۇلغا شەخسەن ئۆزى رەژىسسورلۇق قىلىپ، كە-
شىلەردىن زامانىغا لايىقلىشىشنى تەلەپ قىلغان. كەچىم - كې-
چەككە تويمايدىغان، ھالىغا باقمايدىغان، ھەشەمەتچى، ياسان-
چۇق ئايالالارنى تەنقىد قىلىدىغان ئۆزىبەكچە «ئاكاجان»(«ئە-
كەجان») دېگەن ناخشىنىڭ تەسىرى ئالاھىدە ياخشى بولغان.

3- دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە: زۇنۇن ئىس-
لاھوپ ھاكىم بولۇپ كېلىش بىلەنلا چاقىلىقنىڭ سۇ مەنبەسى-
نىڭ قىسىلىقىنى كۆرۈپ، بۇرۇنقى ئۆستەڭلەرنى كېڭەيتىپ
چاپتۇرغان ۋە تۇنجى قېتىم كەلگۈن سۈيىدىن پايدىلىنىش
ئۇچۇن كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۆستىدى چاپقۇزغان.
ئۆستەڭ بويلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك جىرىم تىكىشنى تەشەببۇس قىل-
غان. يېزىلارنى باغ-ۋارانلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. چاقىلىقتا
تۇنجى قېتىم كۆزگى بۇغداي ئۇرۇغى ئەكەلدۈرۈپ، كۆزگى بۇغداي
تېرىشنى يولغا قويغان. سورتلۇق ئۇرۇق ئالماشنى سىناق قى-
لىپ ئۇنۇم قازانغان. بۇرون بىر كالا قېتىپ دېھقانچىلىق
قىلىدىغان بۇ جايدا تۇنجى قېتىم ئىككى كالا قاتىدىغان قوش-
نى قارا شەھەردىن ئەكەلدۈرۈپ ئومۇمىيلاشتۇرغان. بۇنىڭدا
يەر يۈمشاق ۋە چوڭقۇر ھايدالغاچقا ئىشلەپچىقىرىش ئونۇمى
ياخشى بولغان. ياۋا ئوتلار ئۆلۈپ، ئاشلىقنىڭ ھوببىسى مەھ-

سۆلاتى ئاشقان. ھەممە ئائىلىلەرنىڭ كۆكتات تېرىشنى تەشەبـ
بۇس قىلىپ، قارا شەھەردىن خوتۇنىنىڭ ئۇرۇق - ئۇغقانلىرى
ئارقىلىق پەمىدۇر، لازا (چوڭ لازا) چىكسەي ئۈرۈقلىرىنى
ئەكەلدۈرۈپ تېرىتقان. ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئازراقتىن كۆدە
(جۇسەي) تېرىشنى قولغا كەلتۈرۈپ ئومۇملاشتۇرغان.

بۇنىدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تۆھۈر سوقا، ئومـا
ئورۇش ماشىنىسى (سالما سەپورۇسكا)، بۇغداي تاسقايدىغان
چوڭ شاھالچىنى ئەكەلدۈرۈپ ئۆزى ئىشلىتىپ كىشىلەرگە
كۆرسەتكەن ۋە كىشىلەرنى مۇشۇ ئەھلىي ئىشلار ئارقىلىق
ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرۈلگەن. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن
پاتمۇنىنى ئەكەلدۈرۈپ (ئۇ چاغدا كىشىلەر بۇنى «روس نەغـ
مىسى» دەپ ئاتىشاتتى) ناخشا ئاڭلىتىپ كىشىلەرنى ھەيران
قالدۇرغان. بۇنىڭ ئىلىم-پەننىڭ سىرى ئىگەللىكىنى چۈشەنـ
دۈرگەن.

4. خەلق تۇرمۇشى جەھەتتە: يېڭىسۇدىن چىقىلىدىغىچە،
چاقىلىقتىن ۋاشىنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆتەكلەردە قو-
نالغۇ جاي يوق ئىدى. يولۇچىلارغا قومۇش كەپىلەردە يېتىپ،
قىش سوغۇق، ياز ئىسسىق، بوران، يامغۇرلاردا ئىنتايىن
چوڭ قىيىنچىلىق كەلتۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لوپلەكگەر
بىلەن ئارغان (ھارغان)نىڭ دەريالىدا كۆۋرۈك يوق كىشى
بىلەن ئۆتەتتى. بۇنىڭ ھۆالىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇرتىمىز ئادەم ئېلىپ
ئارغان، يېكەنبوجۇمال، لوپلەكگەر، تاتالىق بۇلاق (بۇ يەر-
نىڭ ئەسلى ئىسمى جىنلىق «تاتلىق بۇلاق» دېگەننى زۇنۇن
ئىسلاموپ قويغان» دىن ئىبارەت 4 ئورۇنغا ئاستى تاختايلىق،

كۆركەم قىلىپ قونالغۇ جاي (ھەر بىرىدە 8 ـ 10 ئىنەز ئۆي بار) بىردىن ئات‌خانا سالدۇرۇپ، يولۇچىلارنىڭ كۈتىدىغان مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇرغان. ئارغامچىلىق دەريانىڭ بىلەن لوپلەڭگەرنىڭ دەريانىڭ ئىككى كۆۋرۈك سالدۇرغان.

يۇقىرقىلاردىن باشقا زۇنۇن ئىسلاموپ ئۆزىنى پاك تۇتاتتى. مەسىلەن: بەختى‌ئاخۇن قاشاق، ئەيسا پەرەڭ بىلەن بولغان بىرداۋا مەسىلىسى بىلەن 5 دانە تۇلكە پارا ئېلىپ كىرگەندە زۇنۇن ئىسلاموپ بۇ پارىنى رەت قىلىپ، تۇلكىنى ئېلىپ كەلگەن بەختى‌ئاخۇن قاشاڭنىڭ بوينىغا ئېسىپ سازايى قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن داۋالاشقۇچىلار پارا ئېلىپ كىرىشكە پېتىنالمىغان. شۇندىقلا بۇرۇن بۇ يەرنىڭ كىشىلىرى ئەمەلدارلارنى كۆرگەندە، ئورنىدىن تۇرۇپ، قول قوشتۇرۇپ سالام بېرەتتى. زۇنۇن ئىسلاموپ كوچىدىن ئۆتكەندە پۇقرالار بېرەتتى. زۇنۇن ئىسلاموپ تۇرسا: «ئەگەردە بۇنىدىن كېيىن مۇشۇنداق قىلساڭلا جەزمانە ئالىمەن. مەن ئىمەلدار تۇرە ئەمەس. ئاددى بىر خىزمەتچى» دەپ ئاگاھلاندۇراتتى.

6 ـ 7 ـ ئايلاردىكى سۇ قىس بولىدىغان مەزگىلدە بايلار، زومىگەرلەر سۇدىن كۆپ پايدىلىنىپ، كىمبەغەللەرنىڭ زىرائەتلىرىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن شەھەردىكى موتسۇر ياخشى نىمەتلىك كىشىلەرنى ھەر بىر كىشىنىڭ بىر ھەپتە ۋەزىپە ئۆتەش شەرتى بىلەن مىراپ، كۆكبېشىلارغا يارەملەشتۇرۇپ، سۇ باشقۇرۇپ تۇردى. ۋەزىپىنى تۇگەتكەن كىشى قايتىپ كېلىپ ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات قىلغاندىن كېيىن زۇنۇن ئىسلاموپ شەخسەن ئۆزى يېزىغا بې-

رىپ، قىلغان دوكلاتنىڭ راس-يالغانلىقىنى تەكشۈرۈپ تۇردى. شۇنداق قىلىپ زۇنۇن ئىسلامۇپنىڭ جاپاغا چىداپ خىزمەت قىلىش، ئىستىلدا ئاددى - ساددا بولۇشى، ئىشلارنى ئادىل بىر تەرەپ قىلىشى، ئۆزىنى پاك تۇتۇشى نەتىجىسىدە چاقىرلىقتا يېڭى ماتارىيغا ئاساس سېلىندى. دېموكراتچىلىق تەرەققىي قىلدى. يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت بەخلاندى. چاقىرلىقنىڭ تۇنجى تۈركۈم زىيالىيلىرى يېتىشىپ چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن زۇنۇن ئىسلامۇپ قىسقا ۋاقىت تۇرغان بىلەن ئۇ چاغلاردا جاھانىي زۇلمەت قاپلىغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ قەلبىدە قاراڭغۇنى يۇرۇتۇپ ئۆتكەن مىتۇرىتتەك مەڭگۈ ساقلىنىپ قالدى. شۇڭا چاقىرلىق خەلقى زۇنۇن ئىسلامۇپنى ھازىرمۇ يادقىلىدۇ. ئەپسۇسكى 1942 - يىلى جاللات شىڭشىسەينىڭ بۇيرۇقى بىلەن زۇنۇن ئىسلامۇپ ئۈرۈمچىگە يالاپ ئېلىپ بېرىلىپ، 3 كۈندىن كېيىن چىگىرىدىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ. ئۇنىڭ چاقىرلىقتا تۇغۇلغان قىزى مەريەم زۇنۇن 1955 - يىلىدىن 1958-يىلىغىچە ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر دادىسىدەك خەلقنى ئاقارتىش ئۈچۈن ئۈرۈمچى 2 - دارىلمۇئەللىمىنى ئوقۇغان ئىدى. ئۇ ئەنىچىلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا زۇنۇن ئىسلامۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتقاندىن كېيىن بىر پولىك ئەسكەرنى باشلاپ ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، گېرمانىيە فاشىستلىرىغا قارشى كۈرەشتە ۋەتەن ئۈچۈن قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان.

گومىندالڭ ئەسكەرلىرىدىن ھال سوراش ھەم-
لىسى ھەققىدە ئىزاھات:
غولانىدىن ئەيسا

لەنجۇ ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، بولۇپمۇ ئەيسا، ھەم-
شەن، ماچىڭشيالڭ، قارا شەھەرلىكى قورچاق جىڭلۇيباشلار
چەتئەللىك قېچىش ئۇچۇن كورلىدىن ئۆتتى. بولۇپمۇ گومىندالڭ
ئەكسىيەتچى ئەسكەرلىرىنىڭ خورلۇقى ئۈستۈپ خەلقنى قاتال
قىلىش، نازارەت ئاستىغا ئېلىش، مائارىپ قىزغىنلىقىنى خەلقنىڭ
بېشىغا بالايى ئايەت يايدۇرۇشتەك ۋەھشى ئەلپازىدىن قورقۇپ،
1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ بېشىدىلا كورلا، لوپنۇر خەلقلىرى
ئۆي ماكانلىرىنى تاشلاپ جاڭگالغا قېچىپ كەتتى. بولۇڭ-پۇش
قاقلاردا گومىندالڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كەچىك كۆلەمدىكى بۇلاش
ئەھۋاللىرى كۆزۈلۈپ تۇردى. گومىندالڭ ئەسكەرلىرى خەلقنە
ئىشەنمەي ئاماز شامدىن كېيىن يول يۇرۇشنى مەنىي قىلىپ
خەلقنى يۇرەكزادە قىلۋەتتى. بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش قاش يىلەن
كىرىپكىنىڭ ئارىسىدىلا بولۇپ قالغان ئىدى. خەلق قاتتىق تەش-
ۋىشكە چۈشتى. 8 - ئاينىڭ باشلىرىدىن تارتىپ 9 - ئاينىڭ
ئاياغلىرىغىچە، يەنى 26 - سېنتەبىر شەنجاڭ تىنچلىق بىلەن
ئازاد بولغىچە خەلقنىڭ خاتىرجەم بولالمىدى. گومىندالڭ ئەس-
كەرلىرىنىڭ ئاچ قالغان بۆرىدەك ئەتراپقا تىمسىقلاپ، ئەكسى-

يەتچى خورگى ھەددىدىن ئېشىپ، خۇددى يالماۋۇزدەك ھەد-
ددىدىن ئاشتى. بىرئاي مەقتارى جاڭگالدا ماكان تۇتقان خەلق
ھەرجەھەتتىن كۆپ جاپا تارتتى. قېرى ئاجىزلار ۋە ئۇششاق
بالىلار كېسەل بولۇپ كەتتى، خەلقنى بۇ جاپا مۇشەققەتتىن
خالى قىلىشنىڭ بىرىدىن بىر ئامالى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن
ھال سوراپ، ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇپ، قانداق تەلىپى بولسا
قانائەتلەندۈرۈپ، ئاندىن خەلقنى جاڭگالدىن قايتۇرۇپ كېلىش
ئىدى. قۇرچاق ھاكىم ئىمىن دامۇللا بۇھەققە كۆپ باش قاتۇر-
دى. ئاخىرى مېنى ۋەكىل قىلىپ كورلىدىكى گومىنداڭ ئەس-
كەرلىرى بىلەن سۆزلىشىش، خەلقنىڭ جاڭگالدا تارتىۋاتقان
قىيىنچىلىقىنى يەتكۈزۈش، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنىڭ ئالدىنى ئې-
لىش، ئەگەر مال-دۇنياغا تەلەپ قويىسىمۇ ئىمكان قەدەر
ھەل قىلىش توغرۇلۇق سۆزلىشىپ كېلىش ھەققىدە تەكلىپ
بەردى. مەن قۇرچاق ھاكىم ئىمىن دامۇللىنىڭ بۇيرىكىنى
دەرھال قوللىدىم ۋە كورلىغا دەرھال مېڭىشنى ئىزھار قىلدىم.
شۇنداق قىلىپ 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كورلىغا
بېرىپ، توپتوغرا گومىنداڭ يېڭىسىغا كىرىپ چىن يېڭجاڭ بىلەن
كۆرۈشۈپ، ئىمىن دامۇللىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزۈپ، خەلقنىڭ
ھازىرجاڭ ئالدا تارتىۋاتقان قىيىنچىلىقىنى ئېيتىق ئىزھار قىلىپ.
ئەسكەرلەرنىڭ تىنچ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئىمكانقە-
دەر ھەسسىلەتۇغۇلماسلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرۇلۇق ھاۋا-
ە قىلدىم. چىن يېڭجاڭ: «سۆزىڭىز توغرا، لېكىن ھازىر ئەس-
كەرلەرنىڭ تۈرمۇشى بەك قىيىنچىلىق، ھاۋاش بېرىلمىگىلى
بىرقانچەيىل بولدى، يۇۋاش بولۇڭلار، تەرتىپ ساقلاڭلار دېسەك

سۆزىمىز ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالدى. گەپنىڭ راستىنى ئېيتـ
سام سىلار ئەسكەرلەردىن ھال سوراڭلار، ئۇلارنىڭ ماددىيقـ
يىنچىلىقىنى قاندۇرۇڭلار، ئاندىن بىز ئەسكەرلەرنى چىڭ تۇـ
تالايمىز، سۆزىمىزنى ئۆتىدۇ» دېدى. مەن مـادىي نەرسىلەر
بىلەن ھال سورىساق، مـەسىلە چىقماسلىققا، خەلقنە بالايىـ
ئاپەت كەلمەسلىككە كاپالەتلىك قىلمىگىز، بىز ئۇنىشنى تىزدىن
ھەل قىلايلى دېدىم. ئىمىن داموللا مەن كورلىغا مېڭىشتىن
بۇرۇن قورچاق دۆلەت قورۇلتىيىدىن بىرىلگەن مىدالنى تاقىۋېـ
لىشنى، ئىمكانقەدەر ئۇلارنى ئىنساپقا كەلتۈرۈشنى تاپىلىغان
ئىدى. مەنمۇ شۇبۇيىچە ئىش قىلىپ مېدالنى تاقاپ خېلىئەكـ
سىيەتچى كۆرۈنۈش بىلەن باردىم. مەن شۇچاغدا قورچاق نا
ھىيىلىك سەنىمخۇرىنىڭ يىگىجاڭلىق ۋەزىپىسى بىلەن قورچاق
گومىنداڭ ناھىيىلىك قىمرقىسىنىڭ شـۇجىجاڭلىق ۋەزىپىسىنى
ئۈتەيتىم. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى شۇۋەجىدىن مەندىن بىرئازتەپتارـ
تاتتىـى ۋە ھۇرمەت قىلاتتى، مەن چىن يىگجاڭ بىلەن سۆزـ
لەشكەندىن كېيىن دەرھال لوپنۇرغا قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى
ئىمىن داموللا بىلەن تەتقىق قىلىپ، ئـەتىسى 9 ـ ئـاينىڭ
14 ـ كۈنى قورچاق سەنىمخۇرىنىڭ جىددى يىغىنىنى چاقىرىپ
500قوي، 100كالا، 50ئات، 50يامبۇ (2500 سەر كۆمۈچ)قاتارـ
لىق نەرسىلەرنى 5كۈن ئىچىدە مازىرلاپ، كورلىغا ئاپىرىپ بېـ
رىپ يىگىنۇغا تاپشۇرۇش قارار قىلىندى. بۇنەرسىلەر ناھىيەـ
لىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە تىزدىن تەييارلاش تاپشۇرۇلـ
دى. ناھىيىلىك سەنىمخۇرىنىڭ ئايدا 2 قېتىم ئېچىلىدىغان يىـ
غىنىغا باش ھاكىم تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. ناھىيىنىڭ پۈتـ

كۆل مەۋرىي ئىشلىرىنى سەنىمخۇينىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن يەرلىك ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلۇپ ئىجرا قىلىناتتى. سەنىمخۇينىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتمىگەن ھەرقانداق مەسىلىنى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىجرا قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى. سەنىمخۇينىڭ ۋەزىپىسى باش ھاكىمنى يوشۇرۇن ئاۋازىدىن سايلاپ چىقىش، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىرىدا يارەملىشىش ۋە ئۇنىڭغا نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ 11 مىلليون دىلىق تىنچلىق بېتىمىنىڭ 5 - مالىدىسىدا شۇنداق بەلگىلەنگەن. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىمىن دامۇللا بۇرۇشقا جەدىي تۈرتۈش قىلدى. مىنمۇ ئاقسۇپى، چۆگۈرۈل تەۋەپىلەرگە بېرىپ قوي، كالا، ئات، يامبۇ يىغىپ كېلىشكە تەكلىپ بەردى. مەن دەرھال ئاتلىنىپ 4 - كۈنى 200دىن ئارتۇق قوي، 10نەچچە كالا، 20نەچچە ئات، 20نەچچە يامبۇ يىغىپ كەلدىم. يامۇلنىڭ بەنزاكچى تۇختى لوزۇڭ ماڭا ھەمراىبولدى، قالغىنى قوي، كالا، ئات، يامبۇ دۆڭتۆرەكان، كۆنچىپى. مىنمۇنى قاتارلىق جايلاردىن پۇتتى. بۇقوي، كالا، ئاتلارنى كۆنچىپى ئەتىراپى، يامانيۇۋاقاتارلىق جايلاردا بىرقانچەكۈن باقتۇرۇپ، 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى مەن، تۆمۈر چۇيباك، خوجەك باۋجاك بىرلىكتە كورلىغا ھەيدەپ چىن يەڭجاڭغا تاپشۇردۇق، قورچاق ھاكىم ئىمىن ۋاھىت بىزنى يامۇلنىڭ ئالدىدا ئۈزۈكتۈپ چىققاندا يولداش غوپۇر ياقۇپمۇ قاتار تۇرغان ئىدى. بۇنەرسىلەرنى كورلىغا ھەيدەپ مېڭىشتىن بىركۈن ئاۋال لوپنۇر كۆنچىدىكى 50چە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭمۇ كۆزى قىزىرىپ قىسمەن نەرسىلەرنى ئېلىۋېلىشقا ئۇرۇندى. لېيەيجاڭ يامۇلغا كىرىپ ئىمىن دا -

موللىغا ئەسكەرلەرنىڭ تۇرمۇش قىينىچىلىقىنى، ئوپۇردا ئۆقەسادىر قىلماي تىنچ تۇرۇۋاتقانلىقىنى پەش قىلىپ بېسىم ئىشلەتمەكچى بولدى. قورچاق ساقچى ئىدارىسىنىڭ جۇجاڭى ئەزىمەت ئۇنىڭغا تىلماشلىق قىلدى. ياموُل ئىشخانىسىدا يەر - ردم سائەتلىك سۆھبەتتىن كېيىن، لىپەيجاڭغا 20دانە قوي، 5كالا، 5ئات بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇبېسىقتى، بار-يوقى ئالـ- ران 50نەچچە ئەسكەر يەنە قانچىلىك نېمە ئالماقچى؟ خەنزۇ- لار ئەزەلدىن چاي ئىچمەيدۇ، چىنى كۆرسە بېشى ئاغرىيدۇ. ھازىرمۇ شۇنداق.

9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئا- زاد بولغاندىن كېيىن جۇڭگۇ خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ بەش يۈل- تۇزلۇق قەرىل بايرىقى 9 - ئاينىڭ ئايىغىدىلا ئىدارە، مەك- تەپ، شۇنىڭدەك ھەقىقەتكە قايتقان گومىنداڭ ئەسكەر خانىلىـ- رىنىڭ دەرۋازىلىرىدا جەۋلان قىلدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى- مۇ سۇغا چۈشكەن مۇشۈكتەك بولۇپ قالدى. يۈۋاشلاپ كەتـ- تى. ئازاد بولغان خەلقنىڭ قەددى كۆتۈرۈلۈپ قورقماس بو - لۇپ قالدى. قاچقان خەلقلەر 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈلەي قايتىپ كەلدى. ئېمىن داموللىنىڭ كورلـ - دىكى كىچىك خوتۇنى مەختۇم خان ئانىسى ھەمراھان بىلەن بىللە قېچىپ كېلىپ ئۆسمانشاھىيۇنىڭ خادائۆگدىكى ئۆيىدە ئولتۇردى. ئېمىن داموللا ئۇلارنى كۆنچىگە قايتۇرۇپ كېلىپ ئېلىيۇپىنىڭ قوروسىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار 11 - ئاينىڭ ئا- خىرىداكورلىغا قايتتى، ئېمىن داموللا 1949 - يىلى8 - ئاينىڭ ئاياغلىرىدا كورلىدىكى كىچىك خوتۇنىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇۋېلىپ،

چەتئەلگە قېچىش پىلانى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقتىن كېيىن، لـوپ ـ نۇرغا قايتىپ كېلىپ زادىلا كورلىغا بارمىدى. چوڭخوتۇنىنى بۇرۇنلا تىكەنلىككە ماڭدۇرۇۋېتىپ، كىچىك خوتۇنىنى كۆنچىدە ئورۇنلاشتۇرۇپ ئېلىيوپنىڭ قوروسىدا ئولتۇردى. كورلىغاقوي، كالا، ئات ھەيدەپ ـ ماڭغان 5ـ6 ئادەم ياش يىگىتلەر ئىدى. ئۇلارنـ سۇرۇشتە قىلساق ھازىرمۇ ھايات ياشاۋاتقانلىرى بار ـ دۇ. ئەمەتخان ھاكىم، قورچاق سەنىمۇئېنىڭ ئەزاسى ئىسھاق ھاشىملار ۋە باشقا ھايات يولداشلار يوقىرقى ۋەقەگە ئەلۋەتتە شاھىدلىق قىلالايدۇ.

1949 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاياغلىرى بىزنىڭ كورلـ ـدىكى چىن يىڭجاڭغا بەرگەن قوي، كالا، ئات، يامبۇلار شۇسانى بويىچە لۇپنۇردىكى75 ـ پولىك 2ـ يىڭ ۋاڭ ماۋجيەدېگەن (ئا ـ زادلىق ئارمىيە)كىشى ئارقىلىق ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇلدى.

قورچاق ھـاكىم ئـېيتقان ۋاھـىدى گەرچە ۋەتەنگە ئا ـ سىيلىق قىلىپ چـەتئـەلگە قاچقان بـولـسـمۇ، ئـۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئىنكـار قـىلمىشقا، يوققا چىقىرىشقـا ھەرگىز بولمايدۇ. يولداش غۇپۇر ياقۇپنىڭ ئاتالمىش كۆنچـ ـدىكى 50 نەچچە گومىنداڭ ئـەسكەرلىرىدىن بىر ئـاخشاھـلىق ۋاقىتتىنى سەرپ قىلىپ مۇنچۇالا كۆپ نەرسىلەرنى ئېتىن دا ـ موللىنى كورلىغا كەتتى قىلىپ، ئۆز ئالدىغا ھەل قىلغانلىقىغا ئەقلىم زادىلا يەتمەيدۇ. مەن يامۇلنىڭ ئېچىدە ئولتۇرۇشلۇق تۇرۇپ مۇنداق ئەھۋالنى ئاڭلاپمۇ باقمىغان ئىكەنمەن. 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى يەنى ئازاد بولۇپ 12 كۈندىن كېيىن، لى پەيجاڭغا (50 ئـەسكەرگە) 300 قوي، 150 كالا،

50 ئات، 50 يامبۇ، 50 تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى خەلقتىن يىغىپ ئېلىشىۋۇ مۇمكىن ئەمەس. ئازادلىققا چىققان خەلقىمۇ بۇ نەسىلەرنى ئامانلىقچە بەرمەيدۇ. ھەقىقەتكە قايتىپ 12 كۈن بولغاندىن كېيىنكى ئەسكەرلەرمۇ ئۇنداق زورلۇق قىلىپ، ھۆكۈمەت ماكسىمك يۈزىگە تۈكۈرۈپ تۇرۇپ، مۇنچىۋالا كۈچ نەرسىلەرنى ئېلىشتىمۇ جۈرئەت قىلالمايدۇ. قورچاق سەنىيىتۈي، قورچاق گۇرۇپپىسىدا ئەڭ قورچاق دۆلەتلىك قۇرۇلتاي ۋەكىلى قاتارلىق ئەكسىيەتچى مەنسەپلەر 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شەنجاڭ تەنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقىدىن كېيىنلا تەبىئىي ھالدا ئەمەلدىن قالدى. مەن بىر ئاددىي پۇقرا بولۇپ قالدىم. لېكىن يولداش غۇپۇر ياقۇپنىڭ ماقالىسىدا، 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مېنى جاكالىدىن چاقىرتىپ كېلىپ قورچاق سەنىيىتى يىغىلىشى سالامىيىتىم بىلەن ئەسكەرلەر - دىن مال سوراش ئۈچىنگە قاتنىشىپتىمەن. مەنبە ئۇ چاغدا يىغىلىش نىمىش قىلىرىن. بۇ مەسىلە يولداش غۇپۇر ياقۇپ - قىمۇ ئايان. يەنە يولداش غۇپۇر ياقۇپ ئۆزىنىڭ « ئىمىن ۋاھىدى لوپنۇردا » دېگەن ماقالىسىدا، 1911 - يىلى 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئىمىن ۋاھىدى تىنچلىققە كېڭەشىنىڭ يە - چاڭى غۇلامىدىن ئەيسا، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئەزە - مەت، ئەدلىيە خىزمەتكارى ئەيسا موسالارنى بىللە ئېلىپ كەتتى دېيىلگەن. ئازاد بولۇپ ئىككى يېرىم ئايدىن كېيىنمۇ، يولداش غۇپۇر ياقۇپ سەنىيىۋىنىڭ يىغىلىشى تونىنى ماڭا كەيدۈرۈپ كەلگەن. مېنىڭ يۈرتۇم تىنچلىك، ئاتا - ئانام تىنچلىكتە بولۇپ، كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن بولغانلىقتىن، ئىمىن

ۋاهىدى بىلەن ھەمسەپەر باردىم. ئۇنىڭ بۇرۇنلا قازاقلار بىلەن تىل بىرلىكتۈرۈپ، پۈرسەت كۈتۈپ قېچىپ كېتىدىغانلىقىنى سەزگەن بولسام، كاللامنى ئىلمۇەتسىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىر يولدا ماڭماس ئىدىم.

يەنە يولداش غۇپۇر ياقۇپنىڭ « گومىنداڭ قوشۇنىنىڭ لوپنۇرىدىكى يولسىزلىقى » مەۋزۇلۇق ماقالىسىدىن باشلايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گومىنداڭ چىرىكلىرى كۆنچى شەھىرىنى قۇرۇقداپ قويغانلىقى، مىللىتىمىزدىن ھەيۋە ئوقلىرىنى ئېتىپ تەھدىت سالغانلىقى، ئىككى - ئۈچيۈز تال ئوق ئېتىلغانلىقى بىزىلغان. بۇ پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، خەلق ئازادلىقىنى قىزغىن تەنتەنە قىلدى. جاڭگالغا قاچقانلار دەرھال قايتىپ كەلدى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەھەرقۇرۇقدالمايلاقالماستىن، ئەكسىچە شەھەر بۇرۇنقىدەك ئادەمگە تولدى. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، يەنىلا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇپ 2 كۈندىن كېيىن، « شىنخى » قارا قۇم، ياماڭخوۋا، كۆنچى شەھەر خەلقى، تۈگىچىكە خەلقلىرى ئازادلىقنى تەنتەنە قىلىپ، تۈلپارلىرىنى چاپتۇرۇپ ئوغلاق تارتىش بەيگىسى قىلىشتى. ئۇلار ئالدى بىلەن قورچاق ھاكىم ئىمىن دامۇللىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ ئۇنىڭ رۇخسىتىنى ئالدى. ئىمىن دامۇللامنى لەنبۇغا كىرىپ ئەسكەر باشلىقى لى پەيجاڭنى ئوغلاق تارتىش مەسلىسىدىن خەۋەرلەندۈرۈپ قويۇشقا، ئۇلار شەھەردىن يىراق جايدا ئويناپ

غاللىقى، چۈشەنمەسلىك ئەھۋاللار تۈغۇلۇپ قالماسلىقىنى ئۇقتۇرۇشقائەۋەتتى. ئوغلاقچىلار ئاخىرپىشىن مەزگىلىدىكى ئالخىرلاشتۇرۇش مەقسىتى بىلەن ئوغلاقنى ئېلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىناسىغا قاراپ ئات سېلىپ شەھەرگە كىرىدۇ. ئارقىدىن 40 - 50 ئاتلىق ئادەم قوغلايدۇ. ئوغلاقنى ئەسلىدە ئىمىن دامۇللىغا تاشلىماقچى ئىكەن. بۇنى كۆرگەن ئۆگزىدىكى گومبەزلىك ئەسكىرنىڭ گۈزەتچىسىقورقۇپ كېتىپ ئاسمانغاقاراپ رېتىپ 3 - 4 پاي ئوق چىقىرىدۇ. ئىمىن دامۇللا ئۆزى چىقىپ خەلقنى تارقىتۋېتىپ، ئەسكەرلەرگە چۈشەنچە بېرىپ ۋەقە تۈگۈلۈشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ ئوق چىقىرىشى مانا مۇشۇ سەۋەبتىن بولغان.

ئەمدى قورچاق ساقچى باشلىقى ئەزىمەت بىلەن ئەسكەرلەر مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، قورچاق ساقچىدا 20 - 30 قوراللىق ساقچى بار بولۇپ، ئۇنىڭ جۈيجاڭى ئەزىمەت، خەنزۇچە سۆزگە ئۇستا. قابىل ئادەم ئىدى. ئەسكەر باشلىقلىرى بىلەن ئىناق ۋە مادارا قىلىپ ئۆتەتتى.ئۇئەسكەرلەرنىڭ چىشىغا تېگىپ قويۇشتىن، ئۆزىنى ئەسكەرلەرگە دۇشمەن قىلىپ قويۇشتىن ساقلىناتتى. لى پەيجاڭ ئەزىمەت جۇجاڭنى «سىڭكۇ» دەپ تىللىدى. تەرجىمانلىققا سالاي دېسەم ئۇنىمىدى، دېگەن سۆزلەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. لى پەيجاڭ كۆپىنچە چاغلاردا قورچاق ساقچىدا ئەزىمەت بىلەن دائىم بىللە بولاتتى، بۇلار بىر - بىرىنى چايغا (زىياپەتكە) چاقىرىشىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ خېجىڭدىكى چاڭ تۇنجاڭ قارا شەھەرگە كېلىپ 128 - لۇينىڭ قاچاق لۇيجاڭى جۇڭ زۇيىڭ-

نىڭ ئورنىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، گېنرال تاۋسىيۇنىڭ بىر ۋاستە قوماندانلىقىنى قوبۇل قىلىپ، ھەقىقەتكە قايتقان ئەسكەرلەرنى قاتتىق تەزگىنلىدى. قارا شەھەر، بۇگۇر، چاقىلىق قاتارلىق جايلاردا بۇلاڭ - تالاڭ قانلىق ۋەقە تۈغۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردىكى 382 - تۈەنلىك كورلىدىكى 2 - يىڭى ۋە لوپنۇرىدىكى 50 نەچچە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تىنچ ئۆتتى. بۇمۇ ئالدىن تەدبىر قوللانغىنىمىز، ئۇلاردىن ھال سوراپ، بۇلاڭچىلىقنىڭ ئالدى ئېلىنغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە. كورلىدىكى ئەسكەرلەردىن لوپنۇرلۇقلار ھال سورىغاندىن كېيىن، كورلىدىمۇ بىزگە ئوخشاش قوي، كالا، ئات، يامبۇ قاتارلىق ماددىي نەرسىلەر بىلەن 2-يىلك چىلىكىگاقىسمىدىن ھال سورىغان. نەتىجىدە ئەسكەرلەر قوي، كالا، ئات، يامبۇنى كۆمۈلۈپ كېتىپ، يامان غەرەزىدىن يالتايغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ نەرسىلەرنى ئازدىلىق ئارمىيە قايتۇرغۇزۇپ بەردى.

ماقالىدە يەنە باقى ماجىم باشلىق 10 دەك ياشانغان جامائەتلەر قۇربان ھېيت نامىزى ئۆتەش ئۈچۈن كەلگەنلىكى، جامائەت توپلىشىپ شەھەر مەسچىتىدە نامازئۆتەشكە بولمايدىغانلىقى، ۋەزىيەتنىڭ بەك جىددىيلىكى، شەھەر مەسچىتىدە توپلىشىپ نامازئوقۇشنىڭ مۇۋاپىق ئەمەسلىكى ھەققىدە جىق توختالغان. ماقالىنىڭ بېشىدا شەھەر خەلقىنى قاچۇرۇۋېتىپ، شەھەرنى قۇرۇقداپ قويدۇق دېيىلگەن. ئەمەلىيەت ئۇنداق ئەمەس. بۇ ئەھۋال ماڭا ھازىرقىدەك ئايان. 9 - ئاينىڭ 4 - 5 - كۈنلىرى شەھەر تىپتىنچ بولۇپ، پۈتۈن

خەلق ئاللىقاچان قايتىپ كېلىپ ئۆز ئۆيلىرىدە خاتىرجەم ياشاۋاتقان ۋاقىت ئىدى. بىرمۇ ئادەم جاڭگالدا قالمىغان. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (ئازادلىقتىن كېيىن) ئوسمان شاڭ يىنىڭ ھايدىقچىلىقى بىلەن جاڭگالدا ياتقان خەلقلەر تامام قايتۇرۇپ كېلىنگەن. قۇربان نامىزىنى ئوقۇيالمىغۇدەك ئۇنداق قورقۇنۇچلۇق ۋەزىيەت ئاللىبۇرۇن ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. ھەقىقەتكە قايتقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىمۇ يوۋاشلاپ قالغان چاغلار ئىدى. قۇربان ھېيت نامىزى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چوڭ مەسچىتتە تەنتەنىلىك ئوقۇلدى. پۈتۈن شەھەر خەلقى مەسچىتكە سىغماي قالدى. قۇرچاق ھاكىم ئىمىن داموللىمۇ ئۆتۈكىگە يالغان مەيسە تارتىۋېلىپ قۇربان ھېيتىنى جامائەت بىلەن بىللە ئوقۇدى. مەنمۇ نامازغا دا خىل بولدۇم. ئىشنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك.

ئۇيغۇر تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى:

تاھىر ئەھمەدى، غۇلامىدىن ئەيسا،
ئابلاسايىت، ئەزىز سابىت، ئاۋۇت روزى،
پەيزۇللا ھوشۇر، موللاخۇن روزى.

مەسئۇل تەھرىر: موللاخۇن روزى